

LUND UNIVERSITY

Reproduktiv hälsa, medel till förståelse av kvinnors villkor i antikens Rom

En studie genom antika källor och u-landsanalogi

Ekedahl, Anna-Stina

2018

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ekedahl, A.-S. (2018). *Reproduktiv hälsa, medel till förståelse av kvinnors villkor i antikens Rom: En studie genom antika källor och u-landsanalogi.*

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

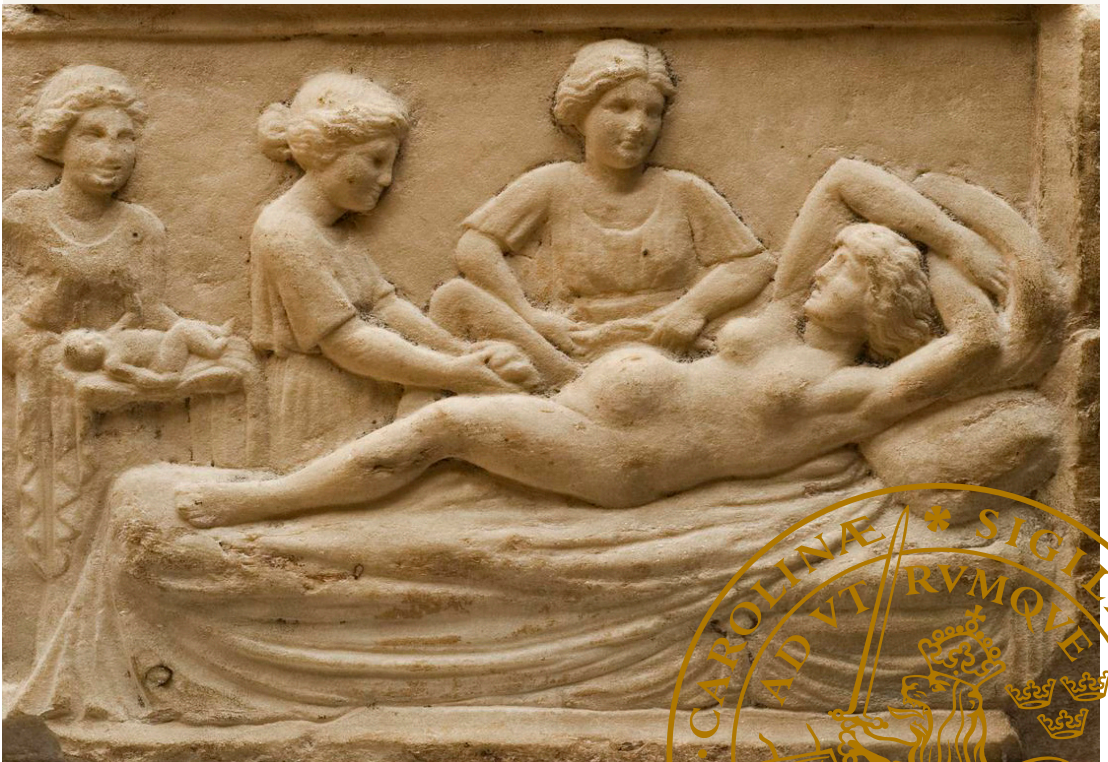
PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Reproduktiv hälsa, medel till förståelse av kvinnors villkor i antikens Rom

En studie genom antika källor och u-landsanalogi

ANNA-STINA EKEDAHL

HUMANISTISKA OCH TEOLOGISKA FAKULTETERNA | LUNDS UNIVERSITET

REPRODUKTIV HÄLSA, MEDEL TILL FÖRSTÅELSE
AV KVINNORS VILLKOR I ANTIKENS ROM

Reproduktiv hälsa, medel till förståelse av kvinnors villkor i antikens Rom

En studie genom antika källor och u-landsanalogi

ANNA-STINA EKEDAHL

LUNDS
UNIVERSITET

Bild framsida: 'Marble plaque showing parturition scene, Ostia, Italy.'
Science Museum, London.

Bild baksida: 'Mother breastfeeding baby. Sarcophagus of M. Cornelius Staius 1st
century AD.' Louvre Museum, Paris.

Copyright Anna-Stina Ekedahl, 2018
Institutionen för arkeologi och antikens historia
ISBN 978-91-88899-13-2 (tryck)
ISBN 978-91-88899-14-9 (pdf)
Tryckt av Media-Tryck, Lund 2018

Trycksak
3041 0903

Intertek

Media-Tryck är ett miljömärkt och
ISO 14001-certifierat tryckeri.
Läs mer om vårt miljöarbete på
www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN

Till min familj

Innehållsförteckning

FÖRORD	II
FÖRKORTNINGAR	15
MEDICINSKA TERMER	17
KAPITEL 1	
INLEDNING, KÄLLOR OCH TIDIGARE FORSKNING	23
1.1. Inledning	23
1.2. Källmaterial	27
1.3. Referenslitteratur	38
KAPITEL 2	
METOD OCH REFERENSLÄNDER	43
2.1. Inledning	43
2.2. Analogier	44
2.3. Referensländer	50
KAPITEL 3	
EKONOMISK, DEMOGRAFISK OCH SOCIAL BAKGRUND	59
3.1. Inledning	59
3.2. Ekonomisk och demografisk bakgrund	60
3.3. Social bakgrund	68
3.4. Bakgrund till kvinnors villkor i mitt referensområde – en kort kommentar	73

KAPITEL 4	
SAMHÄLLET'S KVINNOSYN OCH DESS PÅVERKAN PÅ KVINNANS VILLKOR SOM BARNAFÖDERSKA	75
4.1. Inledning	75
4.2. U-land	76
4.3. Rom	85
4.4. Jämförelse Rom – u-land	109
4.5. Relevanta likheter	112
KAPITEL 5	
TIDIGA ÄKTENSKAP OCH DE GYNEKOLOGISKA OCH PSYKOLOGISKA SKADOR DE KAN ORSAKA	115
5.1. Inledning	115
5.2. U-land	116
5.3. Rom	123
5.4. Jämförelse Rom – u-land	137
5.5. Relevanta likheter	140
KAPITEL 6	
VÅRDEN VID FÖRLOSSNING OCH ABORT OCH DESS INVERKAN PÅ MÖDRADÖDLIGHETEN	143
6.1. Inledning	143
6.2. Förlossning – u-land	144
6.3. Förlossning – Rom	148
6.4. Jämförelse Rom – u-land	163
6.5. Inledning — abort	165
6.6. Abort – u-land	165
6.7. Abort – Rom	169
6.8. Jämförelse Rom – u-land	181
6.9. Relevanta likheter	183

KAPITEL 7	
KVINNORS HÄLSA OCH DESS PÅVERKAN PÅ PERINATAL DÖDLIGHET	187
7.1. Inledning	187
7.2. U-land	188
7.3. Rom	200
7.4. Jämförelse Rom – u-land	226
7.5. Relevanta likheter	229
KAPITEL 8	
ROMERSK MENTALITET UTIFRÅN PLAUTUS, PETRONIUS OCH APULEIUS	231
8.1. Inledning	231
8.2. Kommentarer till texterna	232
8.3. Plautus	234
8.4. Petronius	242
8.5. Apuleius	248
8.6. Metaforer	252
8.7. Diskussion	253
8.8. Slutsatser	259
KAPITEL 9	
MAPPNING, UTVÄRDERING AV METODEN, SAMMANFATTNING	261
9.1. Mappning	261
9.2. Utvärdering av metoden	280
9.3. Sammanfattning	281

KAPITEL 10	
WOMEN'S REPRODUCTION IN ANCIENT ROME:	
SUMMARY IN ENGLISH	285
10.1. Introduction	285
10.2. Method	286
10.3. Impacts on women's reproduction	287
10.4. Discussion	296
REFERENSER	299

Förord

Det kan hända mycket som komplicerar livet och försenar slutförandet av en avhandling. En hel del sådant har hänt mig, men tack vare hjälp, stöd och uppmuntran kan jag nu lägga sista handen vid mitt arbete. För detta vill jag tacka dem som tackas bör.

I första hand gäller detta förstås mina båda handledare, Anne-Marie Leander Touati och Dominic Ingemark, som med uppmuntran och konstruktiv kritik har hjälpt mitt arbete framåt. Anne-Maries insiktsfulla synpunkter och diskussioner, speciellt inom ramen för flera textseminarier, och Dominics engagemang och ständiga tillgänglighet trots de senare årens geografiska avstånd, har tillsammans med värdefulla kommentarer och goda råd varit en förutsättning för min studie. Jag har fått mer hjälp och handledning än jag någonsin kunde ha begärt.

Dessutom, tack Eva Wahlberg Sandberg för kommentarer och omdömen, inte minst de medicinskt professionella, till mitt slutseminarium, som var synnerligen givande trots den okonventionella utformning själva seminariet fick.

Forskarseminariet i Antikens kultur och samhällsliv har genom åren varit en källa till glädje och inspiration, från den tid då Eva Rystedt och Örjan Wikander var ledare och aktiva deltagare till i dag, när också deras efterträdare Anne-Marie Leander Touati är emerita. Några av dess medlemmar, som Henrik Gerding, Dominic Ingemark, Carol Gillis, Renée Forsell, Charlotte Malmgren, Karin Lundqvist, Thomas Staub, Lovisa Brännstedt och Johan Vekselius, fanns tillgängliga för att dela med sig av sin kunskap och erfarenhet redan när jag började som licentiand, medan andra, som Fanny Kärfve, Richard Olsson, Hampus Olsson, Peder Flemestad, Danilo Marco Camparo, Valentina Vassallo och Susanne Berndt Ersöz har kommit senare, men med samma vilja som de andra att vidga kun-

skapshorizonten. Jag vill särskilt tacka Dominic, som uppmuntrade mig att våga satsa på en avhandling trots mitt uppenbara åldershandikapp och som sedan ihärdigt och generöst har hjälpt mig att fullfölja satsningen. Henrik har, förutom att som alltid ge insiktsfulla råd, som ämnesansvarig tagit hand om allt praktiskt inför disputationen, ett stort arbete som jag tackar honom särskilt mycket för; Karin har granskat latinets och Lovisa har alltid funnits till hands för vilken slags hjälp som än har behövts, men alla i seminariet har betytt oerhört mycket genom berikande samtal och tankeutbyte; ibland allvarligt, ibland lättsamt.

Samtal för nöjes skull har också dominerat min samvaro med alla de vänner på institutionen jag haft omkring mig under min forskartid, även om jag inte har tvekat att också söka den specialkunskap arkeologer, osteologer och historiska arkeologer har kunnat ge mig. Dessutom har jag tacksamt utnyttjat den professionella service Susanne Gustafsson och Adèle Persson har gett; vår bibliotekarie Marie Hoen inte att förglömma. Särskilt starka minnen har jag dock från allt jag upplevt med mina doktorandkollegor genom åren, både till vardags och till fest, både på "Aggis" och LUX och, för den delen, i Skanör. Det blir en lång rad namn utöver "antikarna" som jag redan nämnt: Johanna Bergqvist, Katarina Botwid, Mattias Karlson, Susanne Hydén, Sian Victoria Anthony, Andreas Nilsson, Anna Tornberg, Stella Macheridis, Helene Wilhelmson, Mikael Larsson, Kenth Hansen, Andreas Svensson, Johan Sterner, Adam Boethius, Lena Strid, Joakim Thomasson, Paola Derudas, Erika Rosengren och så, förstås, mina toleranta, tålmodigt lyssnande och ständigt assistansberedda nuvarande rumskamrater Gertie Eriksson och Jan Kockum.

Min stora familj har med sedvanlig tolerans accepterat mina påfund och visat mitt arbete ett intresse, som jag uppskattat mycket. Särskilt roligt var det när Harald och jag var i samma situation och kunde utbyta tjänster och erfarenheter, men framför allt har det varit en stor trygghet när mitt liv av skilda anledningar har kärvat, att ni alla har stött mig när jag velat "återgå till jobbet". Det är klart att ni är viktigast, om än på olika sätt i de fyra generationerna.

Det var några decennier sedan Lena Bronning och jag, tillsammans med Tord Bergsten, skrev arbetsområdet *Antiken* i Sveriges Radios läromedels-satsning. Jag fick nöja mig med *Medelhavets natur och klimat*, men i dag

hade jag kanske fått komma med i finrummet? Jag är glad över att vänskapen var så livskraftig att den med väldig råge överlevde läromedlet!

Så vill jag också tacka mina trogna läslusvänner, Karin Rudin, Christina Brantmark, Lena Bjerne, Gudrun Josefsson, Bodil Löfquist, Eva Lassen och Gun Olsson, för ert engagemang, era intresserade frågor och er välvilja att slopa onsdag som mötesdag.

Till slut: genom lyckanden och misslyckanden, klokheter och dumheter, kort sagt genom livet, tack till min allra äldsta vän, Anita Stentorp.

Anna-Stina Ekedahl

Lund, oktober 2018

Förkortningar

CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
DHS	Demographic and health surveys
FAO	Food and Agriculture Organisation of the United Nations
GII	Gender Inequality Index
HDR	Human Development Reports
LCB	LOEB Classical Library
LLT	Library of Latin Texts Online
MDG	Millennium Development Goals
PMNCH	Partnership for Maternal, Newborn and Child Health
PRB	Population Reference Bureau
UNDP	United Nations Developing Program
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNFPA	United Nations Population Fund
UNICEF	United Nations Children's Fund
UNPD	United Nations Population Division
WHO	World Health Organisation

Förkortningar av antika författares namn och verk följer Oxford Classical Dictionary 4th edition.

Medicinska termer

abort	Missfall, både spontant och framkallat. Tidig abort kan ha uppfattats som försenad eller framkallad menstruation.
ACT	<i>Artemisinin-based Combination Therapies</i> är en behandling mot malaria. Artemisinin kan extraheras ur <i>Artemisia</i> , malörtsläktet, och har en toxisk effekt på <i>Plasmodium falciparum</i> och andra malariaparasiter.
AIDS	<i>Acquired Immunodeficiency Syndrome</i> , svår virusjukdom orsakad av HIV (se ordet).
anemi	Blodbrist. Thalassemi är en grupp ärftliga former av blodbrist, som jag inte tar med i mitt resonemang. Andra former, som orsakas av olika sjukdomstillstånd i benmärg eller magslemhinna eller av stora blödningar lämnar jag också okommenterade. Jag begränsar mig till de orsaker till anemi som jag har möjlighet att jämföra, järnbrist i kosten och malaria.
barnsängsfeber	Livmoderinflammation (endometrit) med blodförgiftning efter förlossning. Förebyggs av god hygien. (För en något annorlunda definition se 6.3.2, n. 110).
befruktning	Sammansmältning av ägg och spermie. Jag – liksom översättare av grekisk medicinsk litteratur – använder termen oegentligt eftersom antikens läkare hade andra teorier om hur foster bildades.
brucellos	Infektion orsakad av brucellabakterien, främst via opastöriserade mejeriprodukter. Orsakar abort hos kreatur och smittar också människor.
candida	Svampinfektion, som kan orsaka inflammation i slidan hos gravida.

MEDICINSKA TERMER

clitoridektomi	Borttagning av klitoris.
cribra orbitalia	Skador i form av små hål på ögonhålans övre tak. ¹
cysta	Sjukligt hålrum med flytande eller grötigt innehåll.
dysenteri	Inflammation av tjock- och ändtarm med blodig diarré. Bakterien överförs via vatten eller infekterad mat.
eklampsi	<i>Eclampsia gravidarum</i> , kramp, som kan förekomma hos gravida och nyförlösta kvinnor. Symptomen är högt blodtryck, ödem, protein i urinen och kramper.
emaljhypoplasi	Missbildning i utvecklingen av tandemaljen, som kan visa på perioder av svält under barndomen.
endokrin körtel	Körtel, som saknar utförsång och producerar hormon direkt till blodet.
endometrit	Inflammation i livmoderslemhinnan.
essentiella fettsyror	Fettsyror som inte kan bildas i kroppen utan måste tillföras med födan.
fecesinkontinens	Oförmåga att kontrollera avföringen.
fertilitet	Fruksamhet.
fistel	Onormal förbindelse mellan två organ. De fistlar jag har diskuterat uppträder i underlivet och är obstetriska fistlar. En förbindelse mellan ändtarmen och slidan är en recto-vaginal fistel, mellan urinblåsan och slidan är en vesico-vaginal fistel.
folsyra	Vitamin B ₉ , som finns i grönsaker och spannmålsprodukter. Brist på vitaminet kan ge onormala förstadier till röda blodkroppar i benmärgen, vilket resulterar i anemi.
fyttat	Fytinsyrans salter, fytater, binder bland annat järn och försvårar järnupptagning i tarmen. Fytinsyra finns i grönsaker och spannmål.
gonorré	Sexuellt överförd infektion med sveda och flytningar ur urinröret.

¹ Lazer 2011, s. 197–199.

hematologi	Läran om blodet och dess sjukdomar.
hepatit	Inflammation i levern, vanligen orsakad av virus.
herpes	Smärtsamma hud- och slemhinneutslag, orsakade av herpesvirus.
HFI	<i>Hyperostosis frontalis interna</i> , en bentillväxt i det inre taket av skallens frontallob. Kvinnor efter menopausen drabbas. ²
HIV	Humant Immunbrist Virus. Kan slå ut kroppens immunförsvar.
hyperostos	Förtjockning av benvävnad.
hypofys	Undre hjärnbihanget, som består av en nervdel och en endokrin körteldel. Körteldelen producerar överordnade hormon, som styr de övriga endokrina körtlarna genom feed-back.
hypothalamus	Mellanhjärnans nedersta del, som, förutom att styra inre organ, också styr hypofysen genom att stimulera eller hämma produktionen av vissa hormoner.
intrauterin	Belägen inne i livmodern.
klamydia	Sexuellt överförd sjukdom orsakad av mikroorganismen <i>Chlamydia trachomatis</i> .
kolera	Mycket smittsam och allvarlig tarmsjukdom med diarré, som ofta sprids med dricksvatten.
könsstympling	Gemensamt namn på flera åtgärder, som bortoperation av blygdläppar och klitoris.
listerios	Svår infektionssjukdom orsakad av listeriabakterien, som överförs från infekterade djur eller livsmedel, speciellt ost. Kan ge infektion av moderkakan och fostret, vilket vanligen orsakar abort.
MDR-TB	<i>Multidrug Resistent Tuberculosis</i> . Tuberkulosbakterien är då resistent mot de mest effektiva tuberkulosmedicinerna.
moderkaksbarriären	Se placenta!

² Lazer 2011, s. 203.

MEDICINSKA TERMER

omega-3 fett	Fetterna innehåller omega-3 fettsyror, som är fleromättade och essentiella (se ordet).
paralys	Fullständig förlamning.
partus	Nedkomst, förlossning.
patogen	Sjukdomsalstrande.
perinatal	Avser tiden närmast före och efter födelsen.
perniciös	Elakartad. Jag har använt termen tillsammans med anemi, vilket alltså betyder elakartad blodbrist.
phthisis	<i>Phthisis cavernosa</i> : tuberkulos med utbredda sår i lungorna. I antik medicin troligen lungtuberkulos.
placebo	En terapi för behandling av symptom eller sjukdomar, som den i själva verket saknar specifik effekt på. ³
placenta	Moderkaka, det vill säga det organ, som utgör sambandet mellan modern och fostret. Moderkakans skiljevägg mellan moderns och fostrets blod är moderkaks- eller placentalbarriären.
preeklampsi	Förebud till eklampsi (se ordet) med bland annat högt blodtryck och protein i urinen under senare delen av graviditeten.
premat(ur)it(et)	Förlossning före graviditetsvecka 37.
primigravid	Förstagångsgravid.
progesteron	Ett hormon bildat av äggstockens gulkropp. Förbereder för graviditet, förhindrar ägglossning och är nödvändigt för att en graviditet ska fullföljas.
prostaglandin	Hormonliknande ämnen, som produceras ur fettsyror. De påverkar bland annat livmoderns sammandragningar genom att stimulera glatt muskulatur.
puerpal	Något som har samband med puerperiet, barnsängsperioden, 6 – 8 veckor efter förlossningen.
recto-vaginal	Se fistel!

³ Boström 2000, s. 15.

sepsis	Blodförgiftning, som innebär att bakterier finns i blodbanorna och förökar sig där.
streptokocker	Samlingsnamn på flera grupper kulformade bakterier som bildar kedjor.
syfilis	Den svåraste av de sexuellt överförda sjukdomarna. Tre stadier: 1. Sår på könsorganen, 2. Utslag på hud och slemhinnor, 3. Vävnadsförstöring i hjärta, blodkärl och centrala nervsystemet.
thalassem	En grupp ärftliga sjukdomar som ger defekt hemoglobinproduktion.
toxoplasmos	Infektionssjukdom orsakad av toxoplasma-protozon, som ofta överförs genom kattavföring. Kan ge allvarliga symptom hos foster och nyfödda som hjärn- och ryggmärgsinflammation, missbildningar av hjärnan och synrubbingar.
trepanera	Här: öppna fostrets hjärnskål.
Treponema	Ett släkte <i>spiroketer</i> (skruvformade mikroorganismer), varav syfilisbakterien är en art.
vesico-vaginal	Se fistel!
zoonos	Sjukdom som sprids mellan ryggradsdjur, människa inkluderad.
östrogener	En grupp kvinnliga könshormoner, som bildas huvudsakligen i äggstockarna. Kemiskt är de steroider. De orsakar tillväxt av livmoderslemhinnan i menstruationscykeln och påverkar könsdriften.
östrogena steroider	Se östrogener!

Förklaringar av de medicinska termerna är hämtade från Bengt I.Lindskog *Medicinsk terminologi* (2014). Lund.

Kapitel 1

Inledning, källor och tidigare forskning

1.1. Inledning

Reproductive health [...] implies that people have the ability to reproduce, to regulate their fertility and to practice and enjoy sexual relationships. It further implies that reproduction is carried to a successful outcome through infant and child survival, growth and healthy development. It finally implies that women can go safely through pregnancy and childbirth, that fertility regulations can be achieved without health hazards and that people are safe in having sex.

Denna formulering, citerad från Mahmoud Fathallas artikel *Reproductive health: a global overview* (1992), gör jag till min, med inskränkningen att jag enbart avser kvinnors hälsa.⁴ Jag menar, att definitionen gäller generellt, oavsett vilken kultur kvinnorna lever eller levde i. Orsaker till avvikelser från detta ideal ligger i kvinnors levnadsvillkor, varför en beskrivning av kvinnors reproduktiva hälsa på många sätt ger en bild av det samhälle de lever i.

Detta var min utgångspunkt när jag började min studie av romerska kvinnors reproduktiva hälsa. Det kändes som en självklarhet att reproduktion rent definitionsmässigt är basen för ett samhälles fortbestånd och att dåtidens höga mortalitet, främst barnadödlighet, måste kompletteras med en hög nativitet för att åtminstone bibehålla folkmängden, vilket betyder att kvinnohälsa bör vara en av samhällets högsta prioriteringar. En litterärt

⁴ Fathalla 1992, s. 36.

dokumenterad idealisering av moderskapet, stor respekt för kvinnor med många barn och betoningen av äktenskapet som en barnafödande institution bekräftade detta liksom Augustus äktenskapslagar som med olika medel försökte stimulera romarnas vilja att öka barnantalet.⁵ Högt nativitetet kräver en prioritering av kvinnors reproduktiva hälsa, som jag såg som en viktig förutsättning för det romerska samhällets välfärd.

Jag föreställde mig också, att sådana u-landsbefolkningar som lever i en demografisk situation med hög mödra- och barnadödlighet och i en kultur där många barn ger hög status skulle kunna tjäna som jämförelsematerial för den romerska befolkningen.

Under arbetets gång har denna bild kraftigt diversifierats. Som jag framhåller i Kapitel 3.2. är teorierna om den romerska demografiska utvecklingen olika, men alla bygger på insikten om slavarnas betydelse för produktion inom alla samhällssektorer. Erövringar underlättade import av slavar och frigivningar ökade den fria befolkningen. I Rom⁶ var barnafödande inte lika väsentligt för befolkningens reproduktion som i nutida populationer. De legala stimuleringsåtgärderna var mer till för att behålla en livskraftig elit än för att ge arbetskraft åt ett samhälle i utveckling. Drivkrafterna att föda barn fanns förstås hos de flesta människor även om inte produktionen krävde det och mer än i de flesta andra samhällen var dessa krafter i Rom påverkade av samhällsstruktur, attityder till genusrelaterad och social jämlikhet och till människosyn. För elitens kvinnor kan mannens krav att familjen skulle fortleva och den status som låg i att vara en dygdig *matrona* ha varit bevekelsegrunder, för slavarnas del var det kanske ägarens vilja att förmera sin egendom, men det mest intressanta och angelägna ligger i utmaningen att få veta något om hur barnafödande och krav på barnafödande påverkade de vanliga kvinnorna utanför eliten.⁷ Den kunskapen är svårast att nå eftersom de antika källorna huvudsakligen förmedlar bilder av elitens kvinnor.

Möjligheterna till en jämförelse med u-landsbefolkningar finns kvar

⁵ Augustus äktenskapslagar, se I.2.1.

⁶ Med "Rom" avser jag statsbildningen, i annat fall förtydligar jag med "staden Rom".

⁷ Jag använder ordet elit för att beteckna senators- och riddarståndet. Icke-eliten är då övriga fria, frigivna och slavar oavsett materiella resurser. Ordet subelit används av vissa demografer för den välbeställda gruppen närmast "under" eliten. När jag använder termen har den denna betydelse.

även om den demografiska bilden är olika. I Kapitel 2.3. redovisar jag de kriterier jag har utgått från vid mitt val av referensområde, och inte något av dessa innebär att jag gör kvantitativa bedömningar. Avsikten är i stället värderingar av den reproduktiva hälsan – enligt den inledande definitionen – som ett medel till förståelse av kvinnors villkor. Dessa villkor skapas av samhället, som därigenom blir belyst och i viss mån avslöjat, då den idealbild av kvinnor och familjeliv som vissa författare förmedlat sannolikt inte gällde flertalet. Andra antika skriftliga källor bekräftar också den kritik som jämförelsen med mitt referensområde indikerat. Utbildning, arbetsliv och familjeplikter, andra uttryck för kvinnors villkor, berör jag endast som bakgrund till min studie av den reproduktiva hälsan.

Kvinnor var utan politiska rättigheter, juridiskt missgynnade och betraktade som socialt underlägsna. I det antika Rom låg makt och status hos män, vilket bland annat innebar att en fri kvinnas samhällsuppgift dominerades av hushåll och familj. Därför giftes flickor tidigt bort i arrangerade äktenskap. Hur påverkades kvinnors hälsa av låg äktenskapsålder? Förutom att Rom var patriarkalt var det ett samhälle med stora sociala skillnader, där kvinnors möjligheter att få god vård och leva ett hälsosamt liv var olika. Vilken påverkan hade kvalitén på vården vid barnafödande och efter framkallad abort på kvinnors ohälsa och dödlighet? Hur påverkade kvinnors kost och deras utsatthet för infektioner de ofödda och nyfödda barnens hälsa? Syftet med min studie är att bearbeta dessa frågor och söka rimliga svar, men det antika källmaterialet ger inte tillräcklig information trots den stora mängden litterära, medicinska och juridiska texter. Synpunkter från en liten manlig elit dominerar starkt i den kunskap om människors livsstil och hälsa som har vidarebefordrats från Rom till vår tid. Antika texter berättar mycket lite om hur ”vanliga människor” såg på äktenskap, barnafödande och på kvinnors hälsa. De texter som har störst social räckvidd är de epigrafiska, men de utelämnar de riktigt fattiga, som inte hade råd med inskrifter.

Förutsättningarna för att romerska kvinnors reproduktiva hälsa ska ge en inblick i det romerska samhället är således att alla kvinnor inkluderas. En möjlighet till detta ligger i ett analogiskt resonemang. Jag ställer en hypotes om kvinnors reproduktion i Italien under de två århundradena före vår tideräknings början och de två efter med hjälp av antika källor.

Sannolikheten av denna hypotes bedömer jag genom att jämföra med kvinnors situation i några afrikanska länder söder om Sahara, som har vissa, ur detta arbetes perspektiv, väsentliga socioekonomiska likheter med Rom. Hur jag arbetar med analogier beskriver jag i Kapitel 2.2.

En del av syftet med denna studie är att utvärdera om det är möjligt att genom analogier dra slutsatser, som ökar förståelsen för ett samhälle med hjälp av insyn i ett annat. Finns det tillräckligt många universella drag i kvinnors reproduktion för att göra analogier möjliga eller är även stora delar av en så allmänmänsklig process kulturellt präglad? Biologiskt sett är förloppet detsamma – även om det också styrs av psykosociala faktorer – men upplevelsen av det kan vara olika.

Jag samlar mitt material under fyra tematiska rubriker som uttrycker samband som är allmängiltiga och grundläggande för kvinnors villkor såväl i antikens Rom som i mina referensländer. Njutningen, glädjen och kärleken till ett nyfött barn har däremot mycket litet utrymme i min studie. Den delen av reproduktionen får finnas som en outtalad, självklar bakgrund. Dessutom finns det mänskliga följder av de förhållanden som ryms under min rubrik, men som jag också lämnar utanför, såsom utsattheten hos barn som blev moderlösa när de föddes, osäkerheten hos en femtonåring som blev styvmor till jämnåriga, plågan av att se barn vara sjuka och undernärda eller bekymmer över den bristfälliga produktionsenheten familjen blev, då mödra- och barnavård fallerade. De fyra samband, som jag har valt att begränsa mig till behandlas i fyra temakapitel (Kapitel 4–7). Sambanden är mellan

- kvinnosyn och barnafödande,
- tidiga äktenskap och gynekologiska/psykologiska skador,
- vård vid förlossning/abort och mödradödlighet
- kvinnors hälsa och perinatal dödlighet.

I Kapitel 3 ger jag en beskrivning av den ekonomiska, demografiska och sociala bakgrunden till romerska kvinnors villkor. Kapitel 8 är ett försök att bortom analogin söka uttryck för de samhällliga attityder som romerska kvinnor, oavsett status, levde med. Kapitel 9 är en sammanfattning och en utvärdering av metoden.

1.2. Källmaterial

I första hand använder jag antika källor för att få synpunkter på romerska kvinnors reproduktiva hälsa. Medicinska, juridiska och litterära texter, som jag har konsulterat i översättning och delvis på originalspråken grekiska och latin, är mina huvudkällor. När det gäller epigrafiska texter hänvisar jag oftast till andras tolkningar.

1.2.1. Antika texter

Mitt huvudsakliga primärmaterial är medicinsk litteratur, varav det mesta är skrivet på grekiska. Encyklopedisten Celsus *De medicina* [Om läkekonst]⁸ från första århundradet⁹ och den samtida läkaren Scribonius Largus *Compositiones medicamentorum* [Om läkemedlens sammansättning] är de enda latinspråkiga medicinska verken i mina källor. Jag inventerar dem genom att läsa de avsnitt som på något sätt berör kvinnors reproduktion. Även litterära verk kan innehålla medicinsk information. För att finna dem använder jag databaserna *LOEB Classical Library*, LCB, och *Library of Latin Texts*, LLT. De grekiska och latinska texterna hämtar jag från verkets utgåva i *Loeb classical library* om inte annat anges.

I de antika texterna söker jag sådana uppgifter som kan hjälpa mig att bedöma kvinnors reproduktiva hälsa. De medicinska författarna beskriver sällan tecken på hälsa hos kvinnor eller ger råd om hur hälsa ska bevaras utan fokuserar på sjukdom och hur sjukdom ska botas, vilket därför också blir mitt fokus. Grekisk kunskap fördes via grekiska läkare och deras skrifter till Rom. Om kunskapen uppfattades som angelägen där och i vilken utsträckning romarna använde sig av den för att underlätta kvinnors barnafödande är också angelägna frågor.

Texternas författare var naturligtvis medvetna om reproduktionens be-

8 När jag anser att betydelsen av ett latinskt eller grekiskt uttryck är självklar eller av ringa betydelse översätter jag det inte. Om ett citat är taget från en källa med engelsk översättning översätter jag det till svenska med viss hjälp av den engelska översättningen. I de fall då svensk översättning finns, använder jag denna även om den grekiska eller latinska texten hämtats från annan utgåva. Citat från texter på engelska översätter jag inte.

9 Om inte annat anges är tidsbestämningen e. Kr.

tydelse för familj och samhälle, men det är inte självklart att de var medvetna om hur mycket flickors och kvinnors hälsa påverkade den. Jag söker textavsnitt som visar synen på kvinnors hälsa, både ur en gynekologisk och allmän aspekt. De hälsoråd som finns, liksom råd för att förebygga och bota sjukdomar, gäller kvinnor i fertil ålder. Flickor mellan spädbarnsålder och puberteten och kvinnor efter klimakteriet saknas praktiskt taget i den medicinska litteraturen.

Corpus Hippocraticum är en samling medicinska skrifter från 400-talet f. Kr. till 100-talet skrivna av Hippokrates efterföljare. Enligt bland annat Hippokrates store beundrare Galenos innehåller den också vissa texter av honom själv, vilket dock är obekräftat. Skrifterna, vars författare med något undantag är anonyma, är långt ifrån enhetliga men de flesta av dem bygger på humoralpatologi, nämligen tanken att sjukdom beror på att de fyra kroppsvätskorna, blod, slem, gul och svart galla, är i obalans. Diagnos och behandling är resultat av observationer, varför den hippokratiska medicinen kan sägas vara ett avsteg från den äldsta antika medicinen, som, förutom att den byggde på erfarenhet, också hade sin grund i magi och religiösa föreställningar. De refererar naturligtvis till grekisk kultur och grekiskt samhälle, men hela den antika läkarlitteraturen var under århundraden influerad av skrifterna. De var viktiga referenser för de antika läkarna vare sig de valde att acceptera författarna som auktoriteter eller att argumentera mot dem. Skrifterna är dock inte samstämmiga beträffande vare sig metod eller teori. För mig är i synnerhet de tio böcker, som berör kvinnor och reproduktion, viktiga källor.¹⁰

Flera av de hippokratiska böckerna, inte minst de kvinnomedicinska,

¹⁰ De är (enligt De Hippokratiska skrifterna 2, översättning M.K. Löwegren):

<i>Om sjukdomarna hos kvinnan</i>	<i>Γυναικείων</i>	<i>Mul.</i>
<i>Om ofruktsamhet</i>	<i>Περὶ ἀφόρων</i>	<i>De sterilibus</i>
<i>Om sjukdomar hos unga flickor</i>	<i>Περὶ παρθενίων</i>	<i>Virg.</i>
<i>Om superfetation</i>	<i>Περὶ ἐπικυήσιος</i>	<i>Superf.</i>
<i>Om fostrets natur</i>	<i>Περὶ φύσιος παιδίου</i>	<i>Nat.puer</i>
<i>Om fostrets styckning i moderlivet</i>	<i>Περὶ ἐγκατατοῦης ἐμβρύου</i>	<i>De extractione foetus</i>
<i>Om kvinnans natur</i>	<i>Περὶ γυναικείης φύσιος</i>	<i>Nat.mul.</i>
<i>Om fostret i åttonde månaden</i>	<i>Περὶ ὀκταμήνου</i>	<i>De octomestri partu</i>
<i>Om fostret i sjunde månaden</i>	<i>Περὶ ἑπταμήνου</i>	<i>Septim.</i>
<i>Om säden</i>	<i>Περὶ γονῆς</i>	<i>De semine</i>

kan till en del klassificeras som folkmedicin. De vaginala inläggen för att bota olämpliga eller sjukliga tillstånd hos livmodern kan till exempel – förutom örter och andra ingredienser som kan ha varit verksamma – innehålla ormskinn, skalbaggar och hår från harpås.¹¹ Amuletter och besvärjelser förekommer däremot inte. Jag väljer dock att presentera allt *Corpus Hippocraticum*-material som skolmedicin.

Den romerske encyklopediförfattaren Celsus levde och verkade under Tiberius regering (14–37). Hans verk *De medicina* har inte mycket utrymme för kvinnors sjukdomar. Claudius hovläkare Scribonius Largus skrev receptsamlingen *Compositiones medicamentorum* [Om läkemedlens sammansättning] som visserligen innehåller dekokter speciellt för kvinnor, men knappast för obstetriska ändamål. Hans recept innefattar amuletter och många droger med exotiska ingredienser.¹²

Dioskorides, från första århundradet av vår tideräkning, är en stor farmakologisk auktoritet. Hans verk *De materia medica* [Om medicinska substanser] är en imponerande sammanställning av medicinalväxter – många av dem tyvärr svåra att identifiera – och deras användning. Det innehåller också en hel del animaliska och icke-biologiska läkemedel. Många av hans rekommendationer gäller obstetriska och gynekologiska användningsområden. Då kunskapen om örtmedicin var baserad på erfarenhet och inte på analys av verksamma substanser skulle den grenen av grekisk medicin kunna klassificeras som traditionell, men en strikt gräns mellan skolmedicin och folkmedicin går inte att dra. Jag kommer med några undantag, som jag redovisar nedan, att behandla de farmakologiska råden som ”läkarråd”. Den del av medicinerna som sannolikt inte innehöll några fysiologiskt aktiva ämnen bör ha haft placeboeffekter eftersom människor hyste stor tilltro till dem.

Dioskorides rekommendationer, liksom de övriga läkarnas och Plinius den äldre, död vid Vesuvius utbrott 79, som inte är medicinskt sakkunnig utan en kunnig man ur riddarståndet, ger också en annan viktig information genom mängden förslag till botemedel. Jag uppfattar det nämligen som sannolikt att exempelvis lungtuberkulos var en vanlig och plågsam

¹¹ Hippoc. *Superf.* 32–43.

¹² Flemming 2000, s. 142f.

sjukdom och att en kvarhållen efterbörd var en vanlig komplikation vid förlösningar genom det stora antal droger som föreslås ge bot mot blodiga upphostningar och den mängd växtmediciner och vaginala inlägg som sägs få efterbörden att lossna.

Inom den medicinska litteraturen är Soranos *Γυναικεῖα*, *Kvinnolära*, min viktigaste källa. Soranos var en etablerad och inflytelserik läkare i staden Rom under de tre första decennierna av 100-talet. Han företrädde den metodiska skolan, som förkastade humoralpatologin. Metodikerna menade, att hälsa innebär att fria och osynliga partiklar kan röra sig obehindrat genom kroppen medan sjukdom är obalans i flödet. Behandlingen ska återställa balansen. I sina verk diskuterar Soranos äldre traditioner, ofta för att förkasta metoderna, ibland för att acceptera, dock alltid angelägen att avvisa skrock och fördomar. Hans farmakologi har stora likheter med Dioskorides, men medan Dioskorides har medicinen som en rubrik under vilken han presenterar dess, ofta vitt skilda, användningsområden, beskriver Soranos ett sjukdomstillstånd och föreslår en viss medicin som botemedel för detta. Större delen av Soranos bevarade skrifter är gynekologiska i vidare bemärkelse, det vill säga kvinnomedicinska, men det betyder troligen inte att han specialiserade sig på gynekologi, utan snarare att hans övriga skrifter har gått förlorade. I hans *Kvinnolära* ingår också hälso- och skötselråd för spädbarn.

Galenos (129–?199/216), liksom Soranos grek, var också verksam i Rom och en stor medicinsk auktoritet med täta referenser till Hippokrates i sina skrifter. Han har inte som Soranos skrivit en separat avhandling i gynekologi och pediatrik utan hans analyser och läkarråd för ”kvinnor och barn” finns i alla hans skrifter.¹³ Däremot är hans *De alimentorum facultatibus* [Om födans egenskaper] en vägledning till det antika kosthålllet såväl som till värdefulla dietföreskrifter, där han bedömer födan både som näring och som medicin. Galenos har efterlämnat skrifter av stor mängd och betydelse, bland dem *De sanitate tuenda* [Om att vårda hygienien] och *De usu partium* [Om kroppsdelars användning]. Flera av dem är starkt polemiska, framför allt mot de båda läkarna Erasistratos och Herofilos, båda verksamma i Alexandria, den förre 260–240, den senare 280–260 f. Kr.. Han var också starkt kritisk mot den metodiska skolan, som han betraktade som kvacksalveri,

¹³ Flemming 2000, s. 253f.

då metodikerna främst utgick från hur patienten kände sig när de skulle finna bot.¹⁴ Trots detta hyste han stor respekt för metodikern Soranos.¹⁵

Kejsar Julianus läkare Orebasios (ca 320–ca 400) gav ut ett stort samlingsverk, *Collectiones medicae*, som således publicerades betydligt senare än den period min studie gäller. Den består dock till största delen av utdrag ur andra, tidigare verksamma, läkares verk. En förhållandevis liten del rör kvinnomedicin, där Orebasios främst hänvisar till Galenos och till Rufos från Efesos (andra hälften av första århundradet). I *Synopsis* har han gjort en sammanställning av medicinska rön från Hippokrates till sin egen tid, som han tillägnar sin son och i *Euporistes* [Vanliga mediciner] ger han handboksråd till läkare på fältet. Jag refererar till Orebasios citat från andra läkare trots att jag är medveten om att texten inte nödvändigtvis är identisk med författarnas ursprungstext.

De medicinska författarnas råd vänder sig till överklassfamiljer, men inte bara staden Roms elit utan också till en litterat elit och subelit i andra delar av imperiet. Det är svårt att bedöma hur långt råden nådde, geografiskt och socialt, men det är knappast troligt att mer än en liten del av befolkningen fick del av dem. Vems råd lyssnade då den vanliga familjen på? Kvinnorna, som bör ha haft störst praktisk erfarenhet, för inte sin egen eller sina barns talan i en form som är tillgänglig för oss här och nu, eftersom de i det romerska samhället huvudsakligen är objekt, åtminstone i en litterär kontext. De antika författarna hänvisar endast sällan till den sakkunskap som kvinnor bör ha haft och återger inte heller kvinnors attityder och rutiner. Ett undantag är Plinius den äldre¹⁶ som namnger flera kvinnor som auktoriteter. Namnen används sedan också av Galenos, då han vidarebefordrar råd från kvinnor.¹⁷

Plinius (23–79) är folkmedicinens store förespråkare.¹⁸ Hans verk *Naturalis historia* är en mångsidig naturvetenskaplig encyklopedi, som också innehåller medicinska avsnitt, främst farmakologiska. Han är partisk i sin

¹⁴ Garrison 2010, s. 17.

¹⁵ Temkin 1991, s. xxvi–xxix.

¹⁶ Eftersom jag ger täta referenser till Plinius den äldre utelämnar jag i fortsättningen hans epitet. Hans namne och systerson omnämns som Plinius den yngre.

¹⁷ Flemming 2000, s. 39–42.

¹⁸ Richlin 1997, s. 199.

bedömning av medicinska metoder och fördömer starkt de teoretiserande grekiska läkarna som, menar han, har förkastat den praktiska läkekonst, vars förespråkare Cato den äldre var 300 år tidigare.¹⁹ Många av hans mediciner är identiska med Dioskorides och presenteras på samma sätt som rubriker för de varierande åkommor som de kan bota. Åkommorna i sig beskrivs nästan inte alls. Dessutom kombineras användningen av medicinerna med ritualer och magier. Detta gör att jag ser Plinius som min viktigaste källa till förståelse av romersk folkmedicin. Jag redovisar hans synpunkter tillsammans med medicinsk litteratur i min text trots hans brist på läkarstatus. Där placerar jag också jordbruksförfattarna när jag hänvisar till dem.

Jordbruksförfattarna Cato den äldre och Varro har råd om sjukdomar som kan botas med föda som finns tillgänglig på gården. Det är *paterfamilias*²⁰ som har ansvaret för allas hälsotillstånd. Cato den äldre (234–149 f. Kr.) har i *De agricultura, Om jordbruket*, åtskilliga medicinska råd, men inte några kommentarer om speciella kvinnosjukdomar. Varro (116–27 f. Kr.) skriver i *Res rusticae, Samtal om lantbruket*, att det kan vara mer lönsamt att hyra hantverkare, som *medici*, än att hålla dem på gården.²¹ Däremot nämner han inte någon gång barnmorskor, *obstetrices*. Även Columella (4–70) ger i *De re rustica, Tolv böcker om lantbruk*, medicinska råd för hur hälsan ska bevaras hos människor och djur på lantgodsen. De veterinärmedicinska råden tar dock betydligt större utrymme än de humanmedicinska. Kvinnor nämns sällan och kvinnohälsan får inte något utrymme alls, troligen för att de inte var aktuella som arbetskraft på storjordbruken. De är alltså för mig ganska marginella referenser.

Den viktigaste juridiska källan är *Digesta*, som utgör huvuddelen av *Corpus Iuris Civilis*, en samling civillagar, som gavs ut på inrådan av den bysantinske kejsaren Justinianus (ca 482–530). De flesta av lagarna bygger på berömda romerska juristers publikationer från tiden mellan cirka 100

19 Flemming 2000, s. 132f.

20 Enligt Gardner 1991, s. 5f. var *paterfamilias* överhuvud för *familia*, som bestod av hans barn, hans sons barn, hans slavar och hans hustru om hon var gift med *manus*, vilket betydde att hon hade samma ställning som en dotter. Med ordet ”familj” i texten menar jag motsvarigheten till vår kärnfamilj.

21 Varro 1, 16.4.

f. Kr. och 200.²² Nästan alla juristerna var verksamma i staden Rom, där också de lagstiftande instanserna kejsaren och senaten fanns, varför *Digesta* är starkt inriktad på förhållanden i staden.

Samlingen fungerade som en lagbok trots att lagtexterna inte är en samling prejudicerande rättsfall. De uttrycker i stället de klassiska juristernas uppfattningar om de verkliga eller tänkta fall de yttrar sig om. Det innebär att fallen relateras till juristernas egen socio-ekonomiska miljö med tankegångar och rättsuppfattningar, som i vissa fall hänför sig till en något senare tid än den period jag fokuserar på. Av kommentatorerna i *Digesta* är Labeo den ende från den augusteiska perioden (31 f. Kr.–14). Jurister som Julianus, Marcellus, Gaius, Pomponius och Papinianus levde på 100-talet, medan Ulpianus, Paulus, Marcianus och Modestinus verkade under tidigt 200-tal.²³ En stor del av kommentarerna gäller politisk och juridisk ställning, rätt till arv och egendom, hemgift och vårdnadsrätt till barnen. Detta är visserligen grundläggande element i det romerska samhällets kvinno- syn, men går i huvudsak utanför mitt ämnesområde. Jag fokuserar därför på vad jag anser vara mest betydelsefullt för kvinnors roll i reproduktionen.

De lagrum som berör min forskning – kvinno- syn, familj och äktenskap – har sin huvudsakliga grund i Augustus äktenskapslagar, varför jag koncentrerar mig på kommentarer till dem. Lagarna är *lex Iulia de maritandis ordinibus* [Lagen om äktenskap mellan olika samhällsgrupper] från 18 f. Kr., *lex Iulia de adulteriis coercendis* [Lagen om rätt att bestraffa äktenskapsbrytare] från 18 eller 17 f. Kr. och *lex Papia Poppea* från år 9. Den första och tredje behandlas ofta sammanslagna till *lex Iulia et Papia*, som innefattar uppmuntran till äktenskap och barnafödande.²⁴ Genom lagarna överfördes det som tidigare varit privata angelägenheter underställda *familia* till offentliga myndigheter.²⁵

Viktiga avsnitt är Bok 23.43–49 där juristerna kommenterar *lex Iulia et Papia*. Kommentarerna gäller kvinnors äktenskapsbrott, prostitution, begreppet *infamia* [vanära], frigivnas äktenskap i förhållande till deras tidigare ägare, äktenskapshinder för senatorer och deras familjemedlemmar

22 Watson 1985, s. xi–xiii.

23 Frier & McGinn 2004, s. 471–477.

24 Frier & McGinn 2004, s. 484.

25 Foucault 2002, s. 71.

gentemot frigivna och skådespelare. Innehållet i Bok 48.5. i *Digesta* utgör tolkningar av hur bestraffning för olagliga sexuella förbindelser ska genomföras enligt *leges Iuliae*.²⁶

Augustus äktenskapslagar kommenterades litterärt, vilket indikerar att de var en del av samhällsdebatten. Deras innehåll tyder på att avsikten var att öka barnafödandet, i synnerhet hos eliten, som jag påpekat inledningsvis, och att återinföra en strängare sexualmoral, men vilken effekt lagarna fick på romarnas beteende är svårt att bedöma. Protesterna mot att det betraktades som olagligt att vara ogift bör dock ha varit starka eftersom Augustus tvingades lindra de bestraffningar som stadgades när många försökte kringgå lagen. Suetonius, som levde decennierna före och efter år 100 och skrev biografier över Julius Caesar och de elva första kejsarna, nämner Augustus lagar om äktenskapsbrott utan kommentarer, men kommenterar däremot Augustus strafflindring utförligt.²⁷ Även Suetonius samtida, historikern och författaren Tacitus kommenterar lagen. Han menar att Augustus genom *lex Papia Poppea* ville förstärka den bestraffning för celibat, som *leges Iuliae* stadgade. Han anser, att de inte hade varit särskilt meningsfulla då de inte hade lyckats göra äktenskap så attraktivt som ett barnlöst tillstånd. Landet lider nu lika mycket av trycket från sina lagar som det tidigare gjorde av skammen över sina laster.²⁸

Gellius, som levde i mitten av 100-talet och är känd som författare till *Noctes Atticae*, *Attiska nätter*, gör en utläggning om förändrade hedersbetygelser. I ”gamla tider” gavs de till romare, som hade nått hög ålder, men sedan man kommit till insikt om hur viktig avkomma var för staten gav man större vördnad till en man som hade hustru och barn än till äldre män. Enligt *leges Iuliae* ska den av konsulerna som har flest barn eller som har förlorat barn i krig ha störst makt även om den andre konsulen är äldre.²⁹

Satirikern Juvenalis, samtida med Suetonius och Tacitus, nämner i *Satir 6 lex Iulia* som nativitetspropaganda, men försummar inte att framhäva de ekonomiska konsekvenserna av barnafödandet:

²⁶ McGinn 1998, s. 4.

²⁷ Suet. *Aug.* 34.

²⁸ Tac. *Ann.* 3.25. Året är 21.

²⁹ Gell. *N. A.* 2.15.

Sed placet Ursidio lex Julia tollere dulcem
 cogitat heredem, cariturus turture magno
 mullorumque iubis et captatore macello.³⁰

Men Ursidius gillar den juliska lagen. Hans avsikt är att sätta på knät en kär liten arvinge, fast han måste försaka sin präktiga duva, sin skäggiga rödbarb – läckra presenter från dem vars lystnad mest gäller arven.

(Översättning Bengt Ellenberger 2004)

I *Satir 9* anspelar han på *lex Iulia et Papia* när han ger ordet åt den man som har avlat tre barn med hustrun till en impotent äkta man och därigenom gett honom full arvsrätt.³¹

Juvenalis kommenterar också lagarna om äktenskapsbrott. Han fördömer i *Satir 2* de stränga straff som *lex Iulia de adulteriis coercendis* utdömer för bristande sexualmoral.³² Han betraktar män – av Juvenalis här representerade av Domitianus – som hycklare och kvinnor – representerade av Julia, Titus dotter – som offer, när han fördömer *lex Iulia*.³³ Suetonius ger bakgrunden till satiren. Han påstår att Domitianus gör sin brorsdotter Julia gravid och tvingar henne till en abort, som orsakar hennes död.³⁴

Epigramdiktaren Martialis, som var vän med Juvenalis, ironiserar över kvinnors sexualmoral, när de med hänvisning till *lex Iulia* legaliserar tidigare förhållanden med täta äktenskap eller undviker lagen genom att gifta sig med älskaren. Epigrammen har knappast med mitt ämne att göra mer än möjligen som evidens för kvinnoförakt.³⁵

Poeten Horatius stod nära den krets som omgav Augustus och han har i sin diktning efterlämnat många lovord över kejsaren. Det är alltså inte förvånande att han hyllar Augustus också för att han med sina lagar har bekämpat lasten, återskapat äktenskaplig trohet och sett till att romerska kvinnors

30 Juv. 6.38–40.

31 Juv. 9. 83–87.

32 Juv. 2.29–47.

33 Juv. 2.29–47.

34 Suet. *Dom.* 22.

35 Mart. 6.7, 6.22.

barn är lika varandra och alltså har samma far.³⁶ Andra anspelningar på lagar för att stärka sexualmoralen är snarare omnämningen än kommentarer. Tacitus noterar till exempel två utvisningar som straff för äktenskapsbrott; Tiberius utvisar Augustus systerdotterdotter Appuleia Varilia från staden Rom och han tillämpar lagen vid ytterligare ett tillfälle.³⁷ Plinius den yngre, systerson till Plinius den äldre och vän till Tacitus, har i ett brev återgett en process i Efesos där en kvinna döms enligt *lex Iulia*. Hennes man ville helst bara straffa älskaren, men det tillät inte lagen.³⁸

Jag ger i varje kapitel kommentarer till kapitlets tema hämtade ur litteraturen. Det är naturligtvis inte möjligt att i detta sammanhang inventera romerska författares verk för att dra slutsatser om en generell syn på kvinnor och kvinnors reproduktiva hälsa. I sig är det en orimlighet, eftersom attityder från författare med olika värderingar och ideologier, från olika tider och med olika avsikter med sitt skrivande inte låter sig generaliseras. Mina utdrag ur deras verk avser därför att vara exempel på sådana attityder. Poeterna och brev författarna förmedlar sällan bilden av en social verklighet utan beskriver snarare individer och enskilda händelser i ett visst känslomässigt och personligt sammanhang. I min studie vill jag låta dem påminna mig om att kvinnorna var individer trots att de blir behandlade som anonyma delar av ett historiskt eller statistiskt material. Jag får tillfälle att återkomma till sådana avväganden både beträffande antika texter och texter av nutida afrikanska författare, som jag också låter belysa respektive kapitlets tema.

1.2.2. Epigrafik

De för mig viktiga inskrifterna är gravinskrifter från Italien från den period jag fokuserar på, som har tolkats och analyserats för att ge information om livslängd och familjerelationer. Undantagsvis gör jag egna sökningar i databaser med CIL,³⁹ men som regel utnyttjar jag sekundärlitteratur som John Bodel (red.) *Epigraphic evidence* (2001) och refererar till andras forsk-

³⁶ Hor. *Ode* 4.5.21–24.

³⁷ Tac. *Ann.* 2.50 och 4.42.

³⁸ Plin. *Ep.* 6.31.

³⁹ <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html.en> och <http://www.manfredclaus.de/>

ning och slutsatser. Av särskilt intresse för mig är de slutsatser om flickors äktenskapsålder, som Brent Shaw (1987) och Walter Scheidel (2007) har dragit ur gravinskrifter och som har bemötts av Arnold Lelis, William Percy och Beert Verstraete (2003), som tolkat inskrifterna annorlunda. Keith Bradley (1986) och Sandra Joshel (1986) har använt inskrifter för att undersöka sociala relationer mellan ammor och deras dibarn och dragit ganska samstämmiga slutsatser. Av vikt är också information om kvinnors yrken, som Sandra Joshel (1992) utläst ur inskrifter i staden Rom och inte minst om barnmorskors kompetens och tillgänglighet som Valerie French (1986) med samma metod ger värdefulla synpunkter på. Christian Laes (2006) har använt inskrifter, främst som komplement till annat källmaterial, för att beskriva romersk barndom.

Ett helt annat slag av inskrifter är väggklotret från Pompeji som Antonio Varone återger och tolkar i *Erotica Pompeiana* (2001). De ger också insikter om kvinnors villkor – i min studie främst för att få evidens för om sexuellt överförda sjukdomar förekom i Rom.

1.2.3. Osteologi

Lämningar av offer i Pompeji och Herculaneum efter Vesuvius utbrott år 79 och jordbegravda människor på Isola Sacras begravningsplats nära Ostia och från tre gravplatser i staden Roms nära omland ger osteologiskt material för forskning trots att den vanliga begravningsformen under den period jag koncentrerar mig på var bränning. Begravningsplatserna användes under de tre första århundradena av vår tideräkning.

Viktiga källor i sammanhanget är Estelle Lazer, *Resurrecting Pompeii* (2009), Sara Bisel och Jane Bisel 'Health and nutrition at Herculaneum: An examination of human skeletal remains' i *The natural history of Pompeii* (2002), Wilhelmina Jashemski och Frederick Meyer (red.). Skelett från Isola Sacra har beskrivits av Tracy Prowse, Henry Schwarcz, Shelley Saunders, Roberto Macchiarelli, Luca Bondioli, resultat av isotopiska undersökningar från gravplatserna Casal Bertone och Castellacio Euro-parco nära Rom har publicerats av Kristina Killgrove och Robert Tykot medan Andrea Cucina, Rita Vargiu, Dominico Mancinelli, Robert Ricci, Paul Catalano, and Alfredo Coppa har dragit antropologiska slutsatser av

skelett från Vallerano, en nekropol strax söder om Rom. Deras forskning ger mig synpunkter på människors näringsstatus då vissa bristsjukdomar har konstaterats. En del av de undersökta skeletten visar också tecken på vissa infektionssjukdomar med betydelse för reproduktionen och i ett fall skador som indikerar att en kvinna utsatts för fysiskt våld.

1.3. Referenslitteratur

1.3.1. Medicin och u-land

För att få perspektiv på de råd som antika läkare och encyklopedister ger och de slutsatser de drar kommenterar jag det antika källmaterialet utifrån moderna uppfattningar. Mina viktigaste referenser för modern medicin är två läroböcker, nämligen Christer Borgfeldt, Anders Åberg, Eva Anderberg och Ulla-Britt Andersson *Obstetrik och gynekologi* (2010) och Elisabeth Faxelid, Beatrice Hogg, Anette Kaplan och Eva Nissen (red.) *Lärobok för barnmorskor* (2001). Dessutom inbjuder min studie till reflektioner över placeboeffekten som utvärderas allt mer positivt av många moderna auktoriteter. Jag refererar till Harry Boström och Helena Dahlgren (red.) *Placebo* (2000). De medicinska termer jag använder är i de flesta fall definierade av Bengt Lindskog i *Medicinsk terminologi* (2014).

Inom respektive tema presenteras också u-landssituationen med FN-material och artiklar från läkare/forskare på fältet. Rapporter från WHO/UNICEF/UNFPA och UNDP har varit speciellt omfattande i samband med satsningar på att uppnå FN:s millenniemål.

1.3.2. Rom

Min översikt gör inte anspråk på att vara en sammanställning av väsentlig forskning om romersk kvinnohistoria. Jag begränsar mig till forskare som jag refererar till i min studie för att ge den forskningshistoriska bakgrunden till mitt arbete, inte en allmän idéhistoria.

Jag berör i Kapitel 3 de olika åsikter som har framförts av de som förespråkar skäl för att Italien hade en stark befolkningstillväxt under slutet av

republiken och de som ifrågasätter detta. Några av debattörerna är Walter Scheidel (2007), Luuk de Ligt (2004) och Saskia Hin (2013). De har olika synpunkter på sambandet mellan demografi och ekonomi och drivkrafterna bakom det historiska skeendet. Jag har inte några ambitioner att ta ställning. För mig betyder den demografiska bakgrunden främst att jag kan få argument för att bedöma om trycket på de romerska kvinnorna att föda många barn hade inverkan på deras hälsa och på mödradödligheten.

Kvinnosyn och kvinnors roll i romerskt familjeliv och samhälle har fått många utforskare och skildrare under de senaste decennierna. En av de första var Sarah Pomeroy, som med sin *Goddesses, whores, wives and slaves* (1975) kom att inspirera många efterföljare. Från 1980-talet och framåt har nämligen flera antikforskare fokuserat på kvinnors situation. Några av dem är Susan Treggiari, Suzanne Dixon, Keith Bradley, Beryl Rawson, Jane Gardner och Natalie Kampen, som ur olika synvinklar har skildrat kvinnors villkor, främst familjesocialt och juridiskt. Antikforskningen har sedan dess fortsatt att bearbeta temat bland annat med ett stort antal författare i samlingsverken *A companion to women in the ancient World* (2012), redigerad av Sharon James & Sheila Dillon, och *A companion to families in the Greek and Roman worlds* (2011) med Beryl Rawson som redaktör. Tyvärr medger källmaterialet mycket liten inblick i annat än elitens kvinnovärld. Forskningen om kvinnor utanför eliten och deras familjesituation har varit mycket liten.

Ålderskillnaden i de romerska äktenskapen var ofta stor och giftermålsålder är en speciell aspekt på kvinnans villkor eftersom mannens högre ålder ökade hans makt i familjen. Att forskare som studerat giftermålsålder, har haft olika tolkningar av det epigrafiska källmaterialet, har jag berört ovan, men ett mer övergripande åldersresonemang har förts av Mary Harlow & Ray Laurence i *Growing up and growing old in Ancient Rome* (2002).

Den franske filosofen och historikern Michel Foucaults *Sexualitetens historia* (1976–1984) är ett banbrytande verk i tre band, som beskriver sexualitetens samband med makt. Han har blivit starkt kritiserad, bland andra av Amy Richlin i essän *Foucault's history: Useful for women?* (1998) för att vara centrerad på manlig sexualitet. Även Marilyn Skinner, som i *Sexuality in Greek and Roman culture* (2005) utförligt belyser sexualitetens

betydelse för kulturella och sociala attityder, polemiserar mot Foucault. Den forskning som Skinners bok sammanfattar är väsentlig för min studie.

Barnbegränsning i olika former är central för kvinnlig reproduktiv hälsa. Konstantinos Kapparis (2002) länkar samman antika och moderna tankegångar om abort, något som ger mig stöd för tanken att mänskliga beteenden ofta har gemensamma grunddrag trots kulturella skillnader. John Riddle (1992) presenterar argument för att många av de naturmediciner som användes befruktningsförebyggande och abortivt, och som tidigare betraktats som ineffektiva, innehöll verksamma agenter. Han har blivit motsagd och kritiserad, medan hans hänvisningar till moderna analyser har övertygat många. En del av mitt resonemang bygger på John Riddles hypoteser om romerska kvinnors möjlighet till barnbegränsning.

Även andra med kompetens både från farmakologi och från antikforskning, har publicerat forskningsresultat om antika mediciner. John Scarborough (2010) är en av dem. Han hävdar, liksom John Riddle, att en hel del av läkemedlen från antiken innehåller verksamma substanser. Helen King ger också i *Hippocrates' woman* (1998) bland annat synpunkter på medicin och barnbegränsning. Hon påpekar svårigheterna i att bedöma den antika medicinens behov och metoder utifrån deras kultur, eftersom vi betraktar medicinen utifrån våra egna erfarenheter. Hon kritiserar också John Riddle's forskningsmetoder och hans sätt att tillämpa modern farmakologisk forskning på den antika världen, där uppfattningarna om reproduktionsprocessen var annorlunda än hos oss.

Den vård en gravid och födande kvinna får är naturligtvis väsentlig. Valerie French (1986) och Christian Laes (2010) har kommenterat Soranos stränga krav på barnmorskor och de har analyserat barnmorskors status med utgångspunkt från gravinskrifter. Rebecca Flemming ger i *Medicine and the making of Roman women* (2000) en översikt över kvinnors ställning både som vårdgivare och vårdtagare. Hon kommenterar också Galenos kvinnosyn, som bland annat visar sig i att han för resonemang med männen till sjuka kvinnor som han ska bota, inte med kvinnorna själva.

Brister i kosten är ofta förklaringar till barnafödande kvinnors ohälsa. Peter Garnsey (1988 och 2002) har behandlat föda ur många synvinklar, både biologiska och kulturella. Hans synpunkter på födobrist och födans näringsinnehåll ger en viktig bakgrund till min bedömning av kvinnors

näringsstatus och hans beskrivningar av de stora sociala skillnader i kosthållet som utmärkte Rom är ytterligare belägg för de olika villkor rika och fattiga kvinnor levde under. John Wilkins och Shaun Hill (2006) ger synpunkter bland annat på den tillgång till kött som djuroffer erbjöd.

Människors hälsa är också beroende av rent vatten och acceptabla sanitära faciliteter. Få företeelser i den romerska världen är så väl kända och dokumenterade som de romerska akvedukterna. Trevor Hodge (1992) har beskrivit dem och vattentillgången i Rom. Dåliga sanitära förhållanden var och är en stor källa till ohälsa. Barry Hobson ger i *Latrinae et foricae* (2009) en utförlig beskrivning av de romerska avträdena, som trots romarnas vilja att upprätthålla god hygien måste ha varit källor för smittspridning.

Infektioner ger sjukdomar som kan överföras från gravida kvinnor till deras foster eller till barn vid födelsen. Medan Ralph Jackson (1988) ger en bred allmän medicinsk översikt fördjupar sig Robert Sallares (2002) i malarians historia. Hans uttömmande studie ger medicinska såväl som ekologiska, historiska, demografiska och geografiska synpunkter på sjukdomen.

Som jag påpekat har jag inte några ambitioner att göra denna forskningsöversikt fullständig. Den är snarare en sammanställning av forskningsresultat inom ett rikt förgrenat medicinskt och socioekonomiskt fält som är bakgrund till och integrerat med min egen studie. Jag ser de antika källorna som en bas att utgå från när jag ställer de frågor, som jag söker svar på och de hypoteser som jag söker evidens för. Den aktuella forskningen är min vägledning i sökandet genom att ge mig en relevant kunskapsbakgrund och en tolkning av sådana källor, främst epigrafiska och osteologiska, som jag själv inte har möjlighet att tolka.

Kapitel 2

Metod och referensländer

2.1. Inledning

Jag presenterade inledningsvis de fyra grundläggande teman om kvinnors villkor, som jag bygger upp min studie kring, nämligen samband mellan kvinnosyn och barnafödande, tidiga äktenskap och gynekologiska/psykologiska skador, vård vid förlossning/abort och mödradödlighet samt kvinnors hälsa och perinatal dödlighet.⁴⁰

Dessa fyra samband uppfattar jag som generella. De gäller rimligtvis kvinnors reproduktion i alla miljöer under alla tider. Ett samhälles kvinnosyn påverkar hur kvinnans roll som hustru och barnaföderska uppfylls, alltför tidigt moderskap innebär stora fysiska och psykologiska risker, vårdens kvalitet vid förlossning och abort kan vara avgörande för kvinnors överlevnad och kvinnans hälsa påverkar naturligtvis fostret.

Min metod för att få en bild av den romerska kvinnans reproduktiva hälsa innebär, att en hypotes grundad på antika källor konfronteras med ett analogiskt resonemang. Jag väljer en nutida miljö där jag undersöker vilka konsekvenser för kvinnors villkor dessa ovan nämnda samband får och försöker avgöra om det är troligt att konsekvenserna var desamma i Rom. Jag använder således *nutid* som källdomän i en analogi för att förstå och tolka måldomänen *dåtid*, en arbetsprocess som jag med ett lån från engelskan kallar ”mapping”. För att ha förutsättningar för jämförelsen

⁴⁰ Mödradödlighet definieras enligt WHO som död under graviditet eller inom 42 dagar efter graviditetens slut.

måste jag kunna dokumentera tillräckligt stora likheter i de båda domänerna, vilket förutsätter att företeelserna som ingår i de grundläggande sambanden måste vara väl belagda och beskrivna i måldomänen Rom. De källor jag använder för att dokumentera dem är antika medicinska, juridiska och litterära skrifter, i både egna och andras tolkningar, och litteratur grundad på osteologiska och epigrafiska källor.

Valet av källdomän måste styras av de förutsättningar mina teman vilar på, nämligen genusojämlikhet, tonårsfödslar, hög mödradödlighet, hög neonatal dödlighet och sådana hot mot kvinnors hälsa som brister i kosten och i sanitära förhållanden utgör. Dessutom bör mina referensområden vara agrara och länderna bör ha en förhållandevis låg urbaniseringsgrad, då en modern stadsmiljö svårigen kan jämföras med Rom. I flera decennier har FN:s millenniemål varit aktuella med stort fokus på de kriterier som är viktiga för min studie, vilket innebär att ett omfattande material har publicerats om dagens u-länder. Av dessa har några länder söder om Sahara visat sig lämpliga som referensområde. Urvalsmetoden redovisas nedan.

Strukturen i den analogimetod jag använder är naturligtvis också väsentlig för mina resultat.

2.2. Analogier

Enligt Paul Bartha i artikeln *Analogy and analogical reasoning* är

an analogy [...] a comparison between two objects, or systems of objects, that highlight respects in which they are thought to be similar. Analogical reasoning⁴¹ is any type of thinking that relies upon an analogy. An analogical argument⁴² is an explicit representation of a form of analogical reasoning that cites accepted similarities between two systems to support the conclusion that some further similarity exists.⁴³

I min användning av analogier som en metod att förstå måldomänen ”antikt samhälle” utifrån källdomänen ”nutida afrikanska rurala samhällen” är

41 Analogiskt resonemang i min terminologi.

42 Analogiskt argument i min terminologi.

43 Bartha 2013, s. 1.

objekten i både källdomän och måldomän företeelser, beteenden eller tillstånd. De likheter som gör analogin möjlig kallar jag, med en term från André Juthe,⁴⁴ relevanta likheter, som är mer eller mindre övergripande orsakssamband. När jag kan visa att ett sådant samband har en mer specifik konsekvens i min källdomän ställer jag mig frågan om samma konsekvens följde i min måldomän. För att kunna indikera en möjlighet eller sannolikhet till detta mappar jag den relevanta likheten från källdomänen till måldomänen.

Jag återger här de allmänna riktlinjer för värdering av analogisk argumentation enligt Paul Bartha, som jag betraktar som speciellt angelägna för min studie:

1. Ju fler likheter mellan de båda domänerna desto starkare analogi.
2. Ju fler olikheter desto svagare analogi.
3. Ju större okunnigheten är om de båda domänerna, desto svagare blir analogin.
4. Analogier som innehåller orsakssamband är mer sannolika än de som inte gör det.
5. Om flera analogier stöder samma slutsats blir argumentet starkare.

Han kommenterar, att de två första riktlinjerna inte ska förstås så, att varje likhet eller olikhet måste förstärka eller försvaga analogin. Om likheterna/olikheterna saknar relevans för jämförelsen påverkar de förstås inte analogin, men relevansen kan vara svår att bedöma i synnerhet om okunnigheten om de båda domänerna är stor. På samma sätt måste de orsakssamband som ligger till grund för en analogi vara relevanta för att ge analogin trovärdighet. Många svaga analogier gör inte argumentet starkare.⁴⁵

2.2.1. Analogier i antikforskning

Analogier har använts sparsamt i antikforskningen. Ett exempel är dock

⁴⁴ Juthe 2005, s. 10, *relevant similarities*.

⁴⁵ Bartha 2013, s. 9f.

William Harris, som i sin *Ancient literacy* (1989) jämfört läskunnigheten i det antika Grekland och Rom med UNESCO:s statistik över skrivkunnigheten i Nordafrika vid mitten av 1900-talet. Han tar värdena som utgångspunkt för synpunkter på skriv- och läskunnighet hos en befolkning. Han drar inte några slutsatser i absoluta tal ur jämförelsen, men han för ett resonemang som leder fram till hypoteser om absoluta tal.⁴⁶ William Harris använder alltså inte analogier som en systematisk metod för att stärka sina argument, utan han låter de kända faktorer som påverkade läskunnigheten i Nordafrika vid mitten av förra seklet bli referenser för en diskussion om vad som är rimligt att anta om läskunnigheten i Grekland och Rom, där källmaterialet saknas eller är otillräckligt. Min tankegång är densamma, men jag låter det analogiska resonemanget bli huvudmetod och därför utformas med en fastare struktur, som jag beskriver nedan.

Ett annat fält, där analogier används, är demografi. Det är svårt att föra ett meningsfullt demografiskt resonemang på grundval av det källmaterial som finns om förhistoriska och historiska populationer. Därför konstruerades redan 1955–56 moderna modeller, *Model life tables*, som återger åldersspecifik mortalitet för en typisk population, av FN. De har dock blivit kritiserade och har i stort sett ersatts av dem som Ansley Coale och Paul Demeny vid Princetons universitet konstruerade 1966 och reviderade 1983.⁴⁷ De har grupperat modellerna i fyra grupper, *North*, *South*, *East* och *West*, med utgångspunkt från mortalitet hos europeiska befolkningar. *West* är den som oftast används i paleodemografi. Den modellen anses ge de mest trovärdiga resultaten för populationer med den höga mortalitet som finns i vissa av dagens u-länder. Genom extrapolering används den på förhistoriska och historiska populationer, som de antika.⁴⁸

Detta har gjorts på romerska befolkningar av bland andra Tim Parkin (1992) och Roger Bagnall och Bruce Frier (1994). Saskia Hin beskriver sitt arbetssätt i *The demography of Roman Italy* (2013) så, att hon utgår från romerska census-beräkningar, närmar sig dem kritiskt och prövar dem mot demografiska modeller och jämförbar evidens från senare perioder.⁴⁹ Walter

46 Harris 1989, s. 20–24.

47 Parkin 1992, s. 79–83.

48 Chamberlain 2006, s. 31f.

49 Hin 2013, s. 6.

Scheidel är i *Debating Roman demography* (2001) delvis kritisk till att tillämpa standardmodeller på antika populationer, som, till exempel, kan ha varit utsatta för tidsrelaterade epidemier som starkt påverkar mortaliteten.⁵⁰

2.2.2. Några inlägg i debatten om analogier inom arkeologi och historia

Debatten om att använda analogier för att argumentera och dra slutsatser inom arkeologi var och är livlig. Jag återger några synpunkter, som är relevanta för min kontext.

Lewis Binford startade med sin artikel '*Smudge pits and hide smoking: the use of analogy in archaeological reasoning*' (1967) en livlig debatt om metoden. Dessutom visade han med innehållet i artikeln hur han ansåg att analogier skulle användas inom arkeologin. Analogier väcker frågor, menar han, som leder till vidare forskning och en vidgad förståelse för innebörden av de arkeologiska data man undersöker.⁵¹

Richard Gould förkastar användningen av etnografiska analogier i arkeologi eftersom han menar att de förutsätter ett enhetligt mänskligt beteende.⁵² Patty Jo Watson, däremot, hävdar att arkeologerna kan få kunskap om det förflutna genom att använda historiska eller allmänt komparativa analogier.⁵³ De båda har publicerat en diskussion i dialogform: '*A dialogue in the meaning and use of analogy in ethnoarchaeological reasoning*' (1982), som Alison Wylie kommenterar i sin artikel '*An analogy by any other name is just as analogical*' (1982). Hon noterar att de båda – trots att de har nått en gemensam ståndpunkt i andra vetenskapsteoretiska frågor – fortfarande är djupt oense om värdet av analogier.⁵⁴ Själv använder hon analogier som verktyg, men påpekar att en analogi inte kan verifiera eller falsifiera, men att den kan ge sannolikhet för ett visst beteende.⁵⁵

Charles Spencer svarar med sin artikel '*Homology, analogy and compara-*

⁵⁰ Scheidel 2001, s. 24.

⁵¹ Binford 1967, s. 10.

⁵² Gould & Watson 1982, s. 364.

⁵³ Gould & Watson 1982, s. 359.

⁵⁴ Wylie 1982, s. 386.

⁵⁵ Wylie 1982, s. 392–393.

tive research in archaeology' (1992) på den kritik som framförts mot att arkeologin genom att använda analogier reducerar studiet av kulturell mångformighet till analyser av likheter.⁵⁶ Han menar att många arkeologer inser att det komparativa perspektivet är viktigt eftersom arkeologin är starkt beroende av etnografiska analogier för att tolka mänskligt beteende utifrån artefakter.⁵⁷

Markus Kornprobst ställer med sin artikel '*Comparing apples and oranges? Leading and misleading uses of historical analogies*' (2007) kritiska frågor om metoder att utifrån historiska händelser eller förhållanden förstå dagens politiska skeenden. Han menar att sådana analogier är nödvändiga för att tolka vår samtid och se följer av vårt handlande, men han kritiserar den överdrivna emfasen på likheter och nonchalerandet av skillnader. Debatt och saklig prövning är fortfarande grundläggande förutsättningar för slutsatserna.⁵⁸

2.2.3. Kausala analogier

I de riktlinjer för värdering av analogisk argumentation som jag har hänvisat till ovan, sägs orsakssamband stärka sannolikheten. De övergripande samband som finns i mina kapitelrubriker är ganska självklara och nästan truism. Resonemanget blir meningsfyllt först när sambanden konkretiseras i mer specifika påståenden och frågorna, som följer av sambanden, formuleras som delfrågor.

Jag visar här nedan med ett exempel från Kapitel 7, vars rubrik är *Kvinnors hälsa och dess inverkan på perinatal dödlighet*, hur jag använder kausala samband för att föra ett analogiskt resonemang. Kapitlets övergripande fråga är: "Finns det indikationer på att sådan kvinnlig ohälsa, som påverkar perinatal dödlighet i mina referensländer, var prevalent också i Rom?" Anemi hos gravida kvinnor, orsakad av bland annat malaria och brister i kosten, skadar foster i mina referensländer. Var anemi hos gravida kvinnor så vanlig

⁵⁶ Spencer 1992, s. 163. Kritiken, som han bemöter, har framförts främst av I. Hodder 1986, *Reading the past*, Cambridge och M. Shanks & C. Tilly 1988, *Social theory and archaeology*, Albuquerque. (*non legitur*)

⁵⁷ Spencer 1992, s. 163.

⁵⁸ Kornprobst 2007, s. 47.

i Rom att den också där påtagligt ökade den perinatale dödligheten?⁵⁹

I mina referensländer är kosten huvudsakligen vegetarisk och järnbristanemi är vanlig, främst hos socioekonomiskt missgynnade kvinnor. Malaria är endemisk i större delen av området och samverkar med brister i kosten till att orsaka anemi, som allvarligt skadar foster, orsakar prematur förlösning och ger låg födelsevikt, vilket ökar risken för neonatal död. Den viktiga järnkällan kött var inte heller i Rom vardagsföda och osteologisk evidens finns för anemi. Både medicinska och litterära texter indikerar också att malaria, var vanlig. Jag bedömer likheten mellan min källdomän och måldomänen Rom – att malaria och brister i kosten orsakar/orsakade anemi – som relevant. Ingenting indikerar att romerska gravida kvinnor och deras foster skulle reagera annorlunda på anemi än afrikanska, varför det är sannolikt att de fick samma skador, som ökade riskerna för de ofödda och nyfödda barnens död. Liksom i Afrika bör välbeställda kvinnor ha ätit mer järnrik föda och haft bättre möjligheter att undvika malariasmittade träskområden varför det också är sannolikt att det var en socioekonomisk skillnad även i Rom.

Min arbetsgång är:

Jag utgår från det romerska samhället och förutsätter här vissa karakteristika, som jag kommenterar och analyserar i temakapitlen 4–7. Dessa karakteristika är en patriarkal kvinnosyn, låg äktenskapsålder hos flickor, brister i den medicinska vården och viss ohälsa hos kvinnor, vilket också har styrt mitt val av källdomän. Jag identifierar ett orsakssamband som är övergripande för varje tema och undersöker detta samband i mina båda domäner, referensområden i Afrika söder om Sahara och det antika Rom. Jag noterar vissa konsekvenser av sambandet i Afrika och ställer frågan: Är det sannolikt att konsekvenserna var de samma i Rom?

- Samband: En patriarkal kvinnosyn påverkar barnafödandet. Hur påverkade den romerska kvinnosynen barnafödandet?
- Samband: Låg äktenskapsålder medför risker. Vilka risker medförde låg äktenskapsålder i Rom?

⁵⁹ Referenser anges i Kapitel 7. Här vill jag bara beskriva metoden.

- Samband: Medicinska brister i vården vid förlossning och abort medför ökad mödradödlighet.
Vilka brister i vården påverkade mödradödligheten i Rom?
- Samband: Kvinnlig ohälsa påverkar perinatal dödlighet.
Vilka indikationer finns för att sådan kvinnlig ohälsa, som påverkar perinatal dödlighet, var prevalent i Rom?

Jag delar upp frågorna i delfrågor. Via analogier försöker jag finna rimliga svar på dessa.

2.3. Referensländer

2.3.1. Kriterier för val av länder

Den beskrivning av det romerska Italien under århundradena kring vår tideräknings början som följer nedan ger förutsättningarna för valet av de u-länder, som kommer att vara källdomän i analogierna. Jag har därför valt sådana drag i det romerska samhället som är av betydelse för mitt ämne. Det är väsentligt att jag lyckas beskriva Rom som måldomän utifrån antika källor vare sig de är tolkade av mig eller andra. Slutsatser som har dragits med hjälp av demografiska analogier ska naturligtvis inte användas.

- Subtropisk zon. Medelhavsklimat vid kusterna, kyligare i Apenninerna. Klimattypen under den period jag undersöker var densamma som nu, men med någon grad högre temperatur.⁶⁰ Sommartorka och vinteroväder var riskfaktorer för skördeutfallet.
- Agrar ekonomi. Jordbruket som basnäring och motsättningar mellan storjordbruk, ägda av en urban elit, och småjordbruk finns väl belagd både arkeologiskt och skriftligt. Inkomstklyftorna var stora mellan de rika – även de måttligt välbärgade – och de fattiga.
- Urbanisering. Även om man inte med säkerhet kan bestämma urbaniseringsgraden är städernas tillväxt väl dokumenterad. Det gäller både

⁶⁰ Kapitel 3.1.

mindre städer och storstaden Rom. Dock bodde fortfarande större delen av befolkningen på landsbygden även vid slutet av min undersökningsperiod. Landsbygdens bebyggelsestruktur med dess byar och stora och små jordbruksenheter är dock svår att beskriva med god evidens.

- Patriarkat. Den romerska författningen, både från republik och från kejsartid, visar att kvinnor inte kunde ha politiska befattningar eller delta i politiska beslut. Åtminstone för elitens barn innebar det att flickor och pojkar fick olika slags utbildning. Arrangerade äktenskap och låg äktenskapsålder för flickorna finns dokumenterat både i litterära och juridiska skrifter.
- Hög spädbarns- och mödradödlighet. Både litterära och medicinska källor visar att det var vanligt att barn dog före 1 års ålder liksom också att kvinnor dog i barnsäng och andra komplikationer i samband med reproduktionen, som spontan eller framkallad abort. Det finns också inskrifter som dokumenterar barns och unga kvinnors död. Osteologisk evidens finns för undernäring och infektioner (som malaria) och bristsjukdomar (som anemi), som påverkade överlevnadsmöjligheterna för kvinnor och barn. Arkeologisk evidens finns för att möjligheterna att på ett hygieniskt sätt ta hand om mänsklig avföring var små i städerna – i synnerhet i staden Rom.

2.3.2. Länder

Jag väljer afrikanska länder som referensområden, men utesluter Nordafrika trots de vid kusterna jämförbara klimat- och naturförhållanden och den historiska samhörigheten med Rom. Anledningarna är:

- Länderna är inte längre utpräglade jordbruksekonomier – urbaniseringsgraden är ca 70 procent. Endast Egypten har huvuddelen av sin befolkning (57 procent) på landsbygden.
- Dödligheten för barn under 5 år är 2,8 procent och förväntad livslängd vid födelsen 71,5 år, vilket är väsentligt annorlunda än de värden man anser gällde för Rom. Mödradödligheten är 1,1–0,6 dödsfall per 1000 levandefödda barn.

- Antalet tonårsmödrar är lågt. Egypten har det ojämförligt största antalet, nämligen 5 procent av flickorna mellan 15 och 19 år, medan det i Algeriet och Tunisien endast är några få promille.
- Kvinnor och män är också betydligt mer jämlika i Nordafrika. Endast Egypten har ett genusojämlighetsindex jämförbart med de fattiga länderna söder om Sahara.⁶¹

Jag väljer alltså Afrika söder om Sahara. Regionen är agrar och har en landsbygdsbefolkning som utgör 63 procent av den totala och som till stor del är sysselsatt med jordbruk, vilket är en förutsättning för meningsfulla jämförelser med Rom eftersom urbana områden är ekonomiskt, tekniskt och socialt starkt präglade av moderna företeelser. Jag försöker alltså att finna referensområden i de rurala delarna av de länder jag väljer. Eftersom statistiken i de flesta fall gäller hela landet – och dessutom ofta saknas – kompletterar jag den med uppgifter i Utrikespolitisk institutets *Landguider* för mitt urval. Jag utgår från den grupp som FN:s utvecklingsprogram, UNDP, betecknar som lågt utvecklade länder beträffande hälsa, utbildning och levnadsstandard⁶² och gör urval bland dem enligt vissa kriterier, som jag anser måste uppfyllas för att jämförelsen med Rom ska bli möjlig.

Jag väljer således agrara länder med en låg urbaniseringsgrad, stora inkomstskillnader mellan fattiga och rika, hög spädbarnsdödlighet, brister i de sanitära förhållandena och stor ojämlikhet mellan könen. Den låga utvecklingsgraden har inneburit att internationella satsningar på förändringar har varit intensiva de senaste åren, vilket i många fall har lett till en avsevärd förbättring av kvinnors villkor. Då detta har minskat likheten med Rom har jag i många fall valt att använda uppgifter som avser förhållanden några år tillbaka i tiden. Jag är medveten om att det naturligtvis inte finns någon absolut norm för ländernas jämförbarhet med Rom, men de kriterier jag ställt upp förefaller mig rimliga.

Genusojämlighet är en viktig faktor i skapandet av villkoren för kvinnors reproduktion i Rom och därmed som kriterium för mitt val av refe-

⁶¹ Källorna är de samma som för länderna söder om Sahara.

⁶² *Low human development.*

rensländer. UNDP har tre kriterier för ett genusjämlighetsindex, GII,⁶³ nämligen kvinnohälsa (mödradödlighet och tonårsfödslar), kvinnomakt (andelen kvinnor med någon utbildning utöver den grundläggande och andelen kvinnor i landets parlament) och självständighet (andelen yrkesarbetande av det totala antalet kvinnor). I hela regionen söder om Sahara är genomsnittsinde (2014) 0,575, där 0 betyder fullständig jämlikhet och 1 fullständig ojämlikhet. Som jämförelse kan Sveriges index 0,055 nämnas. Jag berör alla jämlikhetskriterierna i min text.

Fem folkrika länder söder om Sahara, som uppfyller mina kriterier, ingår som referensländer. De har en sammanlagd befolkning av cirka 440 miljoner människor, de flesta av dem landsbygdsbor, och de är tämligen väl studerade i både medicinska och sociologiska projekt. De övriga fyra länderna tillhör de fattigaste i regionen och har alla en placering bland de tio minst utvecklade i världen enligt UNDP:s rapporter.

De statistiska uppgifter jag utgått från, tillsammans med Sverige som jämförelseland, finns redovisade i tabell 2.3.3. Dessa är i kommentarerna nedan kompletterade med uppgifter från Utrikespolitiska institutets *Landguiden*.

1. NIGERIA. 178,5 milj. inv.(2014). Landet är den mest utnyttjade källomänen av mina referensländer, vilket är naturligt dels med tanke på dess storlek, dels för att urvalskriterierna i alla avseenden indicerar möjligheter till jämförelser med Rom och dels för att många medicinska och sociala studier från nigeriansk landsbygd har publicerats. Tyvärr saknas dock uppgift om genusjämlighetsindex för Nigeria i UNDP:s statistik för 2014.
2. TANZANIA. 50,8 milj. inv.(2014) Även om gruvindustri och turism växer i landet är fortfarande omkring två tredjedelar av de som arbetar verksamma i jordbruk. Förbättringar av tillgången till mödravård visar sig i minskad spädbarnsdödlighet och förbättrat index för jämställdhet. Trots det anser jag att Tanzania uppfyller mina kriterier som referensland. i synnerhet om man beaktar den bild av landsbygden som sociala studier och rapporter ger.

⁶³ *Gender Inequality Index*.

3. ETIOPIEN. 96,5 milj. inv.(2014). Jordbruket är den helt dominerande näringen, men så mycket som en tredjedel av dem som arbetar inom jordbrukssektorn är boskapsskötare. Den sociala strukturen är starkt patriarkalisk och barnäktenskap är vanliga.
4. KENYA. 45,5 milj. inv.(2014). Trots att Kenya har en varierad industrisektor, betydande turism och är Östafrikas största ekonomi är det fortfarande ett jordbruksland med tre fjärdedelar av befolkningen på landsbygden. Landet uppfyller kriterierna som referensland.
5. KONGO-KINSHASA (Demokratiska republiken Kongo). 69,3 milj. inv.(2014). Tropiskt land, som är ekonomiskt vanskött och plågat av väpnade konflikter, som bland annat har medfört uppmärksammat sexuellt våld. Konflikterna har gett jordbruket minskad produktivitet och en stor del av befolkningen är undernärd. Kvinnor är starkt diskriminerade, i synnerhet på landsbygden. En kvinna måste enligt lag lyda sin man och får inte söka anställning utan hans medgivande.
6. SIERRA LEONE. 6,2 milj. inv.(2014). Korrupktion, vanskötsel, inbördeskrig och ebolakrisen har försämrat landets möjlighet till utveckling. två tredjedelar av befolkningen lever av jordbruk, till största delen självförsörjningsjordbruk. Spädbarns- och mödradödligheten – inte minst på grund av illegala aborter – är extremt hög trots satsningar på förbättrad hälsovård för kvinnor.
7. MALI. 15,8 milj. inv.(2014). Norra Mali är öken. Även SAHEL, Saharas randområde mot söder, är mycket gles befolkad av boskapsskötande nomader, bland dem tuareger. I den södra delen, kring floderna Niger och Senegal, bor 90 procent av befolkningen, som huvudsakligen lever av jordbruk. Det råder motsättningar mellan folkgrupperna. Undernäring, brister i sjukvården och bristande hygien medför ett dåligt hälsotillstånd. En familjelag som genomfördes 2012 slår fast, att mannen är familjeöverhuvud, hustrun måste lyda honom och giftermålsålder för flickor är 16 år.
8. BURKINA FASO. 17,4 milj. inv.(2014). Landet är ett av världens allra fattigaste med stora hälsoproblem och eftersatt sjukvård. 85 procent av befolkningen lever av jordbruk, till största delen med en självhushållning som ofta inte ger tillräckligt med mat. Burkina Faso ingår i SAHEL-regionen, vilket betyder att den norra delen är ökenartad och används för boskap.

9. NIGER. 18,5 milj. inv.(2014). UNDP uppskattar Niger som jordens minst utvecklade land. Det tillhör SAHEL-regionen och har mindre än 4 procent av landytan odlad. I den uppodlade delen av landet, den södra och sydvästra, bor större delen av befolkningen. Förutom dessa jordbruksområden finns betesmark på 7 procent av ytan medan resten är öken. Liksom i Mali finns det motsättningar mellan tuareger och den övriga befolkningen.

De sociala och medicinska strukturer som jag är intresserad av i referensländerna är kvinnosyn och genusjämlighet, äktenskapets struktur och funktion, äktenskapsålder, medicinsk vård, graviditeter, förlossning, spontan och framkallad abort, mödrahälsa och -dödlighet, neonatal dödlighet, kost och infektioner. Sådan information kan jag finna i WHO:s rapporter om millenniemålen, rapporter från andra FN-organ och Världsbanken. Tyvärr är dock statistiken från mina referensländer ofta både otillräcklig och otillförlitlig och den skiljer sällan på stad och landsbygd, men då jag sällan gör kvantitativa jämförelser är inte heltäckande, fullständig statistik en förutsättning för jämförelserna. Studier eller projekt av u-landsforskare och -arbetare publicerade i vetenskapliga tidskrifter eller i rapporter från u-land-sengagerade organisationer är oftast bättre källor, trots att de kan vara lokala eller regionala och därför inte alltid kan generaliseras. En möjlighet till insyn i familjeliv och kvinnohälsa finns också i en rik skönlitteratur från mina referensländer, framför allt från de senaste decennierna. Den kan naturligtvis lika lite som den romerska skönlitteraturen användas för generaliseringar utan citaten måste ses för vad de är: enskilda författares personliga beskrivning av fiktiva personer, dock med rötter i afrikansk verklighet.

2.3.3. Tabell över urvalet av referensländer

1. Rural befolkning i procent av totalbefolkningen. World development indicators Världsbanken 2014
2. Fördelning av inkomst. De fattigaste 10 procenten av befolkningens andel av inkomsten jämförda med de rikaste 10 procenten. Världsbanken 2013, tb 2.9.

METOD OCH REFERENSLÄNDER

3. Gender inequality index, GII, (rangordning av 155 länder), HDR 2015, tb 5.
4. Tonårsgraviditeter i procent av totala antalet graviditeter. WHO 2015, tb 9.
5. Mödradödlighet (per 100 000 levandefödda). WHO 2015, tb 2.
6. Förlossningar med utbildad personal i rurala områden i procent. WHO 2015, tb 8
7. Fertilitetsgrad, det vill säga antal födda barn per kvinna. Landguiden.
8. Neonatal mortalitet (per 1000 levandefödda) WHO 2015, tb 1.
9. Procent av befolkningen med tillgång till förbättrad sanitet, WHO 2015, tb 5.

Land	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Burkina Faso	71	2,7-32,1	0,631 (144)	13,6	400	62	5,6	26,9	19
Dem Rep Kongo	58	2,1-32,0	0,593 (137)	13,5	730	74	5,9	38,2	31
Etiopien	81	3,2-27,4	0,558 (129)	8,7	420	5	4,5	27,5	24
Kenya	75	1,7-38,8	0,552 (126)	Ingen uppgift*	400	37	4,4	26,3	30
Mali	61	3,3-25,9	0,667 (150)	17,2	550	51	6,8	40,2	22
Niger	82	3,8-26,4	0,731 (154)	20,6	630	21	7,2	27,5	9
Nigeria	53	2,0-32,7	Ingen uppgift*	12,2	560	23	6,0	37,4	28
Sierra Leone	60	3,3-26,9	0,650 (145)	12,5	1100	53	4,7	44,3	13
Tanzania	69	3,1-31,0	0,547 (125)	12,8	410	42	5,2	20,7	12
Sverige	15	3,2-21,5	0,055 (6)	0,6	4	Ingen uppgift	1,9	1,6	100

*Relevanta data saknas

2.3.4. Karta över referensländerna

Kapitel 3

Ekonomisk, demografisk och social bakgrund

3.1. Inledning

Som bakgrund till en beskrivning av kvinnors villkor förefaller det mig naturligt att ge en inledande sammanfattning av de faktorer som skapar deras miljö.

En av dessa faktorer är klimatet, som genom sin påverkan på den naturliga växtligheten, jordbruket, vattentillgången och människors hälsa har betydelse för den ekonomiska och demografiska situationen.

Efter en kallare period skedde en uppvärmning under senrepublikansk tid. Columella kommenterar att det ”Nu” var möjligt att skörda oliver och vin där det tidigare varit omöjligt på grund av alltför kalla vintrar.⁶⁴ Under tiden mellan 100 f. Kr. och 200 var klimatet stabilt och gynnsamt för jordbruk, handel och resande i Italien. Trots att denna ”romerska värmeperiod” var avbruten av korta kallare perioder anses den av vissa forskare ha varit upp till 2°C varmare än i dag när den var som varmast, vilket indikeras av att de alpina glaciärerna drog sig tillbaka, Po-deltat växte och värmekrävande plankton levde i Adriatiska havet. Förändringar i vegetation och vattenstånd visar att ett relativt fuktigt klimat under senrepubliken följdes av en tilltagande torka under tidig kejsartid, troligen förvärrad av skogsskövling och jorderosion.⁶⁵ Högre nederbörd i Nordafrika och i det östra medelhavsområdet de två första århundradena av vår tideräkning

⁶⁴ Columella 1.1.5. ”Nu” är första århundradet e. Kr.

⁶⁵ Hin 2013, s. 73–79, Sallares 2007, s. 17–20, och Mc Cormick *et al.* 2012, s. 174–183.

var däremot ekologiskt gynnsam, inte minst för odling av den spannmål, som exporterades till Italien.⁶⁶

Vilka demografiska följder klimatfluktuationerna fick är svårt att få någon uppfattning om konstaterar Saskia Hin. Vissa infektionssjukdomar, som malaria, gynnades av värme och väta, andra hölls tillbaka. När det fanns tillräckligt med mat förbättrades förstås folkhälsan och mortaliteten bör ha sjunkit, men i vilken omfattning vill hon inte uttala sig om.⁶⁷

Den fysiska miljön kan alltså förutsättas ha varit tämligen stabil medan den ekonomisk-demografiska förändrades. Dessa förändringar har tolkats tämligen olika av olika forskare.

3.2. Ekonomisk och demografisk bakgrund

3.2.1. Utvecklingsmodeller

En av dessa forskare, Walter Scheidel, diskuterar en tänkbar modell för den ekonomiska tillväxten i Italien under de två sista århundraden före vår tideräkning. Han lägger stor vikt vid sambandet mellan ekonomi och demografi i sitt resonemang och menar, att den ekonomiska tillväxten bestämdes av att den fria befolkningens tillväxt hölls nere av krig, konflikter och urbanisering. Höjd ekonomisk aktivitet ökade hushållens resurser och ledde till ett höjt välstånd då samhällets tillgångar fördelades så att subeliten, där den demografiska tillväxten var mindre än den ekonomiska, fick köpkraft genom höjda reallöner.

Krigen gav möjlighet till stor import av slavar, som med sin arbetsinsats kunde upprätthålla en hög produktivitet. Urbaniseringen ökade staden Roms folkmängd och skapade dessutom över 400 små städer över Italien. Den totala folkmängden växte, främst genom slavbefolkningens tillväxt.

Samtidigt var kriget förstås ett hot mot folkökningen i Italien genom

⁶⁶ Scheidel 2010, s. 10–11.

⁶⁷ Hin 2013, s. 89–97.

ökad dödlighet hos unga män. Ett annat hot var emigration, då Caesar och Augustus grundade bosättningar i provinserna. Dessutom bidrog urbaniseringen till att öka mortaliteten genom att lungtuberkulos och diarréer lättare fick fäste i städer, där människor bodde tätt. Walter Scheidel beräknar att det skulle ha behövts en överföring av ett födelseöverskott på 0,3–0,5 procent från landsbygden till städerna för att klara städernas tillväxt och kompensera för den höjda mortaliteten. Detta stimulerade slavimporten ytterligare då krigsbyten och skatter från provinserna ökade kapitaltillväxten.

”Den romerska freden” under tidig kejsartid och den avtagande urbaniseringstakten hejdade arbetskraftsutflödet av män från landsbygden. Eliten kunde utnyttja fred och stabilitet för att få ökat välstånd genom effektiva jordbruk, hantverk och växande långväga handel, men för icke-eliten innebar det minskade realinkomster då behovet av arbetskraft minskade i takt med folkökningen. Walter Scheidel menar att förhållandena i Italien under tidig kejsartid ”normaliserades” genom att det agrara samhället blev utsatt för de vanliga riskerna med folkökning och sjunkande realinkomster när de militära satsningar, som yttre och inre konflikter hade gett upphov till, försvann. De två sista republikanska århundradena hade inneburit en överföring av välstånd till icke-eliten inom den fria befolkningen, men processen avtog under tidig kejsartid.⁶⁸

En annan uppfattning framför Luuk de Ligt, som argumenterar mot den vanliga uppfattningen att den fria italiska befolkningen hade minskat genom att stora slavjordbruk konkurrerade ut småbönder och orsakade fattigdom på landsbygden. Han menar, att inte bara den romerska stadsbefolkningen utan hela Italiens fria befolkning fortsatte att växa under de årtionden som föregick de gracchiska landreformerna och att reformerna var angelägna för att den starka folkökningen utarmade landsbygdsbefolkningen då det inte fanns tillräckligt med odlingsbar jord för deras växande behov.⁶⁹ Luuk de Ligt vänder sig alltså mot det resonemang, som bygger på Peter Brunt, *Italian Manpower* (1:a uppl. 1971) och som innebär att medan en del av det landlösa proletarietet skaffade sig nya hem i städerna, vars befolkning ökade, minskade den

68 Scheidel 2007B, s. 322–346.

69 de Ligt 2004, s. 725–757.

fria italiska landsbygdsbefolkningen under århundradena före vår tide-
räkning. Han antog, att fattigdom fick de romerska medborgarna att
skjuta upp giftermålet och att de därmed sänkte nativiteten. Anledning-
en till att befolkningen ändå förblev ganska stabil, menar han, var att
många slavar frigavs, så att en ökande del av de romerska medborgarna
var barn till frigivna slavar.⁷⁰

Luuk de Ligt ger alltså en helt annorlunda bild än Walter Scheidel av den
ekonomiska och demografiska bakgrunden till kvinnors villkor under sen-
republiken. Om hans antagande, att folkökning var orsaken till att småbö-
nderna saknade jord och försörjningsmöjligheter är riktigt, förutsätter det
verkligt höga födelsetal för att kompensera för såväl hög barnadödlighet som
urbanisering. Saskia Hin menar att de kvinnor som överlevde till menopau-
sen behövde föda 4–6 barn för att kompensera för dem som dog innan de
nått slutet på sin fertila period.⁷¹ Detta överensstämmer med Walter Schei-
dels och andra demografers beräkningar för bibehållen folkmängd.⁷² För att
landsbygdsbefolkningen skulle öka trots urbanisering måste barnantalet
höjas ytterligare, vilket skulle innebära en omöjlig påfrestning på de kvinnor
som födde barnen och förmodligen leda till ännu högre barnadödlighet och
försämrade reproduktiv kvinnohälsa. I kombination med ökad fattigdom blir
Luuk de Ligts bild av situationen på landsbygden orimlig även om den fria
befolkningen fick ett tillskott genom frigivna slavar. Hur många som frigavs
är okänt, men det får väl betraktas som troligt, att många frigivna föredrog
att söka lyckan i städer framför att leva som säsongarbetare på landet om och
när beroendet av den tidigare ägaren kunde brytas.

William Harris, medförfattare i *The Cambridge economic history of the
Greco-Roman world*, Walter Scheidel, Ian Morris och Richard Saller, (red.)
2007, beskriver den sena republikens ekonomiska tillväxt som trög och
sporadisk. Han ser bristen på kapital – trots elitens stora ackumulerade
rikedomar – och den kapitalförstörelse som inbördeskrigen medförde som
utvecklingshinder. Ekonomin fick först under den tidiga kejsartidens
stabila förhållanden, menar han.⁷³ Avgörande är, om de ekonomiska vin-

⁷⁰ Brunt 1971, s. 136–140.

⁷¹ Hin 2013, s. 172.

⁷² Scheidel 2007A, s. 41.

⁷³ Harris 2007, s. 537–539.

sterna stannade hos eliten eller om de också trängde ner till vanligt folk så som Walter Scheidels modell föreslår när det gäller senrepublik, men beivlar för tidig kejsartid. Även om de stora slavjordbruken för avsaluproduktion tvingade en del småbönder att sälja sin jord, framför allt i Roms omland, fanns det andra områden av Italien där familjejordbruk var lönsamma genom att de försåg invånarna i närliggande städer med mat. Det fanns också sociala mellangrupper av hantverkare och handelsmän som bör ha fått sin andel av vinsterna och kunde utgöra en köpstark grupp trots att de i elitens ögon hade låg social status.⁷⁴ Cicero kallar dem ”hantverkare, handelsmän och hela denna samhällsdrägg”.⁷⁵

Uppfattningarna om den ekonomisk-demografiska utvecklingen under republikens sista två århundraden skiljer sig således kraftigt mellan de forskare jag refererar till. Alla är överens om att den fria italiska landsbygdsbefolkningen påverkades av urbanisering och att de små och medelstora enheterna fått brist på jord genom tillkomsten av en del mycket stora egendomar, men om denna påverkan ledde till stagnation av folkmängden eller till ett så stort födelseöverskott att det kunde förse städerna med immigranter, kompensera för ökad dödlighet i krig och för emigration, är man inte överens om. Bilden av landsbygdskvinnornas situation är förvisso inte entydig om alls existerande.

Detsamma gäller analysen av den tidiga kejsartiden. Medan Walter Scheidels modell utgår från ett avtagande flöde av resurser från elit till subelit, lägre urbaniseringstakt och en växande landsbygdsbefolkning, som ska dela på resurserna, ser William Harris, som jag nämnt ovan, en stabil period med ekonomisk uppgång.

Urbaniseringen i Rom berövade landsbygden unga människor som lockades till städerna och orsakade dessutom, enligt Walter Scheidels resonemang om ohälsosamma städer, en stigande mortalitet.⁷⁶ Isotopundersökningar av skeletten av de människor som hade levt i Portus Romae och begravts på begravningsplatsen Isola Sacra 23 km sydväst om Rom visar att invandringen från landsbygdsområden norr och öster om Rom var stor

⁷⁴ Scheidel 2007B, s. 338f.

⁷⁵ *Opifices et tabernarios atque illam omnem faecem civitatum* Cic. *Flacc.* 18.

⁷⁶ Också Morley 2005, s. 192–204.

under den tid som begravningsplatsen användes, nämligen första och andra århundradet av vår tideräkning. Ungefär en tredjedel av de döda var inte födda i Portus Romae. Många av dem var ensamma unga män, men det fanns också en stor del barn, vilket tyder på familjeinvandring. Detta bekräftar uppfattningen att den höga mortaliteten i staden Rom gjorde tillskott från landsbygden nödvändigt för att befolkningen i staden med omnejd inte skulle minska.⁷⁷ Det bör också, trots slavimport, ha medfört ökade krav på barnafödande, vilket kan ha lett till lägre äktenskapsålder, kortare mellanrum mellan barnen, kortare amningstider, försämrad hälsa hos mor och barn och ytterligare höjd mortalitet.

Att riskerna för smittspridning ökar när man bor tätt är inte heller ett påstående, som kan tänkas bli ifrågasatt. Mortaliteten har varit hög i städerna, speciellt i staden Roms mest tätbefolkade delar. Nativiteten bör ha varit låg, åtminstone i staden Rom, där viljan att bilda familj sannolikt var svag hos första generationens invandrare, som ännu inte var etablerade i stadsmiljön. Ett troligt kvinnounderskott har ytterligare minskat barnafödandet.⁷⁸ Hög mortalitet och låg nativitet gav ett födelseunderskott som gjorde invandring till städerna nödvändig.

Den äktenskapslagstiftning som Augustus genomförde och som jag berört i inledningskapitlet som i första hand ämnad att öka elitens nativitet, kan också ha haft viss effekt på icke-eliten. Andra kejsare, som Nerva, Trajanus och Antonius Pius, försökte stimulera folkökningen i Italien genom program med understöd till fattiga barn.⁷⁹ Oro har alltså funnits hos de styrande, men oenigheten hos forskare är stor om hur stora förändringarna genom naturlig folkökning eller -minskning har varit under olika perioder. Alla källor – som *census*-beräkningar,⁸⁰ gravinskrifter, litterära och osteologiska källor – är osäkra och motstridiga. Jag väljer att inte här återge mer specifika påståenden än demografen John Caldwells svävande ”befolkningen var troligen nästan stationär”.⁸¹

⁷⁷ Prowse *et al.* 2007, s. 518.

⁷⁸ Scheidel 2006, s. 173–175.

⁷⁹ Harris 1984, s. 16.

⁸⁰ Folkräkningar genomfördes, men det är inte helt klarlagt vilka människor som räknades. Hin 2013, s. 11.

⁸¹ Caldwell 2004, s. 12.

3.2.2. Slavarna

Walter Scheidels modell av den ekonomiska och demografiska utvecklingen utgår från den stora importen av slavar som var en följd av framgångsrika krig. Slavarna bidrog till folkökning och utgjorde – ofta kvalificerad – arbetskraft inom alla samhällssektorer utom den militära. De utgör en del av den ekonomisk-demografiska bakgrunden till kvinnors villkor, som jag försöker teckna, men också en grupp där kvinnors villkor i reproduktionen är mycket lite kända. Jag ger några synpunkter med hjälp av jordbruksförfattarna.

För ägarna till de stora jordbruken kan det ha visat sig vara billigare att föryngra slavgruppen genom köp än att låta slavbarn födas och tas om hand med en uppenbar risk att de skulle dö innan de blev arbetsföra. Cato använder ordet *puer**[pojke eller slav] på sex ställen och *puella**[flicka] på ett ställe i *De agricultura*.⁸² Fyra av dem avser medicin, där barn – i ett fall således en flicka – ska ha en mindre dos än vuxna, i två används ordet som synonym till *servus* [slav]. Han beskriver inte barns arbetsuppgifter, vilket knappast tyder på att han bedömde dem som viktig arbetskraft. Catos rekommendationer om var kläder kunde köpas kan tydas som att jordbruken vanligen inte hade slavar som kunde utföra den kvinnouppgift som textiltillverkning ansågs vara.⁸³ Visserligen kan kläder producerade i stor skala ha varit billigare än de hemgjorda,⁸⁴ men Cato är ju i andra sammanhang angelägen om att poängtera att onödiga inköp ska undvikas.

Patrem familias vendacem, non emacem esse oportet.⁸⁵

Det är lämpligt att en familjefar är ivrig att sälja, inte att köpa.

(Översättning Sten Hedberg 2015)

Plutarkos skildrar Catos *familia* tämligen idealiserat med slavbarn som till och med amrades av Catos hustru för att de, genom att dricka samma

82 LLT.

83 Cato *Agr.* 135.

84 Larsson Lovén 1998, s. 89.

85 Cato *Agr.* 2.7.

mjök som hennes son, skulle känna en naturlig kärlek till denne.⁸⁶ Det är dock svårt att jämföra dessa slavar med de stora grupper av kedjeslavar som arbetade med ren jordbruksproduktion. Cato skiljer också på grupperna när han diskuterar behov av förnödenheter till slaverna. Kedjeslaverna, som arbetade hårdast, skulle ha mer av både mat och vin.⁸⁷

Varro uttrycker i *Res rusticae* explicit fördelen med att utöka slavgruppen – i det här fallet herdar, som under vintern höll kvinnor i sina hyddor – genom barnafödande:

[...] et puerperio familiam faciunt maiorem [...]⁸⁸

De [kvinnorna] gör också genom barnafödelse att arbetarskaran på gården blir större [...]

(Översättning Sten Hedberg 2015)

Han utvecklar tankegången:

Quod ad feturam humanam pertinet pastorum, qui in fundo perpetuo manent, facile est, quod habent conservam in villa, nec hac venus pastoralis longius quid quaerit. Qui autem in saltibus et silvestribus locis pascunt et non villa, sed casis repentinis imbres vitant, iis mulieres adiungere, quae sequantur greges ac cibaria pastoribus expediant eosque assiduios faciant, utile arbitrati multi. Sed eas mulieres esse oportet firmas, non turpes, quae in opere multis regionibus non cedunt viris, ut in Illyrico passim videre licet, quod vel pascere pecus vel ad focum afferre ligna ac cibum coquere vel ad casas instrumentum servare possunt. De nutricatu hoc dico, easdem fere et nutrices et matres.⁸⁹

Vad angår aveln av människor så är den lätt när det gäller herdar, som alltid finns hemma på egendomen, eftersom de har en sambo på gården och herdarnas kärleksgudinna inte söker någonting längre bort än denna. Men

⁸⁶ Plut. *Vit. Cato Mai.* 24.

⁸⁷ Cato *Agr.* 56.

⁸⁸ Varro *Rust.* 2.1.26.

⁸⁹ Varro *Rust.* 2.10.6–8.

till dem, som driver hjordar i obanade och skogiga platser och söker skydd mot regn inte i hus utan i tillfälliga hyddor, anser många det nyttigt att knyta kvinnor som följer hjordarna, gör i ordning mat åt herdarna och får dessa att vara mer tillstädes. Men dessa kvinnor ska vara starka, inte fula. I många trakter står de inte männen efter när det gäller arbete, såsom man överallt kan se i Illyrien, eftersom de kan valla betesdjur, bära fram ved till elden och laga mat eller ha uppsikt över utrustningen vid lägret. Om deras uppfödning påstår jag att de samtidigt är ammor och mödrar.

(Översättning Sten Hedberg 2015)

Varro använder *puer* i betydelsen vuxen slav på två ställen i texten,⁹⁰ men i fem av totalt sju betyder *puer* pojke och bekräftar att slavbarn – även flickor, som visas av en text med ordet *puella* – användes som arbetskraft för att vakta småboskap.

Också Columella visar på sysslor, som slavbarn utförde som vingårds- och hushållsarbete, servering och vakt av smådjur. I den betydelsen använder han ordet *puer* sju gånger; inte någon gång avser han en vuxen slav. Han yttrar sig inte om huruvida barnen var födda på gården eller inköpta. Orden *mulier**[kvinna] och *puella**[flicka] förekommer hos Columella i samband med förvaltarens hustru, vars kompetens han ställer stora krav på.⁹¹ Varken Cato, Varro eller Columella använder ordet *verna* med betydelsen ”slav född hemma”.⁹² Inte heller har någon av dem nämnt vare sig *nutrix* [amma] eller *obstetrix* [barnmorska] i samband med människors reproduktion i sina texter. Däremot förekommer orden i samband med boskapens reproduktion. Den enda indikationen på att jordägare försökte förmera slavpopulationen är alltså citaten från Varro. Att barn förekom som arbetskraft finns det däremot evidens för.

Det verkar inte särskilt troligt att de stora populationerna av jordbruks-slavar hade något familjeliv överhuvudtaget. Uppenbarligen föddes det dock barn i andra slavgrupper. Inskrifter, som återgetts och analyserats av

⁹⁰ Varro *Rust.* 1.69.3 och 3.5.15

⁹¹ Columella *Rust.* 1.8, 12.1, 12.3.

⁹² Användningen av ordet *verna* och dess betydelse är inte entydig enligt Rawson 1986, s. 186–188.

Keith Bradley⁹³ och Sandra Joshel⁹⁴ för att undersöka de sociala relationerna mellan ammor och deras dibarn, visar att dessa som regel tillhörde samma sociala grupp. Det var inte bara överklassens barn som hade ammor utan också slavbarn, vilket inte nödvändigtvis betydde att modern var död. Det finns inskrifter som är dedicerade av modern och amman gemensamt.

3.3. Social bakgrund

Elitens män dominerade det romerska samhället. De hade den politiska och ekonomiska bestämmanderätten på alla nivåer av styrande, dömande och verkställande makt, såväl sekulärt som religiöst och dominerade i kraft av tradition, ekonomiska tillgångar och utbildning. Det är också elitens män som har överfört större delen av den kunskap vi har om det antika Rom genom litteratur, arkitektur och vetenskap. Det patriarkala samhället innebar alltså inte att alla män hade makt. Slavar, fattiga fria och frigivna blev styrda oavsett om de var män eller kvinnor, medan en gift överklasskvinna, en respektabel *matrona*, kunde ha hög status i samhället.⁹⁵

En viktig synpunkt på kvinnans status är således hennes respektabilitet och moraliska karaktär. Thomas McGinn diskuterar utförligt denna koppling mellan status och beteende, i synnerhet sexuellt beteende, som också blev offentlig då den angavs i klädedräkten.⁹⁶ Ulpianus definierar begreppet *materfamilias* i *Digesta*:

Matrem familias accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris femina mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.⁹⁷

Vi bör definiera *materfamilias* som en kvinna som inte har levt omoraliskt; för det är hennes beteende som särskiljer henne från andra kvinnor. Det gör ingen skillnad om hon är gift eller änka, det är inte om hon är född fri

93 Bradley 1986, s. 214.

94 Joshel 1986, s. 16–19.

95 Skinner 2005, s. 195–197.

96 McGinn 1998, s. 147–171.

97 *Dig.* 50.16.46 (Ulpianus).

eller frigiven, inte äktenskap eller börd som skapar en materfamilias, utan ett oförvitligt beteende.

Kvinnors huvudsakliga samhällsuppgift var att föda barn, men, åtminstone inom icke-eliten, deltog de också i det ekonomiska livet utanför hemmet. De som var *sui iuris*⁹⁸ kunde ha egendom som de själva förvaltade och omsatte. Slavar hade ofta utbildats inom ett vård- eller hantverksyrke, som hushållsarbetare, ammor, barnmorskor och textilarbetare av olika slag. De kunde hyras ut i sin yrkesutövning och de hade möjlighet att köpa sig fria och att försörja sig om de blev frigivna. Det fanns inte heller något hinder för att man och hustru skulle kunna driva ett företag tillsammans. Dock var det oftast mannen som stod för ägarskapet och fick den ekonomiska vinsten medan kvinnan bidrog med sin arbetskraft. Susan Treggiari påpekar dock i artikeln 'Lower class women in the Roman economy' (1979), att eftersom den romerska hustrun oftast var yngre än sin man var möjligheten stor att hon överlevde honom och kunde överta hans företag.⁹⁹

Suzanne Dixon påpekar i kapitlet 'Familia Veturia' i *Childhood, class and kin in the Roman world* (2001) att det var vanligt med giftermål inom den *familia* båda tillhörde, vilket stärkte banden mellan de frigivna. En grupp kunde skapa ett småskaligt hantverksföretag, där fria, frigivna och slavar av båda könen med anknytning till samma *patronus* bildade en ekonomisk och arbetsmässig gemenskap.¹⁰⁰

Många kvinnor, både slavar och fria, arbetade i service- och underhållningsbranschen som servitriser, sångare, dansare eller prostituerade.¹⁰¹ Möjligheten att försörja sig själva kan ha gett dem en självständighet som elitens kvinnor saknade även om de inte ägde samma sociala pondus som en *materfamilias* i en ansedd familj. Å andra sidan hade de sällan egendom som kunde bidra till deras försörjning om de var änkor eller frånskilda, vilket kunde göra beroendet av manligt stöd ännu större än det överklasskvinnorna upplevde.

Att städernas – i synnerhet Roms – andel av Italiens befolkning ökade

98 Oberoende. Motsats: *in potestate*, under mannens eller faderns kontroll.

99 Treggiari 1979, s. 77.

100 Dixon 2001A, s. 121–124.

101 Gardner 1991, s. 233–253.

under perioden är inte ifrågasatt, även om uppskattningarna av folkmängdens storlek och tillväxttakten varierar. Urbaniseringen i Italien var exceptionell och städerna var politiska och administrativa centra. Städernas ekonomiska betydelse är också uppenbar genom att eliten, som var jordägare, ofta med stora egendomar, och därmed kontrollerade inkomsterna från jordbruket, bodde i städer och där gav upphov till stor efterfrågan på varor och tjänster. På vilka sätt städerna utöver detta har påverkat ekonomin är däremot omdebatterat. Betydelsen av konsumtion av jordbrukets överskottsprodukter, produktion av varor och tjänster och stimulering av handel, både nära och långväga, har värderats olika av olika forskare.¹⁰²

De växande städerna bör också ha kunnat stimulera omlandets ekonomi genom konsumtion även av familj jordbrukens produkter. I vilken utsträckning detta kom kvinnorna till del är svårt att avgöra, i synnerhet som arbetsfördelningen inom familj jordbruken på den italiska landsbygden är omtvistad. De antika källorna säger inte mycket, varken de litterära, som förutsätter att kvinnor arbetar inomhus, eller de epigrafiska, som sällan vittnar om landsbygdskvinnor. Om man betänker, menar Walter Scheidel i den första av dubbelartikeln *The most silent women of Greece and Rome* (1995), att de flesta kvinnor tillhörde ett bondehushåll, vars fria medlemmar måste bidra med sin arbetsinsats eller var slavar som var skyldiga att göra det de blev tillsagda, är det rimligt att förutsätta att de deltog i jordbruksarbete och djurskötsel förutom att de skötte hushåll och barn.¹⁰³ Han drar alltså den slutsatsen från vad han anser troligt utan att påstå sig ha någon evidens. I den andra artikeln (1996) anger Walter Scheidel däremot referenser till litterära grekiska och romerska källor, där kvinnors jordbruksarbete antyds. Ingen av dem är dock från den period jag undersöker. Varros kommentarer om kvinnor som var lika starka som män gäller illyriska kvinnor, där han också berättar om kvinnor som gick åt sidan för att föda sitt barn, födde det och omedelbart gick tillbaka till arbetet för att inte förlora någon lön. Detta sätts i motsats till de ”förvekligade” romerska kvinnorna.¹⁰⁴

102 Jongman 2006, s. 102f.

103 Scheidel 1995, s. 207–211.

104 Varro 2.10.6–8.

Richard Saller diskuterar också det berättigade i att klassificera jordbruksarbetet som män/ute, kvinnor/inne. Bland annat hänvisar han till att Columella råder husföreståndarinnan att alltid ha ull förberedd så att kvinnor som inte kan arbeta ute för att vädret är för dåligt kan fullgöra sitt dagsverke inomhus.¹⁰⁵ Han menar att den ekonomiska betydelsen av kvinnoarbetet ute är grovt underskattat liksom hushållsarbetet för båda könen.¹⁰⁶ Det är dock inte självklart att likartade arbetsuppgifter hos män och kvinnor med nödvändighet leder till större jämställdhet. Förmågan att få ekonomiskt utbyte av arbetet är troligen en viktigare faktor.

Samhällets attityder till barnantal och barnarbete skapar en del av kvinnors sociala villkor. Var barn en lönande investering? Ulpianus noterar i *Digesta*¹⁰⁷ att ett litet slavbarn inte var kapabelt att utföra något egentligt arbete och inte förrän vid sju års ålder kunde barnet räknas som nyttig arbetskraft. Både slavbarn och fattiga fria barn gjorde då de arbetsuppgifter som brukar tillskrivas de gamla kvinnorna – passa smådjur, samla foder, skörda oliver och rensa ogräs.¹⁰⁸ Familjejordbrukaren behövde barn, som Varro uttrycker det:

[...] liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie
[...]¹⁰⁹

De fria är då antingen sådana som brukar jorden själva eller med hjälp av sin avkomma, som de flesta fattiga småbrukare [...]

(Översättning Sten Hedberg 2015)

Dock menar Peter Brunt att både små och stora jordägare hade intresse av att ha få barn för att slippa dela upp ägorna och att de riktigt fattiga helt enkelt inte hade råd med barn.¹¹⁰ John Caldwell hävdar däremot i sin

¹⁰⁵ Columella 12.3.6.

¹⁰⁶ Saller 2007, s. 102–107.

¹⁰⁷ *Dig.* 7.7.6 (Ulpianus).

¹⁰⁸ Saller 2007, s. 107–109.

¹⁰⁹ Varro *Rust.* 1.17.2.

¹¹⁰ Brunt 1971, s. 143.

Wealth Flows Theory, att fattiga i pre-industriella samhällen ville ha många barn eftersom utbildningskostnaderna var låga och barn var en viktig tillgång. Han anser att välståndet genom barnens arbete strömmar tillbaka till föräldrarna under en livstid så att vinsterna överstiger kostnaderna.¹¹¹ Denna tanke om ett tillbakaflöde av insatserna kan ses som ett argument för åsikten att man inom *familia* födde upp egna barn i stället för att förlita sig på köp av vuxna slavar. Saskia Hin menar däremot i kapitlet 'Family matters' i *Demography and the Graeco-Roman world* (2011), att resonemanget om ett återflöde knappast kan vara tillämpligt på senrepublikens Italien. Då det inte fanns tillräckligt med jord att odla för småbönderna och arbetslöshet därför var ett problem på landsbygden, kan knappast barnen ha setts som en så stor tillgång att man av den anledningen kan vänta sig hög nativitet. Däremot kan barnen ha varit viktiga som försäkring mot en ensam och fattig ålderdom och eftersom sannolikheten att ett nyfött barn skulle bli vuxet var låg behövdes många barn för att man skulle kunna känna sig trygg. Saskia Hin ställer dessutom frågorna: Är valet alltid rationellt? Kanske längtan efter barn ibland har varit starkare än de ekonomiska betänkligheterna? Den romerska litteraturen visar en idealisering av moderskapet i en politisk, social och religiös kontext och den idealiseringen har säkert inte varit begränsad till eliten.¹¹² Dessutom kan inte familjeplanering ha varit okomplicerad med förhållandevis osäkra preventivmetoder, riskfyllda aborter, barnamord eller utsättning som tillgängliga vägar att begränsa barnantalet. Kvinnan hade dessutom i det patriarkala samhället, där barnen tillhörde mannens familj, begränsade möjligheter att själv bestämma över sin fertilitet.

Det romerska samhället var inte statiskt. Andrew Wallace-Hadrill kopplar samman den politiska förändringen i Italien under övergången från republik till kejsardöme med sociala omgrupperingar. Rom var ett samhälle med rangordning snarare än ett klassamhälle, menar han, och denna rangordning ändrades när elitens makt minskade och nya grupper, inte minst bland de frigivna, blev allt rikare under tidig kejsartid.¹¹³ Jag berör

¹¹¹ Caldwell 2004, s. 4.

¹¹² Hin 2011, s. 100–103.

¹¹³ Wallace-Hadrill 2008, s. 354.

dessa förändringar bland annat i Kapitel 4.3.2. Kvinnosyn och Kapitel 8.7.2. Mentalitet.

3.4. Bakgrund till kvinnors villkor i mitt referensområde – en kort kommentar

Landsbygden i mitt referensområde, liksom i resten av Afrika, får som regel betydligt mindre investeringar än städerna. Krav på låga livsmedelspriser uppfylls ofta, eftersom höjda priser kan utlösa kravaller. De låga priserna på stapelvaror som ris och majs medför låg inkomst för producenterna, som ofta är kvinnor. De som inte har kunnat skapa en rimlig inkomstnivå har övergett jordbruket helt och hållet och i stället flyttat till städerna. I synnerhet utbildade unga män har förväntat sig en bättre tillvaro där än på landsbygden, vilket ofta resulterat i besvikelser, då den höga folkökningen, har orsakat arbetslöshet. På landsbygden måste en minskande andel av befolkningen producera allt mer mat för att tillgodose städernas ökade behov.¹¹⁴ Arbetet för den produktionen utförs till cirka 50 procent av kvinnor i Afrika söder om Sahara.¹¹⁵

I det afrikanska jordbrukssamhället finns en önskan om många barn och en attityd till barn som aktuell och potentiell arbetskraft.¹¹⁶ Torild Skard, som har arbetat för UNESCO och UNICEF som ansvarig för barn- och kvinnofrågor i Väst- och Centralafrika, beskriver flickors barnarbete i familjen – från 5-årsaldern – som tungt, mycket tyngre än pojkarnas. Genomsnittskvinnan föder 5–6 barn och användningen av preventivmedel är lägst i världen.¹¹⁷

Dessa frågor – som visar stora likheter, men också stora skillnader, i mina båda domäner – är väsentliga i min studie och jag kommer att försöka belysa dem ur olika infallsvinklar. Som jag tidigare påpekat väljer jag rurala områden eftersom mycket av miljön på den afrikanska landsbygden, med

¹¹⁴ Gordon 2007, s. 138–140.

¹¹⁵ I till exempel Tanzania något under, Burkina Faso och Nigeria något över hälften. Doss 2011, s. 8.

¹¹⁶ O'Toole 2007, s. 33.

¹¹⁷ I mina referensländer ligger fertilitetsgraden enligt *Landguiden* mellan 4,4 (Kenya) och 7,2 (Niger) barn per kvinna.

dess rangordning och genusskillnader och brister i medicinsk vård, på många sätt är jämförbar även med den romerska stadsmiljön. Delar av storstaden Rom med dess trångboddhet och slum är dock en speciell miljö, som, när det gäller påverkan på kvinnors reproduktiva hälsa, inte är jämförbar med afrikansk landsbygd, men inte heller med afrikanska moderna storstäder, som är fundamentalt olika både ekonomiskt och socialt. Landsbygden i mina referensländer får tjäna som källdomän både åt romersk stads- och landsbygd. Jag är väl medveten om att den fysiska och kulturella miljön är väsentligt olika på många punkter, men dessa skillnader minskar inte trovärdigheten i mina argument under förutsättning att de likheter jag framför är relevanta.

Kapitel 4

Samhällets kvinnosyn och dess påverkan på kvinnans villkor som barnaföderska

4.1. Inledning

Kvinnans juridiska, sociala och ekonomiska ställning i Rom såväl som i Afrika söder om Sahara indikerar en patriarkal samhällsstruktur. Kvinnan förväntas vilja gifta sig och vara mannen till lags i äktenskapet. Att det har funnits och finns framgångsrika och ledande kvinnor, såväl gifta som ogifta, i båda samhällena förändrar inte nämnvärt de vanliga kvinnornas villkor, som avgjort innefattar genusjämlighet. Den sociala bakgrunden till denna olikhet i Rom har jag skisserat i föregående kapitel¹¹⁸ och rapporten från UNDP i Afrika 2016 visar att mitt referensområde har ett liknande genusgap, om än med olika orsaker. Jag har också använt UNDP:s genusjämlighetsindex som ett av kriterierna för mitt val av referensländer.

Rapporten om det afrikanska utvecklingsprogrammet understryker de sociala konsekvenserna av denna ojämlikhet. En följd är kvinnors orimliga arbetsbelastning, då de, förutom jordbruksarbete eller annat arbete utanför hemmet, utför huvuddelen av skötseln av hem och familj, som vård av barn och gamla, hushållsarbete och hämtning av vatten och ved. En annan följd är ett försämrat hälsotillstånd och förkortad livslängd för kvinnorna genom alltför tidiga äktenskap, sexuellt eller fysiskt våld inom och utom familjen, könsstympning och den fortsatt höga mödradödligheten. Rapporten belyser

¹¹⁸ 3.3.

också den positiva utveckling som blir följden av att ojämlikheten minskar.¹¹⁹

Mina kommenterar till hur samhällets kvinno­syn påverkar kvinnors villkor avser att belysa reproduktionen, varför jag fokuserar på de drag som påverkar barnafödandet. Jag låter situationen i mina referensländer inleda resonemanget.

4.2. U-land

Ett avsnitt av den nigerianske författaren Ben Okris roman *Starbook* får stå som modell för kvinnorollen i mitt rurala referensområde:

Marriage at an early age. Circumcision. Having children while still being almost children themselves. The lifelong unremitting chores, in illness or in health. Impossible tasks fulfilled every day. Little sleep. And no representation in the council of elders for all their extensive labours. They bore the death of children or husbands, in addition to all their labours, and carried on. They aged quickly, seemed insufficiently loved, had no holidays, but worked and worked at one thing or another, and then died. And were replaced by another wife. And so on. There seemed no end to the catalogue.¹²⁰

4.2.1. Genusojämlikhet

Männens sociala dominans på den afrikanska landsbygden är knappast ifrågasatt. Ett mönster som gäller ganska generellt för mitt referensområde är det som Chris Coulter tecknar, när han skildrar kvinnor i Sierra Leone, ett samhälle där männens ställning är överlägsen i alla sociala, juridiska och politiska sammanhang. En kvinna måste underordna sig män, först sin far, sedan sin man. Hon måste också kontrolleras sexuellt, vilket är en av anledningarna till könsstympning.¹²¹ Elieshi Lema låter en tanzanisk man definiera patriarkat i romanen *Parched earth*:

119 HDR 2016, Africa, s. 3–5.

120 Okri 2007, s. 28.

121 Coulter 2009, s. 58.

It is a social system which has defined how men and women will relate in all spheres of life, including private life, right down to the way we love and have sex.¹²²

Som motvikt till mansdominansen har kvinnornas stora betydelse som jordbrukare i Afrika söder om Sahara nämnts i Kapitel 3.4. Även då mannen är jordägare och brukare har kvinnor i mitt referensområde haft möjligheter att skaffa sig visst ekonomiskt oberoende genom att de traditionellt har fått land från makens familj för att kunna odla kassava och annat som behövs för hushållet. Ett överskott har kunnat säljas på marknaden, vilket har gett dem en privat inkomst och möjlighet att försörja barnen. De har också genom handel i lite större skala kunnat bidra till familjens inkomst. Den större självständigheten har dock inte minskat fertiliteten eftersom mannen, som har dragit nytta av barnens arbete utan att behöva betala deras uppehälle, inte har sett några starka skäl till barnbegränsning. Han har dessutom rätt till barnen vid skilsmässa.¹²³ Flickors skolutbildning och en höjd giftermålsålder har däremot visat sig öka jämställdheten i äktenskapet vilket medfört ökad användning av preventivmedel och sänkt nativitet.¹²⁴

Preferensen för söner i familjen kan ses som ett mått på samhällets genusjämlighet. Afrika söder om Sahara har – i motsats till områden i Syd- och Ostasien – betraktats som en region utan sådana preferenser, då proportionerna mellan nyfödda flickor och pojkar är den statistiskt förväntade, vilket utesluter en hög frekvens av könsselektiva aborter. Troligen är dock skälet till detta snarare brist på möjligheter att könsbestämma fostret. En studie av familjestrukturen i Nigeria har i stället använt andra indicier för sådana preferenser. Studien visar, att kvinnor, vars äldsta barn är en dotter, föder fler barn med kortare intervaller än de vars förstfödde är en pojke, ända tills en son är född. Om ingen son föds ökar risken att äktenskapet slutar i skilsmässa eller att maken tar ytterligare en hustru.¹²⁵

122 Lema 2001, s. 182.

123 Detta gäller den traditionella familjen i Afrika söder om Sahara enligt Kritz & Gurak 1989. Lagstiftningen i mina referensländer varierar dock.

124 Kritz & Gurak 1989, s. 100–102.

125 Milazzo 2014, s. 2–6.

Jag citerar den nigerianske författaren Chinua Achebe i *Things fall apart*:

We are giving you our daughter today. She will be a good wife to you. She will bear you 9 sons like the mother of our town.¹²⁶

4.2.2. Äktenskap

Författaren Buchi Emecheta ger i romanen *The bride price* sin syn på familjens genusroller:

It is so even today in Nigeria: when you have lost your father, you have lost your parents. Your mother is only a woman, and women are supposed to be boneless. A fatherless family is a family without a head, a family without shelter, a family without parents, in fact a non-existing family.¹²⁷

Även om synen på äktenskapet, liksom familjelagstiftningen, varierar i länderna söder om Sahara dominerar, åtminstone på landsbygden, en familjestruktur som är baserad på patrilineär släktskap. Vuxna män flyttar och bosätter sig ofta nära föräldrarna på land som tillhör familjen. Döttrar flyttar ut och hustrur flyttar in till en ny familj, men bindningen till den ursprungliga familjen kvarstår. Bland Igbo i Nigeria, till exempel, kräver en död kvinnas släktingar hennes kropp för att begrava den.¹²⁸

Arrangerade äktenskap är vanliga, åtminstone när det gäller en kvinnas första äktenskap.¹²⁹ Flickor gifter sig tidigt och män sent och polygyni ökar ålderskillnaden mellan makar, då en ny hustru som regel är yngre än den föregående. Detta ger äldre män dominans över unga kvinnor. Kvinnans ojämlikhet accentueras av att hon tillbringar i stort sett hela livet som gift vilket gör att hennes huvudsakliga sociala roll blir hustru och mor och många barn höjer hennes status både inom och utanför familjen. Mannens dominans kan också göra det svårt för henne att på eget initiativ ta kontroll

¹²⁶ Achebe 1994, s. 117.

¹²⁷ Emecheta 1976, s. 28.

¹²⁸ Potash 1995, s. 70–79.

¹²⁹ Potash 1995, s. 82.

över sin fertilitet. Användningen av preventivmedel är mindre ju större ålderskillnaden är mellan makarna. Ju mindre ålderskillnaden är desto större blir jämlikheten och desto naturligare blir det att ta gemensamma beslut om familjeplanering.¹³⁰

Synen på äktenskaplig trohet varierar starkt i olika traditionella afrikanska samhällen.¹³¹ Liksom i övriga delar av världen har traditionen starkt påverkat beteendet i muslimska – liksom i kristna – samhällen i mitt referensområde. Det är därför svårt att bedöma hur mycket *sharia* med dess fördömande av föräktenskapliga samlag och äktenskaplig otrohet påverkar det sociala beteendet i de delar av Afrika söder om Sahara där islam dominerar.

Elieshi Lema beskriver dock i *Parched earth* en icke-muslimsk kvinna i Tanzania, som kommenterar en annan kvinnas otrohet:

She was such a fool to do it so openly. The husband threw her out like a dog, believe me, like a dog!¹³²

4.2.3. Sexualitet och fertilitet

En kvinnosyn som grundar sig på extrem ojämlikhet tydliggörs i accepterandet av kvinnlig könsstympning. Av de mer än 100 miljoner flickor och kvinnor som har genomgått ingreppet finns de flesta i Afrika söder om Sahara. I några av mina referensländer, Etiopien, Mali, Sierra Leone och Burkina Faso, är enligt UNICEF¹³³ mer än 70 procent av kvinnorna stympade med ingrepp av varierande svårighetsgrad; i Nigeria och Kenya 27 procent och i Tanzania 15 procent. Ingreppet motiveras ofta med att det åstadkommer ett sexuellt beteende som man uppfattar som önskvärt eftersom föräktenskapliga sexuella förhållanden och otrohet förhindras genom att kvinnans könsdrift hämmas och samlag ofta blir smärtsamt. En trång slidöppning sägs också öka mannens njut-

¹³⁰ Barbieri & Hertrich 2005, s. 618–634. Av mina referensländer finns Etiopien, Kenya, Mali, Niger, Nigeria och Tanzania bland de 18 undersökta länderna.

¹³¹ Mbiti 1969, s. 146–148.

¹³² Lema 2001, s. 156.

¹³³ UNICEF 2013, inledning.

ning. De medicinska skadorna blir betydande och omfattar problem med urinblåsa och urinrör, cystor, sterilitet, menstruationssmärtor, ökad risk vid förlösningar och ökad spädbarnsdödighet.¹³⁴ Genom att försvåra förlösningen orsakar de också ofta vaginal fistel, som ger urin- och/eller faecesinkontinens.¹³⁵

Menstruation är ofta förknippat med tabun i traditionell medicin. Okunnighet om det biologiska förloppet i kvinnans reproduktiva cykel gör menstruationen till föremål för spekulationer. Antropologen Quentin Gausset hävdar att ursprunget till ett tabu ligger i att undvika fara. Eftersom ett foster enligt en vanlig föreställning söder om Sahara bildas ur menstruationsblod och sperma kan det ”oanvända” blodet skada andras reproduktion liksom sådana aktiviteter som metaforiskt kan kopplas till reproduktion som sådd och skörd eller matlagning.¹³⁶

Sociologen Kathleen Slobin gör en analys av hur Dogonfolket i sydöstra Mali uppfattar menstruationsblod i en artikel om hur en ung landsbygds-kvinna upplevde onormala blödningar. Traditionellt har blodet avskytt, dels för att det representerat en förorening, dels för att det varit ett tecken på att en befruktning misslyckats. Menstruerande kvinnor har inte tillåtits laga mat, hämta vatten eller äta med familjen. De tillbringa perioden i avskildhet och betraktar sig själva så som de blir betraktade av andra – som källor till orenhet.¹³⁷

Litterära kvinnoskildringar, som Buchi Emechetas *The bride price*, beskriver liknande tabun. En ung flicka, som får sin första menstruation, instrueras av sin mor hur hon ska bete sig. Hon får inte gå till floden eller gå in i sin fars hus eftersom hon förorenar vattnet och fadern så länge menstruationen varar. Å andra sidan är hon nu vuxen nog att giftas bort.¹³⁸

Skräcken för sterilitet är påtaglig i ett samhälle där kvinnovärdet är beroende av antalet barn. Sefi Atta låter i sin roman *Everything good will come* en kvinna ge uttryck för den skräcken:

134 WHO 2013, s. 2f.

135 Jones *et al.* 1999, s. 3.

136 Gausset 2002, s. 631–638.

137 Slobin 1998, s. 371f.

138 Emecheta 1976, s. 115.

Better to be ugly, to be crippled, to be a thief even, than to be barren.¹³⁹

I samma roman låter hon barn i en flickskola utanför Lagos sjunga denna yorubasång:

The banana tree
in my father's farm
bears fruit every year.
May I not be barren
but be fruitful and blessed
with the gift of Children.¹⁴⁰

Enligt en rapport som har presenterats på ett hälsosymposium i Lagos angav tillfrågade landsbygdsbor i sydvästra Nigeria fem huvudskäl för att de ville ha barn. Familjenamnet skulle bevaras, hjälp behövdes i arbetet när man blev gammal, Gud vill det, för glädje och sällskap och för att få respekt och social status.¹⁴¹ En omfattande undersökning av följderna av infertilitet i Nigeria och andra delar av Afrika söder om Sahara beskriver barnlöshet som ett stort socialt problem. Eftersom det allmänt anses vara kvinnans "fel" orsakar det äktenskapliga problem och ofta skilsmässa. En av intervjuarna i undersökningen återgav attityden: "Om en man har varit gift med tio kvinnor och ändå är barnlös är han ett offer för ett grymt öde att alltid få sterila hustrur."¹⁴²

Även om barnlöshet är fruktad inser kvinnor vikten av ett rimligt mellanrum mellan barnen. En undersökning av familjeplanering hos en landsbygdsbefolkning – *kanuri* – i nordöstra Nigeria visar, att två tredjedelar av de tillfrågade kvinnorna önskade planera sina graviditeter. Trots det använde endast ett litet fåtal av dem moderna preventivmedel, men de ammade sina barn minst två år, de bar amuletter av olika slag runt midjan eller armarna och de placerade besvärjelser under sina sängar. Andra metoder var att dricka vissa torkade och blötlagda örter efter menstruationen,

139 Atta 2005, s. 102.

140 Atta 2005, s. 52f.

141 Okonufua *et al.* 1997, s. 211.

142 Araoye 2003, s. 193.

vilket förväntades hålla kvinnor ofruktsamma till nästa menstruation. Därremot nämndes knappast avbrutet samlag och avhållsamhet nämndes inte alls. Som skäl till att de inte använde moderna preventivmetoder angav kvinnorna protester från mannen och rädsla för skador på fortplantningsorgan. Det ska tilläggas att äktenskapen i stammen är polygama och flickornas ålder vid första giftermålet är som regel 15 år.¹⁴³

Också i andra undersökningar från landsbygdsområden i Nigeria har kvinnor tillfrågats om varför de inte använder preventivmedel. Förutom mannens ovilja och oönskade bieffekter angav de rädsla att så många barn skulle dö att ingen fanns kvar för att ta hand om dem när de blev gamla som skäl.¹⁴⁴ I sin roman *Ancestor stones* uttrycker Aminatta Forna en kvinnas glädje över sin nyfödde son:

Born with the spirit of a fighter. [...] I had borne the child who would take care of me.¹⁴⁵

En lång amningsperiod är en traditionell metod att skapa längre mellanrum mellan barnen och amningen är, liksom menstruationen, behäftad med tabun. Ett sådant är förbud mot samlag, vilket naturligtvis ökar effekten av amningen som preventivmetod. Jag citerar Aminatta Forna:

Bobbio [a mentally retarded boy] was slow because his mother conceived him while she was still breastfeeding her last child.¹⁴⁶

Kopplingen mellan flickors skolutbildning och användning av preventivmedel är tydlig. I de av mina referensländer – Mali, Niger och Burkina Faso – som har lägst andel 15–19-åringar med minst 4 års skolutbildning – mindre än en fjärdedel av flickorna – använder mindre än 10 procent av de gifta kvinnorna preventivmedel, medan cirka hälften gör det i de länder i Afrika söder om Sahara som har hög andel skolutbildade kvinnor.¹⁴⁷

143 Garba *et al.* 2012, s. 1279.

144 Olugbenga-Bello *et al.* 2011, s. 1–4.

145 Forna 2006, s. 181.

146 Forna 2006, s. 41.

147 Lloyd *et al.* 2000, s. 508f.

Däremot är det svårt att avgöra om det är kvinnans egen skolutbildning med dess ökade självkänsla, möjlighet att fatta egna beslut och, naturligtvis, kunskap om preventivmedel, som är drivkraften bakom viljan till barnbegränsning eller det är medvetenheten om att barnen som föds, flickor såväl som pojkar, också måste få utbildning och därigenom blir dyra och får en lång ”improduktiv” barndom.¹⁴⁸

4.2.4. Övergrepp

En omfattande studie över familjevåld i Afrika söder om Sahara ger en komplicerad bild av sambanden mellan resurser, i form av välstånd, utbildning och yrkesarbete, och risk för våld i äktenskapet. Det är inte dessa faktorer i sig som utlöser våldet utan snarare hur de är fördelade mellan man och hustru och i samhället. Om hustrun är underlägsen och beroende av mannen är hon utsatt, men hon är också utsatt om hon, genom ägande, utbildning eller yrke, tenderar att hota hans status, som då måste markeras med våld. Förutom ojämlikhet i äktenskapet påverkas mannen av sin egen och omgivningens acceptans av våld.¹⁴⁹

I en studie i Sierra Leone, vars huvudsyfte var att studera HIV/AIDS problem, gjorde intervjuarna ett tillägg för att undersöka hur vanligt det var med våld riktat mot kvinnor inom äktenskapet eller ett annat parförhållande.¹⁵⁰ I intervjufrågorna skilde man på våldsträkt och annat fysiskt våld. två tredjedelar av kvinnorna hade blivit slagna av sin partner, de flesta med skador som tvingat dem att söka läkarvård. Hälften av kvinnorna hade blivit tvingade till samlag mot sin vilja och för två tredjedelar av dem gällde detta också deras första samlag. Endast var femte kvinna rapporterade att hon aldrig utsatts för något våld av sin partner. Undersökningen ger alltså en bild av utbredd sexuellt och annat fysiskt våld inom äktenskapet.¹⁵¹

Andra undersökningar ger liknande bilder av sexuellt våld i andra delar av Afrika söder om Sahara. Den nigerianske mannen, som, genom att ha

¹⁴⁸ Axinn 1993, s. 481–483.

¹⁴⁹ Cools & Kotsadam 2015, s. 32–34. Artikeln är byggd på DHS-data (*Demographic and health surveys*) från mer än 30 länder 2003–2013.

¹⁵⁰ 144 kvinnor intervjuades under en period 1994.

¹⁵¹ Coker & Richter 1998, s. 61–65.

betalt ett brudpris för sin hustru, äger henne, anser sig ha rätt att använda fysiskt eller psykiskt våld och att utnyttja henne sexuellt även mot hennes vilja.¹⁵² Därför uppfattar han uttrycket ”våldtäkt inom äktenskapet” som paradoxalt.

I novellen *Hailstones on Zamfara* beskriver Sefi Atta den misshandlade hustruns ilska:

He was angry that day [...] so he boxed my ears. I showed him thunder—the thunder of no secondary education; of being married to him when I was fourteen; motherhood three times over.¹⁵³

Cynthia Grant Bowman anser i en artikel om familjevåld ur ett afrikanskt juridiskt perspektiv, att den traditionella afrikanska familjehierarkin, som innebär att mannen har en stark auktoritet med rätt att uppfostra och straffa, hindrar honom att respektera sin hustru som jämställd partner i äktenskapet. Han anser sig ha rätt till sex och om han förvägras det har han rätt att använda våld. För att minska det äktenskapliga våldet behöver flickors utbildning stärkas och sådana lagar som konserverar kvinnans ojämlikhet och beroende av mannen avskaffas, menar hon. Reformen behövs när det gäller kvinnors rätt till egendom, underhåll och vårdnad av barnen vid skilsmässa, arv och kvinnans bestämmanderätt över sin kropp. Förändringar mot ökad jämlikhet har redan skett i städerna, bland de mer välbeställda och i familjer där hustrun har skolutbildning.¹⁵⁴

Rapporter om våldtäkter och andra övergrepp i samband med strider i länder söder om Sahara – av mina referensländer är Kongo-Kinshasa mest uppmärksammat – som rapporteras i medierna, är mycket mer komplexa manifestationer av våld än mäns dominans över kvinnor. Detta diskuteras bland annat av Maria Eriksson Baaz och Maria Stern i boken *Sexual violence as a weapon of war?*¹⁵⁵ Våldtäkter verkar ha förekommit i alla krig, säkert också romarnas, men jag bortser från dem i mina kommentarer till såväl det romerska som det afrikanska samhällets kvinnoyn.

¹⁵² Chika 2012, s. 142.

¹⁵³ Atta 2010, s. 16.

¹⁵⁴ Bowman 2003, s. 479–486.

¹⁵⁵ Eriksson Baaz & Stern, 2013.

4.3. Rom

4.3.1. Genusjämlighet

Den syn på kvinnors status som präglade det romerska samhället låter jag Papinianus och Ulpianus i Bok 1 i *Digesta: De Iustitia et Iure* [Om rättvisa och lag] sammanfatta såhär:

In multis iuris nostri articulis deterior est condicio feminarum quam masculorum. (Papinianus)¹⁵⁶

I många delar av vår lag är villkoren för kvinnor mycket sämre än för män.

[...] quia maior dignitas est in sexu virile. (Ulpianus)¹⁵⁷

[...] eftersom manligt kön har större anseende.

Ulpianus kommentar gäller vilken ställning hustrur till senatorer bör anses ha. Även en senator av lägre rang har högre status än hustrun till en konsul, men det är en självklarhet att elitens kvinnor får sin sociala status genom sina män, fäder, förfäder och söner och inte genom sina egna karriärer. Musonius Rufus – stoisk filosof, som hävdar att döttrar bör utbildas på samma sätt som söner – påpekar dock att en bildad hustru är till stor heder för sin man och ökar hans anseende.¹⁵⁸ Som jag antytt i Kapitel 3.3. var fria och frigivna kvinnor i de lägre samhällsklasserna troligen mer självständiga, eftersom de kunde bidra med en arbetsinsats även utanför familjen, ibland i partnerskap med sin man, ibland som självständiga yrkesutövare. Många av de arbetande kvinnorna var dock slavar och andelen födda fria bland de yrkesarbetande var liten. Mäns yrken var också som regel mer lönande och

¹⁵⁶ *Dig.* 1.5.9 (Papinianus).

¹⁵⁷ *Dig.* 1.9.1 (Ulpianus).

¹⁵⁸ Muson. 3.6.

hade i allmänhet högre status, varför man knappast kan hävda jämlikhet.¹⁵⁹

Ett mått på en kvinnas värde var också hennes *pudicitia* [ärbarhet]. Promiskuitet gick inte att kombinera med kvinnans huvuduppgift: att föda legitima barn. Kvinnliga prostituerade var ofta slavar, men även om de var fria eller frigivna hade de mycket lägre status än respektabla kvinnor. Genom Augustus lag om äktenskapsbrott – *lex Iulia de adulteris coecondis* – fastställdes flera samband mellan social och sexuell status. Den avsåg att höja sexualmoralen genom strängare straff för äktenskapsbrott, något som under republiken sköttes inom familjen och inte uppfattades som ett brott som angick lagen.¹⁶⁰

En kvinna dömd för äktenskapsbrott kunde klassificeras som prostituerad och bli uppmanad att bära den klädedräkt som markerade gruppen.¹⁶¹ Avsikten var att skapa en tydlig social skiljelinje mellan ”ärbara” och ”vanärade” kvinnor. Så till exempel degraderade Cicero tveklöst Clodia, som socialt tillhörde den översta eliten, till de senare när han i *Pro Caelio* kallade henne *meretrix* [prostituerad].¹⁶²

Digesta speglar, som alla juridiska dokument, det egna samhällets normer. Den romerska samhällssynen tillåter att människor med olika bakgrund har olika värde och därmed olika rättigheter och skyldigheter. En avgörande skillnad i människovärde fanns förstås mellan slav och fri,¹⁶³ som bland annat innebar att man som slav inte hade rätt att bestämma över sin egen sexualitet och sitt eget familjeliv,¹⁶⁴ men då detta gällde båda könen ser jag det som ett tecken på en viss människosyn snarare än en specifik kvinnosyn. *Digesta* ger i flera sammanhang exempel på politiska och juridiska genusskillnader, som utbildningsmöjligheter, rätt till arv och egendom, hemgift och vårdnadsrätt till barnen som är avgörande för kvinnors roll i samhället och därmed synen på kvinnor.¹⁶⁵

159 Gardner 1991, s. 233–253, Saller 2011, s. 120–127.

160 Gardner 1991, s. 121.

161 Prostituerade bar *toga*, ärbara kvinnor *stola*. McGinn 1998, s. 338–341. Klädskillnaden har dock inte tillämpats konsekvent, i synnerhet inte vad gäller *stola*, som var obekvämt för kvinnor med manuellt arbete. Ingen lag har heller tvingat prostituerade att bära *toga*. Olson 2006, s. 188–196.

162 Cic. *Cael.* 16.37.

163 Bok 7–9. Noggrannare referenser nedan, där påståendet exemplifieras.

164 *Dig.* 38.8.1.2.

165 Bok 23–25 och 48.

Att det fanns en skillnad mellan hur man i antiken betraktade män och kvinnor är uppenbart, och det fanns en preferens för söner, som kunde bevara familjen, öka dess status, göra karriär och troligen hade större möjligheter än döttrar att ta hand om åldrade föräldrar. Att också fattiga föräldrar hade samma preferens ger Ovidius uttryck för, när han i *Metamorfoser* låter en man bestämma att hans och hustruns väntade barn ska sättas ut om det är en flicka, men behållas om det är en pojke.¹⁶⁶

Men hur kunde skillnaden mellan könen förklaras?¹⁶⁷ Det finns försök till rent biologiska förklaringar. I *Περὶ γονῆς*, *Om säden*, i *Corpus Hippocraticum* redogör författaren noggrant för hur könsbestämningen av fostret går till. Både män och kvinnor har stark säd och svag säd. Om den starka dominerar blir barnet en pojke, medan svag säd ger upphov till flickor.¹⁶⁸ I *Περὶ ἐπικνήσιος*, *Om superfetation*, ges rådet att en man ska snöra av den vänstra testikeln om han vill ha en son och på samma sätt blockera den högra om han vill avla en dotter.¹⁶⁹ Ett annat råd är att ha samlag strax efter menstruationen om man vill ha en pojke, men under mens om man föredrar en flicka.¹⁷⁰

Plinius hävdar att pojkfoster bärs på den, enligt antik uppfattning, gynnsamma högra sidan, flickfoster på den ogynnsamma vänstra.¹⁷¹ Galenos för, enligt Rebecca Flemming, fram samma uppfattning i *De usu partium* [Om kroppsdelars användning] 14.8–13 och förklarar skillnaden med att den vänstra livmoderdelan är svalare än den högra. Bristen på värme förklarar att ett foster inte kunnat utvecklas till en pojke utan stannat på det kvinnliga stadiet, som är mer primitivt än det manliga.¹⁷² Samma tanke, att höger, som är överlägset, förknippas med manligt och vänster med kvinnligt finns

¹⁶⁶ Ov. *Met.* 9.676–680.

¹⁶⁷ Debatten mellan förespråkare för olika biologiska och filosofiska teorier om könsbestämning, som i mycket bygger på Aristoteles teorier, var mycket mer omfattande än vad jag antyder här. Lloyd 1983, s. 86–III ger en översikt.

¹⁶⁸ Hippoc. *De semine* 6f.

¹⁶⁹ Höger förknippades i antiken med manligt, rätt, förnuft (*dexter* [höger] betyder också lyckosam, gynnsam, klok) och vänster med kvinnligt, fel, sinnlighet (*sinister* [vänster] betyder också olycklig, ogynnsam, oskicklig).

¹⁷⁰ Hippoc. *Superf.* 31.

¹⁷¹ Plin. *HN* 7.4.

¹⁷² Flemming 2000, s. 306f.

också i kommentarer till djurs reproduktion. Enligt både Columella och Varro visar tjuren att han avlat en tjurkalv om han stiger av kon åt höger och Columella ger råd om att snöra av baggens vänstra testikel om man vill ha lamm som är hannar och den högra om man vill ha honor.¹⁷³

Barnets kön påverkar också modern, menar Plinius. Hennes mjölk, om hon fött en pojke, är en verksam medicin mot ögon- och öronbesvär, feber, smärtor, illamående och gikt. Har hon fött en flicka botar mjölken enbart kvisslor i ansiktet.¹⁷⁴

Det finns betydligt fler gravinskrifter över pojkar än flickor. Förklaringar, som att det fanns fler pojkar eftersom det var vanligare att flickor sattes ut som nyfödda eller att barnadödligheten skulle ha varit betydligt större för pojkar än för flickor, ger demografiska konsekvenser i form av obalans mellan könen, vilket inte har kunnat konstateras. Slutsatsen att döttrar var mindre värderade än söner och därför kommemorerades mera sällan blir tämligen naturlig. Skillnaden är störst när det gäller mycket små barn. Efter 7-årsåldern minskar den och epitetet *virgo* börjar användas för flickorna. Det kan ses som ett tecken på att man började kunna föreställa sig flickans reproduktiva värde.¹⁷⁵ De inskrifter som finns över flickor vittnar också om samma uppskattning och samma sorg och saknad som de över pojkar.

4.3.2. Äktenskap

Romerska äktenskap var monogama och – åtminstone inom eliten – arrangerade. En gift kvinna fick mannens sociala status och i ett äktenskap med *manus* överfördes hon till mannens familj och hade juridiskt samma ställning som en adopterad dotter till denna familjs *paterfamilias*. I ett äktenskap utan *manus* var hon oberoende av mannen men under sin fars *potestas* så länge denne levde.¹⁷⁶ Om han dog före sin dotter utsågs en förmyndare. Enligt en av Augustus äktenskapslagar, *ius liberorum*, slapp kvinnor förmyndare om de hade tre eller – för frigivna – fyra barn. Genom det hade hon full förfoganderätt över sin egendom, vilket många utnyttjade

¹⁷³ Columella 6.24.3 och 7.3.12 Varro 2.5.13.

¹⁷⁴ Plin. *HN* 28.21.

¹⁷⁵ Laes 2007, s. 33.

¹⁷⁶ Gardner 1991, s. 67.

med stor kompetens och därmed kullkastade myten om ”det svaga könet”, *imbecillitas sexus*.¹⁷⁷

Tre villkor måste uppfyllas för att ett romerskt äktenskap skulle vara giltigt. Det första var *conubium*, det vill säga båda parter måste tillhöra grupper som har laglig rätt till äktenskap med varandra. Slavar hade inte *conubium* och kunde således inte gifta sig. Vidare måste makarna ha nått puberteten, men en uttalad minimiålder sattes inte förrän under Augustus. Det tredje villkoret var samtycke från inblandade parter, nämligen bruden och brudgummen om de var *sui iuris*, annars de män i vars *potestas* de var.¹⁷⁸ Enligt juristen Paulus krävdes både parets och fädernas samtycke.¹⁷⁹

Kvinnors rätt att påverka beslut som gäller deras egen framtid styrks av ett flertal lagar, men de följs som regel av en inskränkning. Det stadgas till exempel att en *patronus* inte kan gifta sig med en frigiven kvinna mot hennes vilja.¹⁸⁰ Detta gäller emellertid inte om skälet till att mannen frigav henne var just att han skulle kunna gifta sig med henne.¹⁸¹ Det är också klart uttalat att en dotter, trots att hon är under sin fars *potestas*, måste samtycka till sin förlovning för att denna ska bli giltig.¹⁸² Det enda tänkbara skälet till att hon skulle kunna vägra samtycke är dock att den man hennes far har valt har ett dåligt uppförande eller en dålig karaktär.¹⁸³ Det finns ingen minimiålder för förlovning men båda parter ska kunna förstå innebörden, vilket Modestinus menar att de kan vid 7 års ålder.¹⁸⁴ Det kan inte ha varit särskilt lätt för en 7-åring att bedöma sin blivande mans karaktär.

Uppfattningarna går isär om hur vanliga arrangerade romerska äktenskap var i olika samhällsklasser och under olika tidsperioder, vilket jag berör nedan. Att de var regel inom den yttersta eliten är däremot uppenbart. Suetonius, med insyn i kejsares manipulationer med familjemedlemmarnas äktenskap för att åstadkomma fördelaktiga kombinationer av politisk och ekono-

177 Gardner 1991, s. 19–21.

178 Gardner 1991, s. 31–41.

179 *Dig.* 23.2.2 (Paulus).

180 *Dig.* 23.2.28 (Marcianus).

181 *Dig.* 23.2.29 (Ulpianus).

182 *Dig.* 23.1.11 (Julianus).

183 *Dig.* 23.1.12 (Ulpianus).

184 *Dig.* 23.1.14 (Modestinus).

misk makt, visar nackdelar med sådana arrangemang, som kunde bryta fungerande relationer. Hans redogörelse för Augustus som äktenskapsmäklare tecknar snarare en bild av en skicklig planerare än en öm familjefar.¹⁸⁵ Ändå är det väl rimligt att tilldela romerska fäder så mycket föräldrakärlek att vi tror dem om att se sina barns känslor som viktiga även om äktenskapet hade en annan innebörd för dem än för oss.¹⁸⁶ Dessutom förväntade man sig att den äktenskapliga kärleken skulle utvecklas efter giftermålet, vilket Ciceros tidiga brev till Terentia, till exempel *Fam.* 14.2, och Plinius den yngres till Calpurnia, till exempel *Ep.* 7.5, bekräftar att den kunde. Att det inte alltid fungerade vittnar den höga skilsmässofrekvensen bland eliten om.¹⁸⁷

Avsikten med ett romerskt äktenskap var främst barnalstring – *liberorum procreandorum causa* – även om andra skäl, som att bilda sociala, politiska eller ekonomiska allianser, också kunde ligga bakom. Därmed fastställs hustruns plikt att föda barn som den viktigaste av hennes äktenskapliga åtaganden, vilket Soranos uttrycker med:

*Ἐπεὶ τέκνων ἕνεκα καὶ διαδοχῆς, ἀλλ' οὐχὶ ψιλῆς ἡδυπαθείας, αἱ πολλαὶ γάμοις συγκαταζεύγνυνται [...]*¹⁸⁸

Eftersom det är för att få barn och efterkommande och inte endast för nöjes skull som de flesta kvinnor tas till äkta [...]

(Översättning Sylvia Törnkvist & Ingrid Ursing 2001)

Barnlöshet, som förutsattes vara kvinnans ”fel”, var ett skäl till skilsmässa, som bland annat Sulla, enligt Plutarkos *Sulla* 6.II, hänvisade till när han skilde sig från sin tredje fru. Resonemanget ansågs inte anmärkningsvärt.¹⁸⁹ Legitima barn tillhörde faderns *familia* och var därmed under hans (eller hans fars) *potestas*. *Paterfamilias* hade makt över liv och död, *ius vitae necisque*, och det ingick i hans befogenheter att bestämma om ett nyfött barn

185 Suet. *Aug.* 61–64.

186 Gardner 1991, s. 42.

187 Bradley 1991, s. 128f.

188 Sor. *Gyn.* 1.II.

189 Rawson 1992, s. 9.

skulle få leva och tas upp i familjen.¹⁹⁰ Slavbarnen är undantagna denna normerande fadersrätt. De följde modern och hade ingen legal koppling till sin far. Illegitima barn tillhörde morfadern om han levde och var känd, annars modern.¹⁹¹

Augustus äktenskapslagar *lex Iulia de maritandis ordinibus* och *lex Papia Poppea* avsåg att öka nativiteten genom privilegier för dem som hade många barn och bestraffningar för barnlösa par och för ogifta. Straffbar ålder var 20–50 år för kvinnor och över 25 år för män.¹⁹² Lagstiftningen angav också den längsta tid en änka eller frånskild kvinna fick förbli ogift. Detta resulterade i att det romerska sexualidealet *univira* – kvinnan som under sin livstid endast haft en man – blev alltmer sällsynt.¹⁹³

Att nya äktenskap efter menopausen betraktades med skepsis framgår av Augustus utslag i en arvstvist mellan en son och en make till en kvinna som hade gift om sig när hon var över 50 år, och alltså inte längre hade skyldighet att vara gift. Hon hade testamenterat sin egendom till sin man, vilket Augustus upphävde eftersom hon hade gift sig utan avsikt att föda barn. Sonen fick arva all hennes kvarlåtenskap.¹⁹⁴

Augustus äktenskapslagar avsåg också att höja sexualmoralen genom strängare straff för äktenskapsbrott, något som under republiken sköttes inom familjen eftersom de främst påverkade familjens heder och inte uppfattades som ett brott som angick lagen.¹⁹⁵ Papianus definierar skillnaden mellan *adulterium* [äktenskapsbrott] och *stuprum* [otukt]. Han menar att *adulterium* är en förbindelse med en gift kvinna eftersom ordet är härlett ur *alter*, som innebär att barn avlas med en *annan*, medan *stuprum* begås mot en flicka eller en änka. Båda brotten gällde fria kvinnor eftersom samlag med någon annans slav räknades som skada på egendom.¹⁹⁶

Familjens hedersförlust vid otrohet var så stor att om en kvinna som var under sin fars *potestas* hade begått äktenskapsbrott hade fadern rätt att

190 Gardner 1991, s. 5f.

191 Dixon 1990, s. 17f. och 62.

192 Hallett 2012, s. 373f.

193 Fantham *et al.*, 1994, s. 232.

194 Rawson 1992, s. 9f.

195 Gardner 1991, s. 121.

196 *Dig.* 48.5.6.1 (Papinianus).

döda henne tillsammans med älskaren.¹⁹⁷ Ulpianus hävdar att fadern har denna rätt endast om han påträffar dem under själva samlaget och han hänvisar till att såväl Labeo och Pomponius håller med honom.¹⁹⁸ Orden *adulterium* och *stuprum* används synonymt i *lex Iulia de adulteris coecendis* och därför är svåra att särskilja.¹⁹⁹

Det är svårt att avgöra hur tillämpligt detta resonemang är på äktenskap utanför eliten. Arrangerade äktenskap var troligen inte lika viktiga för dem som inte hade karriär eller egendom att bekymra sig för och Sarah Pomeroy karakteriserar därför äktenskap inom icke-eliten som kärleksäktenskap snarare än resonemangspartier. Hon menar att inskrifter visar att de romerska idealen av långvariga äktenskap och – för kvinnorna – endast en make under en livstid gällde och att de spreds till icke-romerska och nyligen romaniserade grupper.²⁰⁰ Slavarnas samlevnad, *contubernia*, var däremot inte äktenskap enligt lagen varför deras familjer kunde splittras till exempel genom försäljning.²⁰¹

Under kejsartiden anses kvinnors äktenskapliga status ha höjts. Allmänna moralen uppmuntrade trohet och betonade ömsesidiga förpliktelser. Målet för äktenskapet blev att ge varandra stöd, vilket var lika viktigt som att skaffa legitima barn, och känslomässiga band poängterades allt mer. Förändringen ledde till mer jämlika äktenskap, men också till att äktenskapet blev en mer offentlig än privat angelägenhet.²⁰²

Detta hävdar den franske filosofen och historikern Michel Foucault med emfas i *Sexualitetens historia* (1976–1984). Han anger de romerska stoiska värderingarna av äktenskapet som en av anledningarna till den förändring han menar ägde rum. En av hans referenser är stoikern Musonius Rufus, som starkt betonar vikten av gemenskap och likställdhet i äktenskapet. Han ställer samma äktenskapliga trohetskrav på mannen som på hustrun och menar, att den som utnyttjar sin kvinnliga slav sexuellt ska fråga sig,

197 *Dig.* 48.5.21 (Papinianus).

198 *Dig.* 48.5.24.pr. (Ulpianus).

199 *Dig.* 50.16.101 (Modestinus).

200 Pomeroy 1994, s. 204.

201 *Dig.* 38.8.1 (Ulpianus) och 38.10.10 (Paulus).

202 Foucault 2002, s. 69–78, kraftigt understödd av Veyne 1987, s. 35–37.

om han accepterar att hans hustru har samlag med manliga slavar.²⁰³ Musonius kritiserar då *lex Iulia de adulteris coecendis* som hade en annan syn på förbindelserna. Samlag med en slav var äktenskapsbrott för en kvinna, men var tillåtet för en man.²⁰⁴

De sociala förändringarna under tidig kejsartid, som innebar minskad politisk och ekonomisk makt för den gamla eliten och ökad ekonomisk makt för nya grupper som elitskiktet i mindre städer och frigivna med förmögenheter från köpenskap,²⁰⁵ bör ha skapat förutsättningar för en ny syn på äktenskapet. Äktenskapets betydelse som ett fördrag mellan två familjer för ömsesidig politisk och ekonomisk vinning minskade och ersattes med en relation för kärlek och ömsesidigt stöd.

Marilyn Skinner vänder sig dock skarpt mot detta resonemang, framför allt i polemik mot Michel Foucault. Hon menar, att gravinskrifter visar att icke-eliten gifte sig utan att ha ekonomisk-politiska motiv som drivkraft långt före kejsartid. Dessa motiv fortsatte däremot att vara starka också hos kejsartidens elit, menar hon. Enligt Marilyn Skinner medförde inte kejsartiden några genomgripande förändringar varken för elitens äktenskap eller i deras kvinnors status.²⁰⁶ I mitt resonemang har jag inte låtit mig övertygas av Marilyn Skinners argument utan förutsätter de förbättringar i kvinnors status som de sociala förändringarna under kejsartiden indikerar, vilket styrks av de lagändringar till kvinnans fördel, som jag kommenterat ovan och som bland annat gjorde det möjligt för henne att vara *sui iuris*.

Vilka skälen för giftermål än var måste äktenskap och familj fungera som skyddsnät i ett samhälle utan övergripande sociala åtaganden. Ulpianus beskriver i *Digesta* ett fall där en man vägrar skilja sig från en svårt sinnessjuk kvinna för att han då skulle vara tvungen att lämna tillbaka hennes hemgift. Inte heller ser han till att hon får vård. Kvinnans *curator* [förmyndare] eller hennes släktingar kan gå till domstol och tvinga mannen att ge henne den vård hon behöver.²⁰⁷ I ett annat rättsfall tvingas en

203 Muson. 12.4 och 13.A.1–3.

204 *Dig.* 48.5.26 (Ulpianus).

205 Wallace-Hadrill 2008, s. 36f.

206 Skinner 2005, s. 242–246.

207 *Dig.* 24.3.22.8 (Ulpianus).

mor att ta hand om sina illegitima barn och de har i sin tur skyldighet att som vuxna att ta hand om henne.²⁰⁸

Barnen var också en investering för framtiden. Visserligen uttryckte inte romersk lagstiftning en explicit skyldighet för barn att ta hand om föräldrar som var för gamla och sjuka för att ta hand om sig själva, men romersk *pietas* gav en naturlig och moralisk skyldighet. En domare måste fastställa barnens juridiska skyldigheter i varje enskilt fall – som i fallet ovan med de ”faderlösa” barnen – om tvister uppstod. I praktiken ledde dock Ulpianus resonemang i *Digesta* till att barn hade, inte bara sonlig eller dotterlig utan också laglig, plikt att ta hand om sina föräldrar.²⁰⁹

Även det ofödda barnet skyddades. En gravid kvinnas dödstraff fick inte verkställas förrän hon hade fött sitt barn. Praxis, som innebar att en gravid kvinna inte skulle torteras när hon förhördes, skulle följas, men texten ger inte besked om det är för kvinnans eller barnets skull.²¹⁰

4.3.3. Sexualitet och fertilitet

Jag har i Kapitel 3.3. kort diskuterat de skäl den romerska familjen kunde tänkas ha att vilja ha en liten eller stor barnaskara. De grundläggande förutsättningarna för att en kvinna medvetet ska kunna välja hur många barn hon vill ha är fertilitet, sexuell hälsa och tillgång till fungerande preventivmetoder. Hur dessa behov värderas, hur kvinnlig sexualitet betraktas och hur gynekologiska problem bemöts avslöjar mycket om samhällets kvinnoosyn.

Mängden läkarråd om kvinnosjukdomar visar inte nödvändigtvis läkarnas omsorg om kvinnors hälsa i sig utan kanske främst deras omsorg om reproduktionen. Möjligen kan man säga att lindring av menstruationsbesvär är en åtgärd som direkt riktas mot kvinnors välbefinnande. Normala menstruationer visar kvinnors hälsa enligt *Corpus Hippocraticum*.²¹¹

Soranos har ett långt avsnitt om menstruationsbesvär i Bok 3 av sin *Kvinnolära*. Han motiverar utförligheten med att menstruationen är livmoderns primära uppgift och därför central när det gäller kvinnans hälsa.

²⁰⁸ *Dig.* 25.3.5.4 (Ulpianus).

²⁰⁹ *Dig.* 25.3.5 (Ulpianus).

²¹⁰ *Dig.* 48.19.3 (Ulpianus).

²¹¹ King 2005, s. 156.

Råden om botemedel mot smärtsamma eller uteblivna menstruationer är dietföreskrifter, åderlåtning, varma omslag, vaginalinlägg, sittbad och sådan förströelse som långa resor kan ge.²¹² Han rekommenderar samlag under mens för att han anser att chansen för befruktning är störst då, vilket knappast förmedlar några starka tabun mot menstruationsblod.²¹³

Dioskorides visar i *De materia medica* att han lägger vikt vid kvinnobesvär och kvinnors välbefinnande. *Cydonia*, kvitten, sägs hjälpa mot menstruationsproblem, liksom lersten. Ytterligare fyra mediciner lindrar eller stoppar alltför kraftiga menstruationer.²¹⁴ ”Stoppa menstruationen” är inte entydigt, utan kan allmänt innebära att stoppa blödningar, till exempel efter en abort, spontan eller framkallad. ”Kvinnoproblem” betyder i åtminstone ett fall menstruationsbesvär och sittbad rekommenderas för att avhjälpa dem.²¹⁵ I andra fall beskrivs syftet med sittbad mer precist som exempelvis renande eller abortframkallande. ”Problem med livmodern” kan förstås ha med menstruation att göra, men liksom med begreppen afrodisiaka eller ”antiafrodisiaka” eller medel som ökar chanserna för graviditet kan de bäst tolkas som tecken på att Dioskorides tar kvinnors vardagsproblem på allvar, även om han främst vänder sig till kvinnor i fertil ålder. Det finns till exempel inte någon drog som sägs lindra klimakteriebesvär trots att många kvinnor levde länge nog för att uppleva dem, något som Estelle Lazer har visat med skelettmaterial från Pompeji.²¹⁶

Mediciner som rekommenderas för att de ”framkallar menstruation”, vilket naturligtvis också kan betyda en tidig abort, är dock de ojämförligt vanligaste. De flesta av dem anges, förutom som abortframkallande, också som befruktningsförebyggande eller verksamma för att stöta ut efterbörden, vilket knappast kan betraktas som menstruationsproblem med modern terminologi. Genom att menstruationsblod är ett tecken på att befruktning misslyckats har det, om det stryks på marken, kraft att hindra befruktning hos den som kliver över det.²¹⁷

²¹² Sor. *Gyn.* 3.2.

²¹³ Sor. *Gyn.* 1.12.

²¹⁴ Dioskorides 1.115, 1.125, 3.43, 3.55, 4.115, 5.146.

²¹⁵ Dioskorides 1.3.

²¹⁶ Lazer 2011, s. 63 och 183.

²¹⁷ Dioskorides 2.79.

Det är värt att notera, att vissa växter, som har en dokumenterad fertilitetsnedsättande effekt på djur, innehåller östrogena steroider som påverkar hypothalamus och hypofysen. Andra stimulerar prostaglandinproduktionen.²¹⁸ Moderna forskare har analyserat fem växter och konstaterat att de innehåller kvinnliga hormoner. Av dem har Dioskorides och Soranos inkluderat tre bland de droger som verkar preventivt, menstruationsframkallande och abortivt.²¹⁹

Plinius utredning om menstruationen är intressant om man vill dra slutsatser om kvinnosyn ur synen på kvinnans sexualfunktioner. Den innebär respekt och rädsla för kvinnlig sexualitet eftersom kontakt med menstruationsblod kan skada både levande och dött. Grödor blir ofrukt-samma, frukt faller av träden, frön gror inte, bin dör, speglar blir matta, brons och järn rostar, hundar blir galna och insekter biter med dödligt gift.²²⁰ Menstruationsblod från en kvinna – tecknet på att hon inte lyckats bli gravid – tolkar han liksom Dioskorides som fertilitetshämmande för andra kvinnor. När han beskriver mänskliga utsöndringars egenskaper ger han menstruationen och därmed den menstruerande kvinnan en häpnadsväckande makt. Hagelstormar och virvelvindar drivs bort om åskblixtar exponeras för menstruationsblod. Det orsakar missfall hos andra kvinnor men å andra sidan kan det döda skadeinsekter, bota malaria och återge en epileptiker medvetande efter ett anfall om det stryks på patientens fotsulor.²²¹

Även Columella ger menstruationsblodet starka krafter. Växter kan dö om en menstruerande kvinna rör dem, skadedjur kan bekämpas och maskar dö i kramper om en flicka som har sin första menstruation vandrar barfota runt dem medan *obsceno cruore* [det oanständiga blodet] rinner nerför hennes ben.²²² Däremot fanns det inte sådana religiösa tabuföreställningar i romersk kultur, varken om menstruation, missfall eller barnafödande, som det fanns i grekisk och judisk. De romerska föreställningarna var praktiska och sekulära, vilket inte uteslöt att man

218 Riddle 1992, s. 33. De stimulerar således sammandragningar i glatt muskulatur.

219 Riddle 1992, s. 51f. Dioskorides har 1.69 (pinje) och 1.104 (pil). Soranos, i 1.20, lägger till granatäpple.

220 Plin. *HN* 7.64.

221 Plin. *HN* 28.77–86.

222 Columella 10.360, 11.3.38, 11.3.64.

behövde gudahjälp vid födslovändor.²²³

Gynekologiska problem och metoder att behandla dem ingår i innehållet i *Περὶ γυναικείης φύσεως*, *Om kvinnans natur*. Den tillhör de böcker i *Corpus Hippocraticum* som troligen har sina rötter i folkmedicinen och kan vara en sammanställning av en gemensam muntlig tradition.²²⁴ De gynekologiska besvären är livmoderns rörelser, framfall och inflammation, menstruationsbesvär och infertilitet och behandlingar efter missfall och förlossning. Botemedlen är som regel farmakologiska.²²⁵

Soranos behandlar kvinnosjukdomar i Bok 3. Hans långa avsnitt om menstruationsbesvär har jag berört ovan. Resten av boken handlar om olika tillstånd hos livmodern: inflammationer, vattusot, luft, tumörer, förhårdnader, svaghet, förlamning och hysterisk andnöd. Livmoderframfall har ett eget avsnitt i Bok 4, då det sätts i samband med svåra förlossningar. Allvarliga tillstånd som svåra blödningar kommenterar jag i nästa kapitel, då de hör samman med förlossning och abort. Det är möjligt att avsnittet om flytningar beskriver sexuellt överförda sjukdomar, vilket också kommer att få en senare kommentar i Kapitel 7.²²⁶ Soranos har bot för alla sjukdomstillstånden, huvudsakligen farmakologiska, men också koppning, dietföreskrifter, omslag, sittbad. Han passar också på att framföra kritik mot läkare, som tillhör andra skolor och därmed använder andra metoder, ofta plågsamma.²²⁷ Han själv visar sina patienter omsorg och medkänsla.

I *Euporistes* anger Oreibasios populära mediciner och salvor som bot för olika åkommor. *Euporistes* 4.112–117 behandlar menstruation, flytningar, inflammationer, klåda, förhårdnader, smärta och sårbildningar i livmodern och livmoderframfall. Dessutom anges medicin för att underlätta förlossningsarbetet och salvor för att förhindra befruktning och för att förebygga bristningar i huden på buken, bröstet, låren och höfterna.²²⁸ I *Liber incertus*

223 Richlin 1997, s. 201f.

224 Introduktion till *Nat. mul.* av översättaren P. Potter i *Hippocrates*, vol. 10, s. 189–191.

225 Hippoc. *Nat. mul.* 1–109.

226 7.3.3.3.

227 Sor. *Gyn.* 3.4–17.

228 τὰ ἐμπόριστα, [vanlig medicin], är enligt Oreibasios en praktisk katalog över sådant man kan använda när man är ute och reser på landsbygden och inte har möjlighet att ge mer komplicerade behandlingar.

citerar han flera auktoriteter som ger råd till unga flickor och havande kvinnor om levnadssätt, diet, sex, hälsa, amning och vård av det nyfödda barnet. Det är förhållandevis omfattande hälsoråd för kvinnor i deras roll som blivande och nyblivna mödrar.²²⁹ Det är dock anmärkningsvärt att de hälsoråd läkarna ger gäller flickor och gravida eller ammande kvinnor.²³⁰ Jag har inte funnit några råd till kvinnor om hur de skulle kunna bevara sin hälsa som gamla, medan råd till äldre män om kost, motion och hygien är vanliga.²³¹

Eftersom kvinnans huvuduppgift är att föda barn är naturligtvis sterilitet fruktad. Den orsakas av livmoderns ohälsa enligt *Corpus Hippocraticum*, som skiljer på kvinnans hälsa och livmoderns hälsa.²³² Kvinnan får utförliga råd om hur hon ska övervinna svårigheter att bli gravid. Hon ska skaffa sig vissa rutiner, äta viss mat, medicinera och rena livmodern med salvor och dekokter. Även mannen får sådana råd som att vara nykter och äta stärkande kost före samlaget.²³³ Onaturlig fetma är en anledning till svårigheter att bli gravid. Man ska ge en fet kvinna avföringsmedel och se till att hon magrar.²³⁴ Andra råd är mer spektakulära, som att blanda tjurgalla, olja från en orm och ärg på en linneduk insmord med honung och föra in denna i slidan.²³⁵ Celsus, som vanligen inte befattar sig med kvinnoproblem, har också råd med recept på olika blandningar som ska sugas upp av en ulltött som förs in i slidan för att kvinnan lättare ska bli gravid.²³⁶ Dioskorides ger exempel på örter som underlättar befruktning. En sådan är *Staphulinos agrios*, morot, en annan är *Aira*, dårrepe, som bränd tillsammans med saffran, myrra och rökelse ger en rök som man ska inandas.²³⁷

Förutom utsvävande liv och missbildningar anger Soranos felnäring som

229 De läkare han citerar är Athenaios (19), Rufus (2–4), Athenaios (5–7), Galenos (8–4), Mnesiteos (15), Galenos (16), Athenaios (17–9), Rufus (20) och Galenos (25). Siffrorna anger kapitel.

230 Exempler ovan och Hippoc. *Reg.* 6.

231 Som i Hippoc. *Reg.* 1.2 och Gal. *De sanitate tuenda* 5.

232 Hippoc. *Superf.* 29 och *De sterilibus* 1.

233 Hippoc. *De sterilibus* 5–9.

234 Hippoc. *Nat. mul.* 20.

235 Hippoc. *De sterilibus* 11.

236 Celsus *Med.* 5.21.

237 Dioskorides 3.52.2, 2.100.

anledning till sterilitet, antingen undernäring eller fetma.²³⁸ Han anger tiden då menstruationen är i avtagande som lämplig för samlag som ska leda till graviditet. Han tillägger också att kvinnan måste ha ”längtan efter och aptit för sexuellt umgänge”. Utan lust kan inte män utgjuta säd eller kvinnor befruktas. Han medger visserligen att det finns kvinnor som blivit gravida efter en våldtäkt, men förklarar det med att kroppen har känt lust under övergreppet trots att själen fördömt det.²³⁹

Plinius menar att viss föda underlättar befruktning. Lämplig mat är raphöns- och vaktelägg eller sniglar med saffran.²⁴⁰ Man kan också dricka vatten från Sinuessa i Campanien eller fästa gurkfrön vid kroppen.²⁴¹ Han har betydligt fler förslag till metoder att åstadkomma en graviditet än att undvika den. Amulett är ofta till för att skydda foster, barn eller födande kvinnor mot onda krafter. Hans gynekologiska intresse är inriktat på att säkerställa och underlätta graviditet och förlossning.²⁴²

Abort var en synnerligen kontroversiell fråga, som jag behandlar i Kapitel 6, där jag också presenterar de argument som framfördes i debatten. En del av argumenten mot abort, som mannens rätt till barn, fördes också fram när det gäller preventivmetoder. Soranos ståndpunkt i den debatten är att metoder som hindrar graviditet trots allt är att föredra framför abort trots att han inte godkänner dem i alla situationer. Preventivmetoder kan också ha bieffekter, som att irritera magsäcken eller skada huvudet, varnar han.²⁴³ Av de tio växtarter som Soranos rekommenderar som dryck i fyra recept har modern medicin enligt John Riddle bedömt att åtta har en befruktningförebyggande effekt.²⁴⁴

John Riddle hävdar också, med hänvisning till bland annat Juvenalis *Satir 6*, som jag citerar i avsnitt 6.7.1.2, att barnbegränsning var vanlig i Rom.²⁴⁵ Han har dock inte fått vara oemotsagd. Bruce Frier polemiserar

238 Sor. *Gyn.* 1.11 och 3.18.

239 Sor. *Gyn.* 1.12.

240 Plin. *HN* 30.131, 30.126.

241 Plin. *HN* 20.6, 31.8.

242 Richlin 1997, s. 210–215.

243 Sor. *Gyn.* 1.20.

244 Riddle 1992, s. 29.

245 Riddle 1992, s. 64f.

kraftfullt med demografiska argument mot hans påståenden om utbredd barnbegränsning. Hög barnadödlighet kan, till exempel, vara en lika rimlig förklaring till befolkningsminskningen som konsekvent barnbegränsning. Däremot uttalar han sig inte om växternas medicinska effekter och förnekar inte heller att barnbegränsning förekom, men, anser han, inte i en sådan utsträckning att den gav demografiska effekter.²⁴⁶ Helen King kritiserar däremot hans medicinska slutsaser. Osäkerhet om hur växterna användes och i vissa fall otillräckligt underlag vid laboratorieförsöken är grundval för hennes kritik.²⁴⁷

Att ha samlag under menstruationscykelns säkra perioder borde vara ett naturligt befruktningförebyggande råd, men experterna var uppenbarligen oense om när dessa skulle kunna tänkas infalla. *Corpus Hippocraticum* anger tidpunkten mitt emellan två menstruationer som den enda möjliga för befruktning,²⁴⁸ och Soranos ger rådet att undvika samlag i slutet av menstruationen då han ansåg befruktningsschansen vara störst.²⁴⁹ Jag har däremot inte funnit några läkarråd om avbrutet samlag. Råd till män om preventivmetoder var sällsynta.

Läkarna ger inte heller råd om att en kvinna kan amma för att förhindra en ny graviditet alltför snart. Möjligen var detta en del av ”kvinnokunskapen”, som inte behövde poängteras i läkarskrifter. Det framgår också av de medicinska resonemangen att amning inte betraktades som en säker befruktningförebyggande metod. Soranos kommenterar således att en amma inte får ha samlag eftersom lusten sätter igång menstruationen vilket är skadligt för mjölken.²⁵⁰ Sexuell avhållsamhet under amningstiden var tydligen ett utbrett läkarråd. Galenos håller med Soranos om att samlag framkallar menstruation, som förstör mjölken. Om det skulle gå så illa att kvinnan blir gravid måste amningen avbrytas eftersom blodet leder den bästa näringen till fostret och mjölken blir näringsfattig.²⁵¹ Plinius håller med om att det är en stor olycka om en kvinna blir gravid medan hon

246 Frier 1994, s. 327–333.

247 King 1998, s. 147–151.

248 Hippoc. *De octomestri partu* 13.

249 Sor. *Gyn.* 1.20.

250 Sor *Gyn.* 2.8.

251 Gal. *De sanitate tuenda* 1.9.

ammar, då mjölken försämras.²⁵² Det är svårt att avgöra hur vederhäftiga auktoriteterna var i frågan, men det låter på deras utsagor som om intresset var fokuserat på mjölk kvaliteten, inte på kvinnan och hennes behov av att få ett rimligt mellanrum mellan graviditeterna.²⁵³

Av de nästan 1000 växter, animaliska substanser och mineralämnen som Dioskorides beskriver i *De materia medica* är nästan 200 växter och några animaliska dekokter menstruationsframkallande, abortiva och befruktningförebyggande. De verkar, ensamma eller i blandningar, oralt eller vaginalt som pessar, i några fall om de smörjs på huden. Ofta har samma substans alla tre funktionerna och kan också användas vid förlösningar för att efterbörden ska stötas ut. Jag har tidigare kommenterat att Plinius, Soranos och Dioskorides val av örter stämmer väl överens och det verkar ha funnits en hög grad av samförstånd beträffande medicinalväxternas verkningar under de första århundradena av vår tideräkning.²⁵⁴ Plinius är också angelägen om att rekommendera en del av materialet som amuletter. Ett maskformigt organ i en hårig spindelart med stort huvud kan bäras insytt i hjortskinn och garanterar då infertilitet hos bärarinnan under ett år. Han säger sig vara angelägen om att kunna ge kvinnor med många barn ett uppehåll i födandet, trots att han egentligen är motståndare till barnbegränsning.²⁵⁵ Oreibasios ger i *Euporistes* ett av de få råden till män att förhindra befruktning, nämligen insmörjning av penis. Till kvinnor ger han anvisningar om pessar med örtdekokter och insprutning av vissa vätskor i vagina.²⁵⁶

Troligen fanns det alltså praktiska möjligheter för kvinnor att begränsa sitt barnafödande om de så skulle önska. Det är förstås svårt att bedöma hur säkra metoderna var – eller hur skadliga. Eftersom flera av dekokterna är desamma som för abort, kan man misstänka hälsoeffekter

²⁵² Plin. *HN* 28.33.

²⁵³ Borgfeldt *et al.* s. 330 anser att amning idag är den metod som ur ett världsperspektiv förhindrar flest graviditeter.

²⁵⁴ Riddle 1992, s. 56. Scarborough 2010, 2, s. 607, anger en källa gemensam för Plinius och Dioskorides, nämligen Sextius Niger, en berömd herbalist, verksam en generation före Dioskorides.

²⁵⁵ Plin. *HN* 29.85.

²⁵⁶ Oreibasios *Euporistes* 116.

och fertilitetsproblem. Soranos rekommendationer att använda blyvitt i de salvor som användes för att smörja in livmodermunnen eller i den vätska som dränkte in en ulltott som skulle tjäna som pessar under samlaget låter inte som speciellt goda råd.²⁵⁷ Det är värt att notera att Soranos i sin *Kvinnolära* inte ger råd till kvinnorna utan till den som vårdar dem: ”hon bör behandlas med...” eller ”kvinnan bör dagligen...”.²⁵⁸ Därför går det inte att avgöra om han tar ställning till om kvinnan själv kan fatta beslut om barnbegränsning. Om hon tog ett beslut som mannen inte godkände blev det förmodligen problem, eftersom barn tillhörde mannens familj.

Den epikureiske filosofen och författaren till *De rerum natura*, *Om tingens väsen*, Lucretius, (århundradet f. Kr.) har synpunkter på hur fertiliteten kan påverkas. Han påpekar det meningslösa i att besvära sig med gudaoffer för att råda bot på infertilitet och anger för tjock eller för tunn sperma som skäl till att befruktningen försvåras. Byte av partner hjälper ofta, både för mannen och för kvinnan. Födans sammansättning och sättet att njuta av samlaget är också viktigt liksom att kvinnan ligger stilla. Om hon rör sig leds sperman ”i fel fåra” och chanserna för befruktning minskar. Prostituerade, däremot, som inte vill bli gravida, kan utföra samlagsrörelser.²⁵⁹

Seneca den yngre håller i ett brev med Lucretius om att en ärbar kvinna ska vara passiv under samlaget, men hans skäl är moraliska. Det är ett sedernas förfall, som han beklagar, när kvinnor vill ha samma rätt till njutning som män. Passiviteten visar också underkastelse och därigenom ett erkännande av mannens dominans.

Libidine vero ne maribus quidem cedunt, pati natae.²⁶⁰

De vill till och med vara lika männen sexuellt, trots att de är födda att vara passiva.

Ovidius har en helt annan syn på kvinnlig sexualitet. Han konstaterar:

²⁵⁷ Sor. *Gyn.* 1.20.

²⁵⁸ Soranos *Kvinnolära* kan uppfattas som en lärobok för barnmorskor.

²⁵⁹ Lucr. 4.1233–1277.

²⁶⁰ Sen. *Ep.* 95.21.

Mollibus in pratis admugit femina tauro:
femina cornipedi semper adhinnit equo.²⁶¹

Ute på grönbetet är det ju kon som först råmar mot tjuren,
jämt gnäggjar stoet först mot en vilt stampande hingst.

(Övers. John Köhler 1987)

Därefter följer en rad exempel på olyckliga följder av kvinnans könsdrift, som måste kontrolleras för att förhindra katastrofer. Han sammanfattar:

Omnia feminae sunt ista libidine mota.
Acrior est nostra, plusque furoris habet²⁶²

Alla nu nämnda brott har vållats av kvinnors libido,
mycket mer häftig än vår, ej långt från vanvett ibland.

(Övers. John Köhler 1987)

Ovidius är inte ensam om att kommentera kvinnans oförmåga att behärska sin sexualitet. Cicero anklagar den högättade Clodia för att utnyttja unga män, Juvenalis låter i en satir en annan överklasskvinna rymma med en gladiator och Seneca anklagar Augustus dotter Julia för att vara prostituerad med ”flockar av älskare”.²⁶³

Martialis antyder att synen på den sexuellt passiva hustrun, som betar sig precis så kyskt som man alltid har förväntat sig av henne, håller på att förändras i hans samtid. Den som dricker vatten, inte vin, vill älska i mörker med kläderna på och kysser så som man kysser sin mormor är kanske inte den idealiska hustrun. Hans diktarjag accepterar en dygdig Lucretia på dagen, men vill ha en hetär som Lais på natten.

261 Ov. *Ars.* 1.279–280.

262 Ov. *Ars.* 1.341–342. Samma budskap i 2.681 – 690.

263 Cic. *Cacl.* 16.37. , Juv. 6.82–110, Sen. *Ben.* 6.32.1.

si te delectat gravitas, Lucretia toto
sis licet usque die; Laida nocte volo.²⁶⁴

Om allvar lockar dig kan du vara Lucretia hela dagen,
men det är Lais jag vill ha på natten.

Medan de romerska kärlekspoeterna Catullus, Horatius, Ovidius och Propertius uttrycker åtrå och längtan efter sina sångmör Lesbia, Chloe, Corinna och Cynthia visar Plinius den yngre samma känslor i brev till sin hustru Calpurnia.²⁶⁵ Det fanns uppenbarligen längtan och erotik också inom äktenskapet även om vittnesmål om det sällan blev bevarat till eftervärlden.²⁶⁶ Ciceros kärleksfulla brev till hustrun Terentia tidigt i deras äktenskap visar också att arrangerade äktenskap inte med nödvändighet var kärlekslösa.²⁶⁷

Ett uttryck för romarnas kvinnosyn finns också i attityden till kvinnor efter menopausen, då de inte längre kunde uppfylla kravet på barnafödande. Plinius erbjudande om hjälp – harfoster, direkt tagna ur en hares livmoder återställer fertiliteten, lovar han – visar att åldrandet var en oönskad process.²⁶⁸ Förnedrande beskrivningar av äldre kvinnor finns i exempelvis Horatius *Epod* 8 och 12, flera av Martialis epigram och Juvenalis *Satir* 6. Den stereotypa bilden av en gammal kvinna är en osmaklig, stinkande, tandlös och sexgalen gumma. Gamla kvinnor beskrivs ofta som bordellmammor, vidskepliga gummor, elaka häxor och alkoholister. Det ska tilläggas, att både Juvenalis och Martialis också hånar kärlekskranka gamla män, även om hånet mot kvinnor är vassare. Sexualitet hör till ungdomen.²⁶⁹

De överdrivna hånfullheterna säger mer om satirikernas upptagenhet med och fruktan för kvinnors sexualitet än vad de säger om romerska

²⁶⁴ Martialis II.104.

²⁶⁵ Plin. *Ep.* 4.7.

²⁶⁶ Under förutsättning att Plinius menar vad han skriver, vilket inte är helt självklart enligt Shelton, 2013 s. 124f.

²⁶⁷ Cic. *Fam.* 14.3.

²⁶⁸ Plin. *HN* 7.37.

²⁶⁹ Parkin 2003, s. 86.

gamla kvinnor enligt Amy Richlin. Kvinnor som sökte sexuell tillfredsställelse när de inte längre var fertila var absurda enligt satirikerna, som gör sig till tolkar för ”den vanlige romerske mannen”.²⁷⁰ Kanske var det inte heller sexuell tillfredsställelse de hånade objekten sökte utan en möjlighet att fortsätta försörja sig genom prostitution.

Karen Cokayne påpekar att kvinnors status sjunker kraftigt med åldern i samhällen där man lägger stor vikt vid ungdom och skönhet. Hon tror dock inte att detta gällde för den romerska matronan, vars värde grundades på ärbarhet, moderskap och hushållsmeriter. Äktenskap och livet inom familjen bör ha skyddat kvinnor från att bli hånade och förlöjligade när de blev gamla, medan kurtisaner och prostituerade blev utsatta.²⁷¹

Romersk litteratur innehåller också beundrande och kärleksfulla kvinnoporträtt som Seneca den yngres *Ad Helviam matrem*, där han tröstar sin mor för den sorg hans landsförvisning orsakar henne. Ändå framgår det av hans text att han uppfattar moderns dygder som så överlägsna och avvikande att kvinnor i allmänhet blir nedvärderade.

non potest muliebris excusatio contingere ei a qua omnia muliebria vitia afuerunt. Non te maximum saeculi malum, impudicitia, in numerum plurimum adduxit;²⁷²

Du kan inte använda dig av ursäkten att du är kvinna, eftersom du inte har några kvinnliga laster. Liderlighet, vår tids värsta onda, har aldrig fått dig att räknas som en av ”de flesta” kvinnor.

Också Plinius den yngre visar i flera brev beundran för kvinnor och för deras mod och deras lojalitet med sina makar, ofta politiskt oppositionella män.²⁷³ Även i andra brev, där han hyllar kvinnor, är det deras beteende i förhållande till män och familjer han högaktar, inte handlingar som bara berör dem själva.

²⁷⁰ Richlin 1984, s. 67f.

²⁷¹ Cokayne 2003, s. 138.

²⁷² Sen. *Helv.* 16.2–3.

²⁷³ Plin. *Ep.* 3.16 (Arria den äldre), 7.11 (Arria den yngre och Fannia).

4.3.4. Övergrepp

Redan i romarnas mytiska historiska ursprung är kvinnovåld, enligt Livius, ett nödvändigt inslag. Om inte Mars hade våldtagit vestalen Rhea Silvia hade inte Romulus fötts och utan de borttrövade sabinskorna hade inte barn fötts åt de första romarna. Sabinskorna kom dessutom att acceptera sin lott, älska sina kidnappare och vara lojala mot dem. Lucretia inser att det är en skam att ha blivit våldtagen och ha förlorat sin ärbärdighet och eftersom förövaren är en prins avskaffar romarna monarkin efter hennes självmord.²⁷⁴ Efter så mycket framgångsrikt fiktivt sexuellt våld är det kanske inte förvånande att finna reellt våld i det romerska samhället. En stor del av innehållet i *Digesta* berör våld.

En man som har våldtagit en ogift eller gift kvinna kan anklagas av hennes far eller man, men också av någon annan om fadern inte vill åtala utan hellre förlåta den skada som har åsamkats honom.²⁷⁵ Det finns, förstås, inte någon klausul som ger förslag om hur fadern ska bete sig om det är kvinnans man som har våldtagit henne, då ju ingen ”skada” vållats. Den som förför²⁷⁶ en flicka eller kvinna kan straffas med döden; försök till förförelse kan ge deportation.²⁷⁷ Det sägs ingenting om våld, men ”förför” bör ha betytt ”våldtar”, eftersom samlag med en kvinna med hennes medgivande inte medförde någon rättsprocess utan löstes inom *familia* före Augustus lagstiftning och inte ens enligt *lex Iulia de adulteris coercendis* straffades förförelse med döden. Våldtäkt av en prostituerad accepterades och medförde inget straff alls.²⁷⁸ Om en slav våldtagits kunde det däremot betraktas som stöld eller skada på egendom.²⁷⁹

Det framgår av formuleringarna att sexuella övergrepp inte i första hand betraktas som ett brott mot kvinnan. Det är fadern eller mannen

²⁷⁴ Arieti 2002, s. 209.

²⁷⁵ *Dig.* 48.6.5.2. (Marcianus). En man fick rätt att anklaga en annan man enligt *Lex Julia de vi publica* för övergrepp på sonens fästmö. Lagen tillkom under Julius Caesar. Gardner 1991, s. 118f.

²⁷⁶ *mulierem puellamve interpellaverit quidve impudicitiae* – ”inleder en kvinna eller flicka i oanständighet”

²⁷⁷ *Dig.* 47.11.1.2 (Paulus).

²⁷⁸ Gardner 1991, s. 118–121.

²⁷⁹ *Dig.* 47.10.25 (Ulpianus).

som tar skada av att dottern förlorar sin oskuld eller att faderskapet till ett barn kan ifrågasättas.²⁸⁰ I komedier av Plautus (som *Aulularia* och *Cistellaria*) och Terentius (som *Adelphoe* och *Eunuchus*) slutar allt ”lyckligt” när våldtäktsmannen gifter sig med offret och därigenom ingen skada har skett.²⁸¹ Samma tanke finns i ett av Seneca den äldres fiktiva rättsfall, där förutsättningen var att en våldtagen kvinna skulle kunna välja antingen gärningsmannens död eller att han gifte sig med henne utan hemgift. Komplikationer orsakades av att den åtalade mannen våldtagit två kvinnor, varav den ena ville hämnas med dödsstraff och den andra ville gifta sig med honom.²⁸²

Ovidius kommenterar sexuellt övervåld så här:

Quaecumque est Veneris subita violata rapina,
gaudet, et improbitas muneris instar habet.
At quae cum posset cogi, non tacta recessit,
ut simulet vultu gaudia, tristis erit.²⁸³

Tvingas plötsligt en kvinna med våld till kärlek, blir hon ej
vred, utan fräckheten tar hon som en ren komplimang;
den som kunde ha tvingats men undkom orörd är ledsen,
fast hennes ansiktsuttryck gör att man tror hon är glad.

(Översättning John Köhler 1987)

Soranos tankar om kroppslig njutning trots själsligt avståndstagande, som jag nämnt, har hos Ovidius utvecklats till ett kvinnligt accepterande av våldtäkt. Han förknippar våld med njutning och beskriver våldtäkt som tecken på manlig dominans, som kvinnor, villiga att underkasta sig, god-

²⁸⁰ All skada mot en medlem av *familia* betraktas också som riktad mot *paterfamilias*. *Dig.* 47.10.30.(Ulpianus). Samma resonemang förs om ett barn vars syn har skadats genom misshandel. Fadern begär skadestånd, eftersom han går miste om sonens tjänster. *Dig.* 9.2.7. (Ulpianus).

²⁸¹ Pierce 2002, s. 163.

²⁸² Sen. *Controv.*, 1.5.

²⁸³ *Ov. Ars.* 1.675–678.

känner. I en kultur, där våld inte bara accepteras utan också betraktas som arenaunderhållning och där sexuell penetrering är synonymt med dominans för den penetrerande och förnedring – eller åtminstone undergivenhet – för den penetrerade, blir sexuellt våld en av de metoder mannen använder för att visa makt.²⁸⁴

När Ovidius senare, i *Metamorfoser*, skildrar våldtäkter från klassisk mytologi har han ett helt annat perspektiv. Där tar han avstånd från gudens/männens våld och visar medkänsla med offret.²⁸⁵

I *Amores* beskriver han hur diktarjaget misshandlar sin älskarinna, som är en fri kvinna.

An, si pulsassem minimum de plebe Quiritem,
plecterer; in dominam ius mihi maius erit?²⁸⁶

Om jag skulle slå till den ringaste man i en folkhop,
då fick jag straff; får jag slå ostraffat den jag har kär?

(Översättning John Köhler 1987)

Ovidius tankar om lagen bekräftas av en kommentar till bestraffning i *Digesta*. Om prygel har utmätts som straff eller om det utförs i familjen som uppfostran är det inte straffbart. Det är däremot ett brott att slå en främling i ilska.²⁸⁷

Det finns också osteologisk evidens för våld mot kvinnor. Vid en utgrävning i nekropolen Collatina i de östra delarna av det moderna Rom som användes från 100-talet f. Kr. till 200-talet för begravningar av människor ur olika samhällsklasser, fann man skelettet av en kvinna, som visade tydliga tecken på att ha varit misshandlad under lång tid. Hon var över femtio

²⁸⁴ Skinner 2005, s. 208 och 227.

²⁸⁵ *Metarmofoser* publicerades år 8, då han uttryckte kärlek och sexualitet på ett annat sätt än i sina tidiga verk. Exempel på våldtäkter i *Metarmofoser* är Jupiter mot Io, 1.600 och mot Nonakris, 2.432–439, Kefisos mot Leiriopie, 3.341–343 och Terevs mot Filomena, 6.522–525.

²⁸⁶ *Ov. Am.* 1.7.

²⁸⁷ *Dig.* 48.19.16.2 (Claudius Saturnius).

år när hon dog, hennes ryggrad var skadad av att hon burit tunga bördor och hennes bäcken vittnar om flera barnafödslar.²⁸⁸ Hennes skalle, käkar och nyckelben hade många och kraftiga skador, som överlappade varandra och hade läkt vid olika tidpunkter. Båda hennes underarmsben på höger arm hade flera gånger brutits och läkts på ett sätt som visar att hon använt armen som skydd.²⁸⁹ Hennes skelett berättar naturligtvis inte mer än hennes egen historia, men den var uppenbarligen fylld av ständigt våld.

Osteologer, som har undersökt skelett från Pompeji och Herculaneum, beskriver en del av de skelettskador de redovisar som orsakade av yttre våld. Troligen har inte kön eller ålder på den skadade bestämts eftersom rapporterna inte nämner något om detta. De spekulerar heller inte om orsaker till våldet.²⁹⁰

4.4. Jämförelse Rom – u-land

Patriarkalitet har varit ett av mina kriterier för val av referensländer. De patriarkala drag jag poängterar, som skillnad i status och rättigheter liksom preferensen för söner, visar många likheter i mina båda domäner och bekräftar en kvinnosyn som påverkar kvinnans villkor som barnaföderska. Paralleller mellan mina domäner när det gäller social och psykologisk genusjämlighet, liksom uppfattningen att mäns och kvinnors sexualitet och sexuella beteende ska bedömas olika, gör en jämförelse möjlig.

En intressant notering är att menstruationsblodet har fått egenskaper långt över de rent fysiologiska i båda mina domäner, men liknande tankar och tabuföreställningar finns också i många andra kulturer.²⁹¹ De folkliga romerska föreställningarna om menstruationens krafter är så överväldigande att de mer vittnar om respekt för det magiska än förakt för det kvinnligt orena, som är tydligast från mina afrikanska källor.

Också amningen är förknippad med tabun i båda mina domäner. Påbudet om sexuell avhållsamhet under den cirka 2 år långa amningstiden

²⁸⁸ Den tolkning, som författarna gör, av djupa fåror i höftbenen som tecken på födslar, är starkt omdebatterad.

²⁸⁹ Minozzi *et al.* 2012, s. 250f.

²⁹⁰ Lazer 2009, s. 186–190 och 194–196.

²⁹¹ Gausset 2002, s. 628.

bör väl förutsätta mannens tillgång till flera kvinnor, antingen genom polygami eller slavar och prostituerade, för att förväntas bli följt.

En mer jämlik syn på parterna i ett äktenskap sprider sig i mina referensländer från städernas utbildade medelklass till den fattiga landsbygden. I det romerska Italien höjdes också kvinnans äktenskapliga status under kejsartiden även om det är osäkert hur stor och utbredd förändringen var. En påtaglig olikhet mellan de båda domänerna är däremot den statliga familjepolitiken. I mina referensländer är det angeläget att minska befolkningstrycket genom att minska födelsetalen, varför användning av preventivmedel uppmuntras, särskilt som vikten av att hindra HIV-smitta genom kondom användning också är stor. En kvinna som inte vill utsätta sig för ständiga graviditeter har alltså samhällets stöd.

Augustus familjepolitik var däremot inriktad på att öka nativiteten inom äktenskapet, främst inom eliten, där födelsetalen gått ner. På landsbygden behövdes ett födelseöverskott för att kompensera migrationen till städerna och kejsare som Nerva, Trajanus och Antonius Pius vidtog stödåtgärder, speciellt till barn, för att stimulera folkökning.²⁹² Som jag inledningsvis påpekar i Kapitel 1.1. gav den stora slavimporten Rom tillgång till arbetskraft, men den självförsörjande bonden eller hantverkaren behövde hjälp av de egna barnen, kanske också som garanti för en trygg ålderdom.²⁹³ Även om kvinnans status i familjen höjdes och synen på äktenskapet ändrades under den period jag beskriver, kvarstod hennes plikt att föda barn. Olikskheterna mellan mina referensländer och Rom accentueras också av att de afrikanska äktenskapen ofta är polygama, medan de romerska var monogama. Däremot hade romerska män ofta illegitima barn med konkubiner eller slavar, vilket är en form av polygyni och ett tecken på ojämlikhet.²⁹⁴

Att utöva makt och dominans genom sexualitet är ett beteende som väl kan sägas ingå i ett patriarkalt samhällsmönster och som jag anser mig ha dokumenterat för båda mina domäner, trots att medlen att utöva makten är olika. Könstympling förekom inte i Rom, men låg giftermålsålder och

292 3.2.

293 3.3.

294 Betzig 1992, s. 309f.

diskriminerande lagstiftning var kontrollmetoder med samma mål. Ett sätt att utöva makt är genom våld och sexuellt våld är vanligt i Afrika söder om Sahara, både inom och utom äktenskapet. Lagar och litterär evidens visar att det uppenbarligen också förekom i Rom, speciellt mot slavar, men även mot fria och frigivna romerska kvinnor. Hur vanligt det var är svårt att bedöma, men om det riktade sig mot unga är det sannolikt att skadorna var både psykiska och fysiska liksom vid sexuellt våld mot ungdomar i dag. Då hustrurna hade lägre status än sina män och ofta var beroende av dem förefaller det troligt att det också förekom inom äktenskapet, i synnerhet som familjevåld inte betraktades som brottsligt. Ålderskillnad mellan makarna bör ha förstärkt statuskillnaden och risken för övergrepp. Jag återkommer med synpunkter på detta i Kapitel 5.2.3. och 5.3.3.

Bildning och den ekonomiska trygghet som hemgiften medförde gav den romerska överklasskvinnan status i familjen. Däremot hade hon inte den slags yrkesutbildning som gjorde det möjligt för henne att försörja sig själv genom lönearbete eftersom hon var uppfostrad till sin sociala roll som *matrona*. Slavar och frigivna hade ur den synvinkeln bättre utsikter att försörja sig som yrkeskvinnor. Landsbygdskvinnornas ställning är också svårtolkad. Brukade de delta i jordbruksarbetet och sälja sitt överskott på marknader så som de afrikanska kvinnorna gör i dag eller var gränsen mellan mäns utearbete och kvinnors innearbete svår att överskrida? Det finns olika uppfattningar inom forskningen om detta, men ingen egentlig evidens för någotdera. Jag har berört resonemanget om kvinnors yrken och deras deltagande i jordbruksarbete i Kapitel 3.3.

En viktig drivkraft bakom afrikanska kvinnors och mäns önskan att skaffa många barn är den höga barnadödligheten. Millenniemål 4 innebar att dödligheten för barn under 5 år skulle reduceras med två tredjedelar från 1990 till 2015. Framsteg har gjorts, men tyvärr alltför långsamt och målet var 2015 endast nått i Tanzania och Etiopien. Dödligheten för barn under 5 år ligger i mina referensländer mellan 9 och 13 procent med undantag för Tanzania och Etiopien, som har 5–6 procent barnadödlighet.²⁹⁵ Enligt en beräkning, baserad på den demografiska modell som av de flesta anses bäst representera den romerska antiken, dog ungefär 45 procent av

295 You *et al.* 2015, s. 18–26.

de romerska barnen före 5 års ålder.²⁹⁶ Trots det som vi betraktar som en hög barnadödlighet i världens fattigaste länder är alltså skillnaden mellan nutid och forntid stor.

Hög barnadödlighet ökar risken att man inte ska ha något överlevande barn som tar hand om en när man blir gammal, men med många barn förbättras chanserna. Rädslan för att bli lämnad ensam är en av anledningarna till hög nativitet i mina referensländer.²⁹⁷ I Rom var en barnlös gammal utan ekonomiska resurser fruktansvärt utsatt medan en mor kunde känna viss förtröstan, eftersom hon, efter att ha tagit hand om sina barn, även illegitima, kunde förvänta sig att de återgäldade tjänsten när hon blev gammal.²⁹⁸ Romersk *pietas* gjorde barnen moraliskt skyldiga att ta hand om sina föräldrar även då det inte var lagstadgat att göra det.

4.5. Relevanta likheter

De analogier jag anser mig kunna använda för att ställa frågor om hur romarnas kvinnosyn kan ha påverkat kvinnors barnafödande kan formuleras såhär:

- **Samhällets högre värdering av mannens status gör honom till familjeöverhuvud.** Detta leder i mina referensländer till att han anser sig ha rätt att kontrollera kvinnans fertilitet. Jag uppfattar statusskillnaden i både samhälle och familj i Rom som en relevant likhet. Att denna statusskillnad gav den romerska elitens män rätt att avgöra familjens storlek är tämligen självklart. Är det sannolikt att detta också gällde hos icke-eliten?
- **Samhället uppfattar kvinnans huvuduppgift som barnafödande.** Skapar detta en syn på ”respektbara” kvinnors sexualitet som *enbart* barnalstrande? Bland stora grupper i mina referensländer förutses kvinnlig sexualitet inom äktenskapet vara utan egenvärde. Den är ett medel att tillfredsställa mannen och att möjliggöra barnalstring. Detta ingår i och befäster ett samhällsmönster som i vissa delar av Afrika bland

²⁹⁶ Laes 2011, s. 26. Baserad på Coale-Demeny, Model Life Table, Level 3, Model West.

²⁹⁷ Olugbenga-Bello *et al.* 2011, s. 1.

²⁹⁸ *Dig.* 25.3.5.4 (Ulpianus).

annat visar sig i polygyni och i våld mot kvinnor. Samma tankegång om äktenskapets uppgift, formulerat i *liberorum procreandorum causa*, fanns i det romerska samhället. Medförde det samma syn på den respektabla kvinnans sexualitet som i min källdomän?

- **Eftersom barnadödligheten är hög föder kvinnan många barn.** I mina referensländer är en av drivkrafterna till att skaffa många barn att man måste se till att ha åtminstone någon som överlever för att ta hand om en när man blir gammal. Rom saknade också offentlig åldringsvård. Var rädslan för en hjälplös ensamhet också där ett incitament att föda många barn?
- **När kvinnans status höjs minskar mannens kontroll.** Bättre utbildning har ökat kvinnors status i familjen i vissa delar av mina referensländer och i vissa samhällsskikt. Det medför att de tar sig större rätt att bestämma över sina egna kroppar och att inte acceptera misshandel och sexuellt våld. Fick kvinnors högre anseende och förbättrade legala ställning under kejsartiden samma verkan?

Kapitel 5

Tidiga äktenskap och de gynekologiska och psykologiska skador de kan orsaka

5.1. Inledning

In tumultum sedecennis matronae

Omnia quae longo vitae cupiuntur in aevo,
ante quater plenum consumpsit Anicia lustrum.
infans lactavit, pubes et virgo adolevit.
nupsit, concepit, peperit, iam mater obivit,
quis mortem accuset? quis non accuset in ista?
aetatis meritis anus est, aetate puella.²⁹⁹

För en sextonårig matronas grav

Allt som Anicia önskat uppleva under ett långt liv har hon utträttat innan hon avslutat sitt andra decennium. När hon själv var ett barn gav hon di, när hon ännu var flicka mognade hon. Hon gifte sig, blev gravid, födde barn och har redan dött som mor. Vem anklagar döden? Och ändå, vem kan låta bli att anklaga i detta fall? Värderad efter årens förtjänster är hon en gumma, i verklig ålder en flicka.

Ausonius levde på 300-talet i Bordeaux, varför han varken tids- eller rums-mässigt tillhör mitt referensområde. Trots det citerar jag en av hans epitaffer, som i sin medkänsla med unga flickor, som alltför tidigt måste bli

²⁹⁹ Aus. *Epitaphia* 35.

kvinnor, är allmänmänsklig. Det är svårt att avgöra om hans kritik mot tidiga äktenskap var aktuell i Italien redan 200 år tidigare, men barnäktenskap förekom även om de inte kritiseras i litterära texter. Naturligtvis är inte äktenskap en förutsättning för en tidig graviditet, men flickornas ålder när de gifte sig tycks vara den enda möjliga utgångspunkten för att bedöma hur unga förstföderskorna var. När det gäller unga slavar eller prostituerade saknas helt bedömningsgrunder.

Medicinska, juridiska och litterära källor, liksom gravinskrifter, bekräftar flickors låga äktenskapsålder när det gäller barn inom eliten medan det finns vissa åsiktsskillnader om icke-eliten. Om samhällets huvudsakliga förväntan på kvinnan är barnafödande blir hon ”färdigutbildad” för sin roll genom att bli könsmogen och en låg äktenskapsålder blir rationell. Jag har diskuterat denna kvinnosyn, relaterad till kvinnors fertilitet, i Kapitel 4, varför jag avstår från utförliga kommentarer här.

Jag har använt hög frekvens av tonårsgraviditeter som ett av kriterierna för val av referensländer och de skador som tidiga äktenskap ger bör vara gemensamma för mina båda domäner. Sådana skador påverkar många afrikanska kvinnors liv och jag börjar med att ge exempel på deras situation för att utifrån den kunna skapa analogier med Rom.

5.2. U-land

Två författare, en från Nigeria och en från Tanzania, får ge exempel på tankar inför flickors/kvinnors äktenskap:

I Elechi Amadis roman *The concubine* friar en man till en jämnårig kvinna. Hon svarar:

But you need a young maiden who would obey you and give you the first fruits of her womb.³⁰⁰

I romanen *Paradise* låter Abdulrazak Gurnah två män samtala ”skämtsamt” om den enes äktenskapsplaner för dottern:

³⁰⁰ Amadi 1966, s. 91.

‘You are disgusting. She’s only ten years old,’ Hussein said.
 ‘Eleven,’ Hamid said. ‘A fine age for a wedding.’³⁰¹

Afrika söder om Sahara är tillsammans med södra Asien de delar av världen där det är vanligast att flickor är mycket unga då de gifter sig. I alla mina referensländer utom Kenya var mer än fyra av tio flickor på landsbygden gifta eller samboende när de var 18 år.³⁰² Det är inte särskilt förvånande att de länder som har den högsta andelen unga äktenskap också har störst andel ungdomsgraviditeter. De flesta afrikanska tonåringar som blir gravida är gifta.³⁰³

5.2.1. Fysiska och psykosociala skador

I Buchi Emechetas roman *The bride price* lugnar en man en vän, vars 16-åriga hustru snart ska föda:

And remember that most girls of her age who have babies in Ibuza [Nigeria] do survive, but a quarter of them still die due to lack of medical treatment and as a result of bad feeding in their youth.³⁰⁴

Risken för tonåringar att dö i samband med graviditet och förlossning är mycket större än för vuxna. En undersökning av mödradödlighet i Nigeria visar att risken för flickor under 16 år är sex gånger större än för 20–24-åringar.³⁰⁵ Även om de unga barnaföderskorna inte dör av komplikationer vid förlossningen riskerar de infektioner och skador som ofta inte läks. Barnen de föder har också ofta lägre födelsevikt och därmed sämre överlevnadschanser.³⁰⁶

³⁰¹ Gurnah 1995, s. 83.

³⁰² Loaiza & Wong 2012, s. 72–74 och s. 18. Resultaten bygger på undersökningar gjorda 2000–2011 av *United nations population fund* – UNFPA – som, i brist på statistik, har beräknat andelen genom att fråga 20–24-åriga kvinnor i för landet representativa hushåll om de var gifta när de var 18 år.

³⁰³ UNICEF 2012.

³⁰⁴ Emecheta 1976, s. 163.

³⁰⁵ UNFPA 2005, s. 4.

³⁰⁶ UNICEF 2001, s. 10f.

Tre sociologer vid Lagos State University presenterade en rapport om barnäktenskap och hälsorisker för unga mödrar i ett distrikt i norra Nigeria, ett område med hög andel gifta unga flickor.³⁰⁷ Medelåldern för flickor som gifter sig första gången är ungefär 15 år och i staten Kebbi i nordväst så låg som strax över 11 år. I de rurala fattiga delarna betraktas en ung flicka som en ekonomisk börda, som hushållet kan slippa genom att gifta bort henne och hon ger dessutom en ekonomisk vinst då ett brudpris betalas som ersättning för hennes arbete och de barn hon förväntas föda. Det tidiga äktenskapet är också ett sätt att undvika att en flicka får barn innan hon är gift, något som betraktas som en skam och en olycka för familjen. Männen, som ska försörja den nya familjen, är oftast betydligt äldre; i monogama äktenskap är ålderskillnaden i medeltal 12 år, i polygama 15–20 år. Männen uppfattar ofta sina unga fruar som sina barn och tillrättavisar dem genom att slå dem, vilket accepteras av flickorna, som då hamnar i en situation med fysiskt våld och sexuell undergivenhet, som de känner sig hjälplösa inför.³⁰⁸

De alltför unga flickornas sexuella omognad i mitt referensområde har också uppmärksammats. Bland annat har över 3 000 flickor och kvinnor mellan 10 och 45 år i landsbygdsområden i Amhararegionen i Etiopien blivit tillfrågade om sin reproduktiva hälsa, vilket redovisas i en rapport av FN:s utvecklingsprogram *Leave no woman behind*. Huvuddelen av deras äktenskap var arrangerade utan att de själva blivit tillfrågade och 99 procent av dem hade sitt första samlag som gifta, dock inte nödvändigtvis omedelbart efter bröllopet. För dem som gifts bort som 10-åringar eller yngre var medianåldern för första samlaget 12,7 år, för dem som var mellan 10 och 14 år 13,3 och för brudar mellan 15 och 19 var medianåldern 16,0 år. Mer än 70 procent av de flickor som var under 15 år när de startade sitt sexualliv, gjorde det motvilligt.³⁰⁹

Afrika söder om Sahara har inte bara stor ålderskillnad mellan makar utan också den högsta fertiliteten i världen, 5,4 barn per kvinna. Två franska demografer har undersökt om det finns ett samband mellan stor ålderskillnad, som tolkas som en orsak till ojämlikhet i äktenskapet, och brist

307 Adedokun *et al* 2011, s. 2. Rapporten, som gäller 200 mödrar mellan 15 och 24 år, presenterades vid *The sixth African population conference* i Burkina Faso 2011.

308 Adedokun *et al* 2011, s. 1–5.

309 Erulkar 2007, s. 12.

på barnbegränsning, då mannen förutsätts vilja ha så många barn som möjligt. Undersökningen visar att par med stor åldersskillnad har många barn medan mer jämnåriga makar i högre grad använder preventivmedel och diskuterar familjeplanering med varandra. Kvinnans ekonomiska aktivitet och hennes tillgång till familjens resurser påverkar också balansen mellan makarnas inflytande i familjen.³¹⁰

UNFPA-rapporten *Motherhood in childhood* påpekar de psykosociala risker som flickor utsätts för genom tidiga äktenskap och som bekräftas av de franska demografernas undersökning. Flickan överförs på kort tid från att vara ett barn under sin fars förmyndarskap till att vara en mor med en vuxens ansvar, men fortfarande under en mans – makens – auktoritet, vilket permanentar hennes underlägsenhet. Hennes möjligheter att bekämpa detta underläge minskas ytterligare genom att hennes skolgång avbryts när hon gifter sig. Detta gör henne mindre kapabel att fatta egna beslut om sitt sexliv och sitt barnafödande och gör det svårare för henne att försörja sig själv vilket ytterligare ökar hennes beroende.³¹¹

Den nigerianska författaren Flora Nwapa låter i romanen *Efuru* två män samtala om flickors skolgång:

‘They get married before the end of the training and the money is wasted.’

‘You are right. But it is the fault of us men. We should allow them to finish their schooling.’

‘And where does it all end? In the kitchen,’ Gilbert answered his own question.³¹²

De skador som fysiskt omogna flickor riskerar att få vid graviditet och förlossning är väl dokumenterade i den nigerianska sociologiska rapporten. Följder som anemi och högt blodtryck efter sådana förlossningskomplikationer som kraftiga blödningar, infektioner och eklampsi är vanliga. Förlossningshinder, som att fostret är för stort för födelsekanalen, kan ge obstetrisk

³¹⁰ Barbieri & Hertrich 2005, s. 617–643.

³¹¹ Williamson 2013, s. 18–24.

³¹² Nwapa 1966, s. 192.

fistel. Det är också större risk för de unga flickornas barn vid förlossningen än för vuxna kvinnors barn.³¹³ Tre fjärdedelar av de flickor som hade fött barn mellan 14 och 18 års ålder hade upplevt minst ett allvarligt problem i samband med graviditet eller förlossning. Hälften av dem hade upplevt ett förlossningsarbete som omöjliggjorts eller förlängts av blockeringar, oftast ett för trångt, outvecklat bäcken, eller för att fostret legat fel. En fjärdedel var under behandling för obstetrisk fistel.³¹⁴

5.2.2. Obstetrisk fistel

En stor del av de komplikationer som unga föderskor upplever i dag beror på att barnet fastnar i födelsekanalen för att huvudet är för stort för bäckenöppningen. Utan operativt ingrepp – som kejsarsnitt eller vidgning av bäckenöppningen genom att man skär upp fogen mellan blygdbenen – är både barnets och moderns överlevnadschanser små. Komplikationerna innefattar infektioner i livmodern, sår på urinblåsan eller ändtarmen och brusten livmoder med kraftiga blödningar, som ofta leder till döden. Den yttersta faran med en ung flickas barnafödande är alltså en ökad dödsrisk och för den som överlever är risken för skador mycket stor. En sådan skada är fistelgångar mellan slidan och urinblåsan eller ändtarmen.³¹⁵

Vaginal fistel är en allvarlig komplikation efter långdragna förlossningar. Om analöppningen spricker, vilket händer oftare hos äldre förstföderskor än hos de mycket unga, kan ano-vaginala fistlar bildas.³¹⁶ Då bäckenet är för trångt, vilket det ofta är hos unga föderskor, fastnar fostrets huvud och blockerar blodtillförseln, vilket ger vävnadsdöd och fistelgångar mellan slidan och urinblåsan – vesico-vaginal fistel – och/eller ändtarmen – recto-vaginal fistel.³¹⁷ En studie i Niger har visat att 88 procent av kvinnor med fistel var gifta redan i 10–15-årsåldern, vilket tyder på att en outvecklad

313 Adedokun *et al* 2011, s. 4.

314 Adedokun *et al* 2011, s. 10.

315 AbouZhar 2003, s. 8.

316 Gerdin *et al.* 2007, s. 286–289.

317 Borgfeldt *et al* 2010, s. 293.

kropp varit orsak till skadan.³¹⁸ Förutom ett trångt bäcken kan könsstymning, som är vanlig i mitt referensområde, hindra ett normalt förlossningsarbete och vara en av orsakerna till att fistel är en vanlig komplikation hos unga kvinnor.³¹⁹

I de flesta fall måste kvinnor på landsbygden lita till traditionella barnmorskor eller annan hjälp utan formella medicinska kvalifikationer även vid en komplicerad, utdragen förlossning. I vissa delar av Afrika är det ett accepterat ingrepp att skära upp slidan före eller under förlossningen för att ge bättre utrymme för barnet att födas, vilket förklarar en del av fistelfallen.³²⁰

Trångt bäcken, vare sig det beror på ungdom eller har orsakats av rakitis, undernäring eller infektioner, är en förlossningsrisk. Om barnets huvud är för stort för öppningen i bäckenet kan förlossningsarbetet fortgå i dagar med barnets huvud fixerat mellan urinblåsan och ändtarmen, blodtillförseln stryps, vävnaden dör och en fistel bildas. Fostret överlever mycket sällan. Förlossningen avslutas i de flesta fall antingen med att också kvinnan dör eller att fostret styckas – alternativt att huvudet krossas eller trepaneras – så att hon kan föda fram det. Om det finns resurser för kejsarsnitt kan detta vara livräddande.

Förutom läckage av urin och/eller fekalier som gör kvinnan socialt isolerad, tillkommer ofta infektioner, sterilitet, skador på slidvävnaden, som omöjliggör samlag, och på benmuskulaturen, som gör det svårt att gå. Mannen begär ofta skilsmässa.³²¹

*The Panzi Hospital*³²² i östra Kongo-Kinshasa har specialiserat sig på kvinnors gynekologiska problem och de utför operationer för att bota fistlar. Landet har den samhällsstruktur som gör riskerna för vaginal fistel stora, nämligen utbredd undernäring, som kan ha hindrat normal tillväxt av skelettet, låg äktenskapsålder – ibland så låg som 13 år – vidsträckt landsbygdsområden med dåliga kommunikationer och dålig tillgång till mödravård, kvinnor som föder i hemmen med utbildad förlossningshjälp

318 UNICEF 2001, s. 11.

319 Lewis & de Bernis 2006, s 7.

320 Jones *et al.* 1999, s. 3.

321 Lewis & de Bernis 2006, s. 3–7.

322 Sjukhuset drivs av den kongolesiska pingstkyrkan i staden Bukavu.

och, om de lyckas nå en av de få kliniker som finns, får de otillräcklig hjälp eftersom utrustningen är dålig.³²³ De operationer som sjukhuset utför är framgångsrika på så sätt att man i 87 procent av fallen lyckas sluta fistelgången, men en del av kvinnorna återfår inte kontroll över blåsan.³²⁴

Två läkarstudenter i Göteborg har utfört en studie över vaginala fistlar i *Kilimanjaro Christian medical centre* i Tanzania. Deras resultat avviker en del från andra undersökningar.

63 kvinnor ingick i deras undersökning, som baserades på sjukhusets medicinska data. Dessutom intervjuades 7 kvinnor, som kom till centrat för att få en fistel-operation utförd. Den vanligaste formen av fistel var vesico-vaginal och den helt dominerande orsaken till den var komplicerat, förlängt förlossningsarbete, vilket överensstämmer med andra studier. Det som däremot förvånar är att medelåldern när fisteln uppkom var så hög som 31 år och nästan hälften av barnen överlevde den förlossning då fisteln uppkom. Författarna påpekar att antalet deltagande kvinnor var för litet för statistiska slutsatser. Vad gäller barnens överlevnad visade det sig, att de flesta av kvinnorna levde nära en klinik som hade möjlighet att utföra kejsarsnitt. Andra undersökningar, som gäller Tanzania, visar 90 procent barnadödlighet vid förlossningar som orsakar fistlar enligt artikelförfattarna.

De intervjuade kvinnorna blev tillfrågade om sin sociala situation både inom och utom familjen. Fem av dem var antingen skilda eller rädda för att bli övergivna eftersom de inte kunde fungera sexuellt. Alla var socialt besvärade av sin situation, men accepterades av sin familj. Ett annat orosmoment var ängslan för att de med sitt handikapp inte skulle kunna försörja sig, vilket kunde göra en skilsmässa till en katastrof.³²⁵

Direktkontakten med kvinnorna gör studien värdefull, trots det bristande statistiska underlaget.

323 Dock visar WHO 2015 att 74 procent av kvinnorna i rurala områden i Kongo-Kinshasa föder med hjälp av "utbildade barnmorskor". Troligen är definitionen av "utbildad" alltför vag.

324 Panzi Hospital 2012, s. 12–18.

325 Hsiung & Savbäck 2011.

5.2.3. Våld mot unga

WHO har i flera undersökningar visat att många ungdomar över hela världen tvingas till sitt första samlag. Påtvingat sex ger förstås samma skador vare sig det sker inom eller utom äktenskapet. De här relaterade rapporterna gör inte heller någon markering av hur våldet utövats, bara att det skett.

I en sådan studie i Tanzania, då 12–19 år gamla ungdomar tillfrågades, uppgav 29 procent av flickorna och 7 procent av pojkarna att de debuterade sexuellt genom en våldtäkt. Gynekologiska skador, mental ohälsa och sociala svårigheter blir ofta följderna av sådana övergrepp. Följderna kan vara blödningar och infektioner i slidan, minskad sexualdrift, smärtor vid samlag, irritationer i könsorganen, kronisk smärta i bäckenregionen och urinvägsinfektioner.³²⁶ Även från andra av mina referensländer rapporteras samma våld mot ungdomar. En undersökning från Nigeria visar att var femte 15–19-åring hade haft påtvingat penetrerande sex.³²⁷

Det är inte troligt att mer eller mindre frivilligt sex ger samma skador, men det är heller inte troligt att det inte alls påverkar en ung flicka. En alltför tidig sexdebut gör flickor mer mottagliga för infektioner och orsakar ofta sterilitet enligt en nigeriansk undersökning.³²⁸

5.3. Rom

Jag har förutsatt låg ålder vid första giftermålet i det italiska Rom när jag fastställde kriterierna för mina referensländer. Det betraktas ofta som en sanning, som inte behöver ifrågasättas, vilket också medicinska och juridiska källor förmedlar. Ändå har åldern gett upphov till en del diskussion, främst vid tolkningen av inskrifter. Litterär evidens är tämligen entydig, men den berör ju, som ständigt påpekas, nästan bara eliten. Att männen var äldre än sina fruar är dock tämligen klart, även om de, åtminstone

³²⁶ WHO 2002, Ch. 6: 'Sexual violence', s. 153–62. Undersökningen genomfördes 1996 i Mwanza, Tanzania, då 892 ungdomar tillfrågades.

³²⁷ Glaiser *et al.* 2006, s. 1603.

³²⁸ Araoye 2003, s. 191.

inom överklassen, också var unga när de gifte sig första gången.³²⁹ Om ett äktenskap skulle vara till hjälp i karriären gjorde det bäst nytta i början av den politiska banan.³³⁰

5.3.1. Medicinska källor

De råd om en tidig sexdebut som *Corpus Hippocraticum* förmedlar rörde visserligen grekiska flickor före den tid som jag bevakar, men då råden är relevanta som värdegrund för de läkare jag refererar till inkluderar jag dem i mina källor. I den del, som beskriver sjukdomar hos unga flickor, *Περὶ παρθενίων*, *Om unga flickor*, rekommenderas tidiga äktenskap, eftersom samlag ansågs öppna livmodermunnen så att den första menstruationen skulle kunna komma ut. Om det inte skedde kunde blodet tryckas ut i hjärtat och ge hög feber, inflammationer och självmordsbenägenhet. Dessa symptom försvann lyckligtvis fullständigt om flickan blev gravid.³³¹

Rufos från Efesos menar i *Περὶ παρθένων διαίτης*, *Om flickors diet*, liksom hippokratikerna, att samlag sätter igång menstruationen och livmodern måste tömmas.³³² Hesiodos (600-talet f. Kr.) hade fel när han rekommenderade 18 år som giftermålsålder vilket var alldeles för sent, menar Rufos. Om Rufos argumenterar mot sin egen samtids ”sena” äktenskapsålder hos icke-eliten verkar argumentet förvånande då det bör ha varit uppenbart att ogifta flickor menstruerade normalt och att skälen till den låga äktenskapsåldern för flickor knappast var medicinska.

Soranos, däremot, ansåg det bäst att vänta med att gifta bort en flicka tills den första menstruationen kommit eftersom en alltför liten livmoder skulle kunna skada fostret. Om passagen för fostret var för trång kunde också barnaföderskan skadas, menade han. Soranos beräknade menarche till trettonårsåldern, vilket alltså var den ålder han rekommenderade för första samlaget.³³³ Uppenbarligen hade han erfarenhet av risker med tidiga

329 Medelåldern var 21 år hos en grupp av 70 romerska män, vars ålder vid första giftermålet är känd, enligt Lelis *et al.* 2003, s. 103.

330 Lelis *et al.* 2003, s. 13.

331 Hippoc. *Virg.* 1.

332 Oreibasios *Liber incertus* 2.

333 Sor. *Gyn.* 1.10.

graviditeter och förlossningar, men han nämner ingenting om psykologiska och fysiska konsekvenser av en alltför tidig sexdebut.

5.3.2. Litterära källor

Litterär evidens för låg äktenskapsålder finns, men – i de källor jag har funnit – snarare som ett konstaterande än en värdering. Förutom den inledningsvis citerade Ausonius är Plutarkos, som kring år 100 skrev *Vitae parallelae*, där han parvis jämför biografier av greker och romare, ett undantag. Han har en intressant utläggning om flickors äktenskapsålder i det avsnitt där han jämför Spartas grundare Lycurgus och den romerske kungen Numas liv. Spartanerna låter flickorna bli så pass vuxna innan de gifter sig att de kan känna sexuell lust, menar han. Det gör det möjligt för en spartansk kvinna att älska sin man och klara av graviditet och barnafödande. Romarna, däremot, överlämnar sina flickor när de är tolv år eller yngre för att de ska vara rena och opåverkade och kunna formas helt av sina män.³³⁴ Den av många dokumenterade seden att flickorna lämnade sina dockor till Venus – *Veneri donatae a virgine pupae* – när de nådde giftasåldern visar också det korta steget mellan barndom och äktenskap.³³⁵

Det betyder också att överklassflickorna fick en begränsad tid för sin utbildning. Musonius Rufus hävdar visserligen bestämt, att flickor ska utbildas och studera filosofi eftersom de har samma förmåga till och behov av att tänka över etiska frågor som pojkar, men huvudskälet till hans råd är att en kvinnas bildning är en tillgång för hennes man.³³⁶ Han nämner inte yrkesutbildning. Detta var däremot aktuellt för slavflickor och frigivna – sällan flickor som var födda fria – som lärde ett yrke av mödrar eller andra vuxna för att kunna försörja sig.³³⁷ De fria flickorna, även utanför eliten, förväntades tydligen uppfylla sin yrkesroll som hustru och mor.

Mycket unga brudar omnämns i litteraturen. Suetonius skriver till exempel om Antonius styvdotter Claudia, ”inte mer än jämnt och rätt i giftasvuxen ålder”, som Augustus gifte sig med. Dock skilde han sig från

334 Plut. *Lyc./Numa* 4.1.

335 Pers, 2.70.

336 Musonius Rufus 3.4–6.

337 Gardner 1991, s. 233f.

henne ”innan hon hunnit förlora sin jungfrudom”.³³⁸ Tacitus noterar att Claudius dotter Octavia giftes bort när hon var 11 år.³³⁹ Plinius den yngre berättar om en 13-årig flicka, som har dött av sjukdom. Hon var trolodad och dagen för bröllopet var bestämd.³⁴⁰ De tre fallen gäller ju barn ur det översta samhällsskiktet, där vi vet att flickors giftasålder var låg, men ingen av författarna visar någon som helst indignation över barnäktenskapen.

Den romerske retorikern Quintilianus gifte sig med en ung flicka som dog när hon var 18 år och då hade fött två barn. Den mycket äldre maken beskriver känslorna efter hennes död som en sorg över att ha förlorat ett barn.³⁴¹ Även Plinius den yngre var betydligt äldre än sin andra, eller möjligen tredje, hustru, Calpurnia. Han var i 40-årsåldern och hon troligen ungefär 15 år när de gifte sig. I ett brev till hennes faster, som uppfostrat henne, lovordar han hennes utveckling från barn till hustru och hennes hustruliga förtjänster, när hon i allt anpassade sig till hans liv, som hon beundrade, och engagerade sig i hans aktiviteter och intressen.³⁴² Den idealiska flickhustrun underordnade sig och lät sig uppfostras av sin man. Däremot tycks vissa delar av sexualundervisningen ha missats. När Calpurnia fick ett missfall beklagade maken att hon var för ung för att förstå att hon var gravid.³⁴³

5.3.3. Lagstiftning

Flera konsekvenser av den av Augustus lagstadgade minimiåldern för äktenskap, som var tolv år för flickor, kommenteras av juristerna i *Digesta*. De bekräftar att det fanns ”hustrur” yngre än tolv år, vars äktenskap alltså var olagliga men relationerna måste inte nödvändigtvis vara sexuella för att flickorna ska kallas hustrur. Detta bekräftas av några kommentarer om att det är överenskommelser, inte samlag, som skapar ett äktenskap³⁴⁴ och att makar kan anses vara gifta utan att leva tillsammans sexuellt om det finns

³³⁸ Suet. *Aug.* 62.

³³⁹ Tac. *Ann.* 12.58 och 14.64.

³⁴⁰ Plin. *Ep.* 5.16.

³⁴¹ Quint. *Inst.* 6, *Proem.* 4–7.

³⁴² Plin. *Ep.* 4.19 och Shelton 2013, s. 114f.

³⁴³ Plin. *Ep.* 8.10.

³⁴⁴ *Dig.* 50.17.30 (Ulpianus).

äktenskaplig tillgivenhet.³⁴⁵ Labeo, som var verksam under Augustus tid, menar att en flicka inte kan anses vara gift om hon inte är *viripotens* – mogen för samlag. Bröllopsgåvor bör således inte vara tillgängliga förrän flickan är vuxen nog för äktenskap, anser han.³⁴⁶ Uttrycket kan helt enkelt vara en synonym till giftasvuxen enligt lagen, det vill säga tolv år, men kan också tolkas som krav på en reell fysisk mognad som det svenska ”manbar”. Om det är så är den ett tecken på att de mycket unga brudarna inte självklart förutsattes vara mogna för samlag. Soranos uppskattar genomsnittsåldern för menarche till tretton år varför de flesta tolvåringar bör ha varit förpubertala och i den meningen inte *viripotens*.³⁴⁷ Suetonius kommentar till Augustus äktenskap med den unga Claudia, som jag refererat till ovan, bekräftar antagandet. En annan anledning till att resonemanget om de minderåriga flickorna som lever ”som hustrur” också kan tolkas som icke-sexuella förhållanden är att samlag med en fri ogift kvinna, vilket var deras legala status, var straffbart.³⁴⁸

Det är också en noterbar skillnad mellan lägsta ålder för giftermål och den ålder då *lex Julia* kräver av kvinnor att de ska ha barn, 20 år.³⁴⁹ Samhället medgav alltså de unga flickorna en viss mognadsperiod, vilket kan ha minskat risken för gynekologiska skador. Man räknar dessutom i dag i allmänhet med en tidsskillnad av 6–18 månader mellan första menstruationen och första ägglossningen,³⁵⁰ vilket sannolikt stämde även för romerska flickor. Det bör ha gjort mycket tidiga tonårsgraviditeter förhållandevis ovanliga. Däremot talar annat – till exempel den romerska bröllopsceremonin där sexuell initiation på bröllopsnatten förutsattes – för att även de mycket unga brudarna inleddes i en sexuell relation när de gifte sig.³⁵¹ Hur stor den psykologiska stressen var inför en situation som flickorna inte kan ha varit mogna för är oerhört svårbedömt för oss som har en annan syn än romarna både på barndom och på sexualitet.

För trolovning, som under kejsartid inte var juridiskt bindande, fanns

345 *Dig.* 24.1.32.13 (Ulpianus).

346 *Dig.* 36.2.30 (Labeo).

347 Sor. *Gyn.* 1.10.

348 *Dig.* 48.5.6.1 (Papinianus).

349 Hallett 2012, s. 373f.

350 Faxelid *et al.*, s. 421.

351 Laes 2011, s. 255f.

det ingen *minimi*ålder.³⁵² Den byggde på samtycke, varför båda parter måste kunna förstå innebörden av avtalet, vilket de enligt Modestinus, verksam under Alexander Severus på 200-talet, kunde vid sju års ålder.³⁵³ När Augustus trolovade sin tvååriga dotter Julia med Marcus Antonius son krävdes uppenbarligen ingen förståelse av innebörden.³⁵⁴ Trolovning före tolv års ålder bör gälla som laglig, menar Ulpianus, och inte hindras av att flickan redan olagligt lever som ”hustru” i mannens hus.³⁵⁵ Man kunde alltså komma förbi problem med att inte ha respekterat *minimi*åldern genom att kalla äktenskap för trolovning.

Paulus och Ulpianus var samtida – tidigt 200-tal – men troligen tolkades beteendet hos en man som lever med en flicka under respektabla former med avsikt att gifta sig med henne och den som utan äktenskapsplaner förför [*corrumpo*] förpubertala oskulder [*nondum viripotentes virgines*] olika. Det verkar som om verbet *corrumpo* används i betydelsen ”fördärva genom att beröva flickan oskulden” varför man inte kan säga om förförelsen har innefattat frivillighet från flickans sida eller den snarare borde betraktas som en våldtäkt. Eftersom flickan inte är ”manbar” förutsätts hon kanske vara utan sexualdrift och samlaget därför utan hennes medgivande. Den engelska översättningen i *Digesta* tolkar *corrumpo* som *seduce*.

I *Digesta* indikerar juristerna att mycket tidig sexdebut förekom genom att återge flera fall då samlevnad med icke giftasvuxna flickor görs respektabel genom trolovning. Ulpianus nämner till exempel att gåvor till en ”hustru” som är under tolv och alltså inte är hustru i lagens mening måste betraktas som trolovningsgåvor.³⁵⁶ Enligt samma resonemang menar han att en hustru under tolv år inte kan anklagas för äktenskapsbrott, men däremot för trolovningsbrott.³⁵⁷ Om en flicka gifter sig trots att hon är minderårig erkänns inte äktenskapet, men hon blir automatiskt laglig hustru när hon blir tolv.³⁵⁸ En ekonomisk konsekvens av detta blir att en man

352 Gardner 1991, s 45.

353 *Dig.* 23.1.14 (Modestinus).

354 Gardner 1991, s. 45.

355 *Dig.* 23.1.9 (Ulpianus).

356 *Dig.* 24.1.32.27 (Ulpianus).

357 *Dig.* 48.5.14.8 (Ulpianus).

358 *Dig.* 23.2.4 (Pomponius).

som har gift sig med en alltför ung flicka i tron att hon var äldre har rätt att kräva hemgiften när hon fyller tolv.³⁵⁹

Kvinnliga slavars ålder vid första samlaget eller första förlossningen kan inte uppskattas. Det fanns inga inskränkningar för den manlige ägarens rätt att utnyttja dem sexuellt.³⁶⁰ Eftersom de inte tilläts formella äktenskap kunde inte heller äktenskapslagar tillämpas och ingen dokumentation finns.³⁶¹ Om de var undernärda kan man dessutom förmoda att de, liksom fattiga fria, hade en betydligt senare könsmognad.³⁶² Medicinska antropologer har nämligen visat att det finns ett samband mellan att lagret underhudsfett är tunt och sen menarche hos vissa moderna befolkningsgrupper, vilket kan göra det vanskligt att ta Soranos åldersangivelse som norm för hela befolkningen.³⁶³ Ett sådant samband är också bekräftat i modern medicinsk litteratur där man påpekar att näringsbrist ger könshormonbrist, vilket hindrar utvecklingen av äggblåsor på äggstockarna.³⁶⁴ Rufos från Efesos skriver, citerad av Oreibasios, i *Περι παρθένων διαίτης*, *Om flickors diet*, att man bör reglera flickors ätande och se till att de avstår från kött och annan närande föda.³⁶⁵ Detta kan ha varit ett sätt att skjuta upp menarche och ägglossning hos unga ogifta flickor och därigenom också deras sexualdrift, som ansågs så svår att kontrollera.³⁶⁶

5.3.4. Inskrifter

Epitafer kan ge information om flickors äktenskapsålder. De romerska epitaferna från kejsartiden innehåller vanligen den dödas namn med en statusindikation, ålder vid dödsfallet, dedikatorns namn och relation till den döda. Även om åldern finns på inskriften kan den inte användas demografiskt eftersom döda i vissa åldrar kommemorerades oftare än andra.

359 *Dig.* 23.3.68 (Papinianus).

360 Laes 2011, s. 256.

361 *Dig.* 38.8.1.2 (Ulpianus).

362 Jag diskuterar brister i kosten för slavar och fattiga fria i avsnitt 7.3.2.

363 Harlow & Laurence 2002, s. 13f.

364 Faxelid *et al.* 2002, s. 422.

365 Oreibasios *Liber Incertus* 2.10.

366 Harlow & Laurence 2002, s. 57.

Nyfödda saknas till exempel helt och tonåringar och 20-åringar är över-representerade, kanske för att död i den åldern uppfattades som mest tragisk. Däremot kan man dra andra slutsatser vilket diskussionen här nedan, som gäller tidig kejsartid och huvudsakligen inskrifter funna i Italien och där framför allt i staden Rom, visar.

En undersökning av en stor mängd inskrifter har utförts av Brent Shaw (1987). Han utgår från att föräldrarna står bakom inskriften då en flicka är ogift och maken när hon är gift. Eftersom flickor kommemorerades av föräldrar fram till sena tonår, men efter 20 av maken drar han slutsatsen att giftermålsåldern för flickor låg på strax under 20 år.³⁶⁷ Richard Saller (2001) drar på samma grunder samma slutsats om giftermålsålder som Brent Shaw, nämligen sena tonår för kvinnor.³⁶⁸ Walter Scheidel gör en invändning mot detta resonemang och hävdar att samhörigheten mellan föräldrar och barn kan ha varit så stark att det var naturligt för föräldrar att resa en gravsten även över en gift dotter i synnerhet som mannen normalt inte dedikerade inskrifterna till en hustru som inte fött honom något barn.³⁶⁹ Dessutom var han kanske redan omgift eller på väg in i ett nytt äktenskap som krävde hans resurser när inskriften utfördes. Saskia Hin anmärker dock, att påståendet att en hustru skulle ha fött barn för att bli kommemorerad av sin man saknar evidens.³⁷⁰

Arnold Levis, William Percy och Beert Versrtaete kritiserar Brent Shaws och Richard Sallers resonemang på flera punkter, när det gäller valet av dedikator genom att hänvisa till *Digesta* II.7.12.4 och II.7.14.7 (Ulpianus). Enligt dem framför Ulpianus där att människor utanför familjen ofta är ansvariga för begravning och minnesmärken, varför man inte kan dra de slutsatser som Richard Saller och Brent Shaw har gjort genom att hänvisa till föräldrarnas eller makens roll.³⁷¹ De refererar också till Trajanus bokföring av *alimenta*, som visar att lokala jordägare kunde få långtidslån med 5 procent årlig ränta, som användes som stöd till fattiga familjer inom området för deras barns uppfostran. Plinius hade startat ett liknande projekt i

367 Shaw 1987, s. 43.

368 Saller 2001, s. 99–102.

369 Scheidel 2007C, s. 391.

370 Hin 2013, s. 177.

371 Levis *et al.* 2003, s. 81f.

Comum, där han var *patronus*.³⁷² Stödet upphörde att gälla när pojken var 16 och flickan 14.³⁷³ Pojkarna förväntades då söka sig till armén medan flickorna förväntades gifta sig. Om vanliga romerska flickor inte gifte sig förrän i 18-årsåldern, varför skulle då stödet avbrytas vid 14?³⁷⁴ De anser att den normala äktenskapsåldern för flickor snarare var tidiga tonår.³⁷⁵

Sammanfattningsvis kan man ange 12–18 år som en grov men rimlig uppskattning av den vanliga åldern för flickors första giftermål. Även om skillnaden mellan en 12-åring och en 18-åring könsmodnhet är stor måste båda ändå betraktas som unga och, med vårt sätt att se på tonåringar, som mycket unga. Männen uppskattas ha varit i genomsnitt ungefär 5 år äldre än sina hustrur i det första äktenskapet.³⁷⁶ Saskia Hin kommenterar detta åldersgap med att en man hade större chans att ha tillgång till resurser som gjorde det möjligt för honom att försörja en familj om han var *sui iuris*, det vill säga om hans far var död, vilket var troligare ju äldre han var.³⁷⁷ Hustrun skulle vara så ung som möjligt för att hinna föda många barn.³⁷⁸

Värt att påpeka är, att de som hade störst anledning att skjuta upp äktenskapet för att kunna försörja en familj inte hade råd till epitafer. Tämmligen välmående stadsbor dominerar inskrifterna varför städernas slavar och sluminvånare saknas,³⁷⁹ liksom större delen av landsbygdsbefolkningen.³⁸⁰ Beryl Rawson hävdar dock att många epitafer är gjorda av människor som saknar medel men ändå har velat kommemorera den döda eller döde med namn och ett fåtal personliga detaljer. Dessa kan dock inte bidra med information om äktenskapsålder.³⁸¹

372 Plin. *Ep.* 7.18.

373 Hopkins 1965, s. 318, ger andra åldersgränser för hjälpen, men inte i något fall är gränsen för flickor över 14 år.

374 Lelis *et al.* 2003, s. 70–72.

375 Lelis *et al.* 2003, s. 89f.

376 Rawson 1992, s. 21f.

377 Hon anser inte att *peculium* (faderns bidrag till sonens försörjning) hade någon större betydelse i resurssvaga familjer.

378 Hin 2013, s. 180f.

379 Slavars familjerelationer är dessutom mycket svåra att definiera enligt Gardner 1991, s. 221.

380 Lelis *et al.* 2003, s. 73.

381 Rawson 1992, not 116, s. 55.

5.3.5. Fysiska skador

Flera läkare antyder direkt eller indirekt farhågor för förlossningsskador när föderskorna är mycket unga. Soranos beskriver i Bok 4 i *Kvinnolära* svåra förlossningar och han ger täta referenser till andra läkare. Han citerar Diokles från Karystos³⁸² som påpekar att unga kvinnor och förstföderskor har svåra förlossningar. Kleofantos³⁸³ anger fostrets läge och att kvinnan är förstföderska som förklaring till att förlossningen blir svår, medan Herofilos³⁸⁴ talar om deformationer av bäcken och ryggrad eller flerbörd som orsaker.³⁸⁵ Det är ganska naturligt att tolka deformationer av bäcken som trånga bäcken eller bäcken skadade av rakitis. Soranos menar att förlossningskomplikationer antingen kan bero på kvinnan eller på fostret. De som beror på kvinnan anspelar ofta på unga föderskor. Han poängterar att en flicka som gifts bort för tidigt har en livmoder som inte är vuxen, hon kan varar småväxt eller ”bred upptill och smal nertill” eller ha sammanvuxna blygdben som gör öppningen för liten. Han anger också explicit graviditeter vid tidig ålder som skäl till svåra förlossningar.³⁸⁶ Komplikationer som beror på fostret kan orsakas av att detta är för stort, ligger fel eller är dött. Om det är dött och inte kan födas fram måste det tas ut genom att huvudet krossa eller trepaneras för att sedan kunna dras ut med krok eller styckas och han beskriver hur ingreppen går till. Han lägger till råd om hur man kan ge kvinnan lindring och hjälpa henne mot inflammationer och de skador hon fått i underlivet.³⁸⁷ *Corpus Hippocraticum* ger samma råd i *Περὶ ἐγκυατατουῆς ἐμβρύου* [Om fostrets styckning i moderlivet].³⁸⁸ Eftersom livmodern enligt hippokratikerna var passiv vid förlossningen, medan fostret aktivt måste arbeta sig ut genom förlossningskanalen, var det nödvändigt att ta ut ett svagt eller dött foster för att rädda kvinnans liv.³⁸⁹ Även Celsus ger

382 Verksam i Athen 400–366 f. Kr.

383 Verksam i Alexandria 270–250 f. Kr.

384 325–255 f. Kr. ”Anatomins fader”, verksam i Alexandria.

385 Läkarna är identifierade av Törnkvist & Ursing 2001, s. 444f.

386 Sor. *Gyn.* 4.4.

387 Sor. *Gyn.* 4.2–5.

388 Hippoc. *De extracione foetus* 1.

389 Hanson 1991, s. 94.

instruktioner om hur man avlägsnar ett dött foster med samma argument som i *Corpus Hippocraticum*, nämligen att fostret

[...] si iam prope maturus partus intus emortuus est neque excidere per se potest,³⁹⁰

[...] redan nästan fullgånget, har dött inuti modern och inte själv kan ta sig ut,

Ingen av författarna påstår explicit att fostret inte kan födas fram eftersom kvinnans bäcken är för trångt, men att det ofta var en orsak är en rimlig slutsats av deras resonemang.

Möjligheten att rädda både mor och barn genom kejsarsnitt fanns inte eftersom blödningar och infektioner utgjorde alltför stora risker.³⁹¹ Soranos nämner inte heller den möjligheten som tänkbar. Däremot finns ingreppet omnämnt i *Digesta* som en möjlighet att rädda barnet om modern är död eller döende. Ulpianus anger flera fall som stadgar att också ett barn som har skurits ut ur modern har ”fötts” och har samma juridiska ställning som ett barn fött på ”naturlig väg”, vilket ger bekräftelse på att barnet hade möjlighet att överleva.³⁹² Dock anser Paulus att kvinnan, ur vars döda kropp barnet skurits, inte kan sägas ha ”fött” barnet.³⁹³ Plinius lägger andra synpunkter på ingreppet när han menar att det är ett gott omen för ett barn, om det måste förlösas med kejsarsnitt. Framstående män som den förste av ätten Caesar liksom Scipio Africanus den äldre och Manilius³⁹⁴ räddades till livet genom ett sådant ingrepp.³⁹⁵

I avsnittet om mödradödlighet i Kapitel 6.3.2. återger jag ett utdrag ur ett brev där Plinius den yngre djupt beklagar två unga flickors död i barnsäng. Bådas döttrar överlevde förlossningen. Det *kan* vara ett exempel på att barn räddas till livet genom att skäras ut ur en död mor. Det är speku-

390 Celsus *Med.* 7.29.

391 Todman 2007, s. 357.

392 *Dig.* 5.2.6., 6.2.11.5, 28.2.12, 38.8.1.9 och 38.17.1.5 (Ulpianus).

393 *Dig.* 50.16.132 (Paulus)

394 Den Manilius som belägrade Karthago under 3:e puniska kriget.

395 Plin. *HN* 7.47.

lationer som jag delar med Jo-Ann Shelton, som förmodar detta i *The women of Pliny's letters*.³⁹⁶

En av anledningarna till att kejsarsnitt i dag måste tillgripas tämligen ofta är att det fullgångna fostrets huvud hos människan är stort i förhållande till bäckenöppningen, vilket kan orsaka obstruerade förlossningar även hos vuxna kvinnor med trångt bäcken.³⁹⁷ Rimligen dog både den födande kvinnan och hennes barn ofta vid sådana komplicerade förlossningar innan man hade möjlighet att utföra kejsarsnitt, vilket borde visa sig genom många kvinnoskelett med skelettet av ett fullgånget foster i bäckenet, men sådana är i stället mycket sällsynta på romerska begravningsplatser. Endast två fynd har gjorts; inget av dem i Italien. I det romerska Britannien har man på en gravplats i Dorset funnit ett fullgånget foster med märken efter skärsår i skelettet just på de ställen som Soranos instruerade om.³⁹⁸

En anledning till att fynden är sällsynta är naturligtvis gravskicket eftersom kremering var vanligast under tidsperioden. En annan kan vara juridisk. Marcellus – från 100-talet – noterar i *Digesta* att en kvinna som dör gravid inte får begravas förrän barnet skurits ut ur hennes kropp. Man vill uppenbarligen inte riskera att begrava eller bränna ett levande barn.³⁹⁹

Bland offren för Vesuviusutbrottet år 79 har man grävt ut 134 skelett vid stranden utanför Herculaneum. En av de döda var en flicka, ungefär 16 år, med ett utvecklade bäcken. Hon var gravid med ett 7-månaders foster, som, enligt Sara Bisel, som fullgånget troligen inte skulle ha haft någon möjlighet att passera bäckenöppningen, vilket kunde ha lett till både moderns och barnets död några månader senare.⁴⁰⁰ Under alla förhållanden skulle förlossningen ha blivit både svår och riskfylld.

5.3.6. Obstetrisk fistel

Den i mina referensländer vanliga skadan obstetrisk fistel är konstaterad hos en mumie av en kvinna som levde redan 2050 f. Kr. och är också omnämnd

396 Shelton 2013, s. 90.

397 I Sverige 15–20 procent av förlossningarna, Borgfeldt 2010, s. 104.

398 Redfern 2007, s. 179.

399 *Dig.* 11.8.2.

400 Bisel & Bisel 2002, s. 465.

i papyrus daterad till 2000 f. Kr.⁴⁰¹ *Corpus Hippocraticum* beskriver symptom på recto-vaginal fistel, men något namn på skadan nämns inte. Ett påstående att menstruationsblodet kommer ut genom ändtarmen, kan rimligtvis inte betyda något annat än en förbindelsegång mellan slidan och ändtarmen. Som ett av skälen till att en kvinna inte blir gravid anges svårläkta sår i livmodern, som visar sig i flytningar från slidan, vilket gör att kvinnan luktar illa.⁴⁰² Detta kan, men behöver inte, vara ett symptom på fistel.

Den äldsta bevarade analysen av orsaker till vaginal fistel är gjord av den persiske läkaren och filosofen Avicenna. I sin medicinhandbok från tidigt 1000-tal uppmanar han sina kollegor att varna flickor, som har gift sig alltför unga, för att skaffa barn och i stället ge dem råd om preventivmetoder. Fostret kan hos dem orsaka öppningar mellan vagina och urinblåsan, skriver han, vilket inte går att bota utan kvarstår tills de dör.⁴⁰³ Det ska påpekas att Avicennas källor var grekisk-romersk medicinsk litteratur, i synnerhet Galenos verk.⁴⁰⁴ I de skrifter som finns bevarade i dag anges dock inte svåra förlossningar som orsak till skadorna. Däremot bedömer Soranos fistlar som en så stor förlossningsrisk, tillsammans med en för liten livmoder, för trångt utrymme i förlossningskanalen och förhårdnader vid livmoderöppningen, att han råder till abort.⁴⁰⁵ Han har kapitelrubriker *Om fistlar* (131) och *Om fistlar och knutor* (143), men texterna saknas tyvärr.⁴⁰⁶

Celsus beskriver noggrant både symptom och behandling av en vaginal fistel, utan att ange tänkbara orsaker till den:

Et hoc [fistula] quidem commune esse et maribus et feminis potest: proprie vero quaedam ad feminas pertinent ut in primis quod earum naturalia nonnumquam inter se glutinatis oris concubitus non admittunt. Idque interdum evenit protinus in utero matris; interdum exulceratione in his partibus facta, et per malam curationem hic oris sanescendo iunctis. Si ex utero est, membrana ori volvae opposita est; si ex ulcere, caro idem replevit.⁴⁰⁷

401 Rizvi 1999, s. 1.

402 Hippoc. *De sterilibus* 1.

403 Rizvi 1999, s. 1.

404 Goodman 1992, s. 32f.

405 Sor. *Gyn.* 1.20.

406 Törnkvist & Ursing 2001, s. 440.

407 Celsus *Med.* 7.28.1.

Och medan en sådan [fistel] kan finnas både hos män och kvinnor så finns det vissa besvär som är speciella för kvinnor, särskilt att deras könsorgan ibland inte tillåter samlag då dess öppningar har vuxit samman. Och detta händer ibland till och med i moderns livmoder. Ibland har det bildats sår i de delarna, och kanterna har vuxit samman vid läkningen på grund av felaktig behandling. Om tillståndet är medfött stänger en membran slidöppningen, om orsaken är sårbildning har den blivit fylld av vävnad.

Oreibasios citerar flera läkares synpunkter på fistlar.⁴⁰⁸ De beskriver operation av fistel i ändtarmen och slutmuskeln och problem med avföring som kommer ut på ”fel ställe”. Däremot gör de inte några kommentarer om patientens kön och ingen koppling till vaginal fistel, vilket dock indikeras av uttrycket ”fel ställe”. Inte heller Heliodoros anger några orsaker till skadan eller några kommentarer om kön när han konstaterar att en fistel som gjort hål på urinblåsan inte kan botas.⁴⁰⁹ Däremot påpekar Antyllus och Heliodoros⁴¹⁰ att man måste vara mycket försiktig när man opererar en kvinnas bölder i närheten av könsorganen, eftersom det lätt bildas fistlar i den regionen.⁴¹¹ Dioskorides nämner ett stort antal mediciner för behandling av fistlar, som *Orchis morio* för att läka dem, fläder för att sluta dem, *Papuros* för att öppna dem eller *Helleboros niger* för att rena dem.⁴¹² Behandlingen gäller fistlar i allmänhet. Han nämner lakrimala, någon gång anala, men aldrig vaginala. Plinius har förslag till flera mediciner som botar fistlar, men inte heller han preciserar skadan. När han anger kirurgernas nonchalans med kniven som orsak är det ju inte troligt att han beskriver obstetriska fistlar.⁴¹³

Följande graffiti (*CIL* 4.1516) på en dörr i Pompeji kan förstås kopplas till vilken genital infektion som helst, men också till vaginal fistel:

⁴⁰⁸ Oreibasios *Coll.med.* 44.22 (Antyllus), 23 (Antyllus och Heliodoros), 24 (Megisteos).

⁴⁰⁹ Oreibasios *Coll.med.* 50.4.

⁴¹⁰ Kirurger, verksamma omkring år 100, ofta citerade av Oreibasios.

⁴¹¹ Oreibasios *Coll.med.* 44.8.

⁴¹² Dioskorides 3.127, 4.173, 1.86 och 4.162. Övriga hänvisningar är 1.103, 1.112, 1.125, 1.128, 2.29, 2.96, 2.118, 2.126, 2.166, 2.168, 2.183, 3.11, 3.44, 3.76, 3.127, 3.137, 4, 42, 4.70, 4.102, 4.137, 4.162, 4.164, 4.173, 5.4, 5.5, 5.79, 5.99.

⁴¹³ Till exempel *HN* 20.93, 22.79, 24.88, 28.242. Orsak till fistlar 26.126.

hic ego nu[nc] [f]utue formosa fo[r]ma puella
 laudata a multis set lutus intus erat⁴¹⁴

Här knullade jag nu en vacker flicka
 prisad av många, men inuti var det lort

Vilket tillstånd hennes könsorgan var i beror förstås på vilken innebörd klottraren gav åt ordet *lutus*, som jag har översatt med ”lort”. Varone har i *Erotica Pompeiana* i sin engelska översättning använt ordet ”*mudhole*”. Kanske är det dock mindre troligt att en flicka med recto-vaginal fistel kunde arbeta som prostituerad. Resonemanget om infektioner återkommer jag till i Kapitel 7.3.3.3, där diskussionen om sexuellt överförda sjukdomars förekomst i antiken kommenteras.

Martialis beskriver i två epigram kvinnor som luktar illa. Han hånar Thais, som fortfarande luktar illa när hon har tvättat sig, vilket utesluter svettlukt och andra följder av bristande hygien. Philaenis, vars hygieniska vanor inte kommenteras, bär alltid kläder som är doppade i purpurfärg för att dölja kroppslukten.⁴¹⁵ Det må vara en rimlig gissning att han, åtminstone i det första fallet, beskriver lukter som beror på vaginal fistel eller annan inkontinens, men det är ändå bara en gissning. Kanske man ska se epigrammen som vanliga smädedikter över kvinnor som inte är sexuellt attraktiva.

Jag har inte funnit någon annan litterär anspelning på något som kan föra tankarna till vaginal fistel. Det är knappast förvånande då det inte är ett ämne som kan väntas ligga inom de romerska författarnas intressesfär. När kvinnor hånas för att de luktar illa är lukten snarare sammankopplad med den motbjudande sexualitet som författaren tillskriver ålder, som i Horatius *Epod* 8 och 12.

5.4. Jämförelse Rom – u-land

Jag har i föregående kapitel kommenterat den kvinnosyn, som innebär att kvinnan i första hand betraktas som barnaföderska och äktenskapet som en

⁴¹⁴ Richlin 1984, s. 74 och Varone 2002, s. 119f.

⁴¹⁵ Mart. 6.93, 9.62.

institution för att så effektivt som möjligt åstadkomma reproduktion. Även om samhällsstrukturen är olika i Rom och i mina referensländer och synen på kvinnan är komplex, leder fokuseringen på kvinnans barnalstring till att äktenskapsåldern blir låg och tonårsgraviditeter vanliga i båda domänerna. Det framgår också av både afrikanska och romerska litterära källor, som jag angivit, att flickors sexualdrift måste kontrolleras och att en bra metod för detta är att gifta bort dem så tidigt som möjligt. Jag uppfattar skälen till den låga äktenskapsåldern som en likhet mellan mina båda domäner.

Svåra skador hos unga afrikanska kvinnor som utsatts för sexuellt våld är dokumenterade. Däremot har jag inte sett någon rapport om att ett sexualliv som inletts alltför tidigt ger fysiska och psykiska skador, vilket dock förefaller mig vara en sannolik hypotes, särskilt som graden av frivillighet kan ifrågasättas.⁴¹⁶ När det gäller de romerska flickorna är kanske ordet *viripotens*, vars närmaste svenska motsvarighet bör vara ”manbar” och som används i *Digesta* som en gräns för en flickas sexdebut, en markering av att barn tar skada av att vuxna utnyttjar dem sexuellt. Juristernas användning av ordet rör situationer där fria flickor är inblandade. Hur ofta mycket unga slavflickor utsattes för sexuellt våld kan inte bedömas och inte heller konsekvenserna av övergreppen.

I de områden av Afrika söder om Sahara, som jag refererar till, har den låga äktenskapsåldern haft konsekvenser för flickornas hälsa. Outvecklade kroppar klarar oftast inte påfrestningarna av graviditet och förlossning. En för tidig förlossning medför ofta att barnet är underviktigt och därmed mer utsatt för risker som nyfödd. Om förlossningen är komplicerad påverkas förstås också barnet, om modern får sviter av förlossningen påverkas amning och spädbarnsvård. En svår konsekvens av att flickans kropp inte är vuxen nog att föda barn, är obstetrisk fistel, antingen vesico-vaginal, recto-vaginal eller bådadera. Den kan förebyggas genom kejsarsnitt och den kan i många fall botas genom operation.

Finns det anledning att tro att unga romerska barnafödorskor löpte samma skaderisk? Enligt Soranos var åldern för menarche ungefär densamma som i dag, vilket rimligen bör innebära att skelettet utvecklades i

⁴¹⁶ Fysiska skador som har samband med könsstympning har dokumenterats, men det finns knappast anledning att beskriva dem här.

samma takt som nu med samma risk för att fostrets huvud inte kan passera bäckenöppningen som för en nutida tonåring. Möjligen gynnades romerska tonåringar i välbeställda familjer om man jämför näringsstatus, men knappast den fattiga delen av befolkningen.⁴¹⁷ Det är också möjligt att de barnmorskor som assisterade överklassflickorna hade en hög kompetens, men det effektiva ingreppet kejsarsnitt kunde de inte utföra för att hjälpa kvinnan och vidgning av bäckenöppningen är inte dokumenterad. Hur vanligt det var att barnmorskor var kompetenta nog att stycka ett foster är svårt att bedöma.

Det verkar således sannolikt att komplikationer till följd av obstruerat förlossningsarbete var vanliga i Rom såväl som i dagens Afrika, vilket också läkarnas varningar tyder på. Jämförelsen försvåras dock av att en stor del av kvinnorna i mitt referensområde blivit utsatta för könsstypning, som är en viktig orsak till komplikationer, och att det inte någonstans i de afrikanska undersökningarna anges skillnader i skadornas frekvens eller omfattning mellan omskurna och icke omskurna flickor.⁴¹⁸ Dock ska det påpekas, att obstetrisk fistel är ett stort problem också i Indien och andra asiatiska u-länder, där inte könsstypning förekommer. Även där är obstruerat förlossningsarbete, men med annan bakgrund än könsstypning, den vanligaste orsaken.⁴¹⁹

Av den medicinska litteraturen är det bara Celsus *De medicina* som innehåller någon beskrivning av vaginal fistel, men han nämner inte skadan som obstetrisk. Varför är de grekiska läkarna så vaga i sina kommentarer? Kanske innehöll Soranos saknade kapitel om fistlar beskrivningar, men de har i så fall inte citerats i något verk tillgängligt för mig. Soranos skriver, att läkaren vid svåra förlossningar bör diskutera de åtgärder han vill vidta med barnmorskan.⁴²⁰ Ändå bör det ha varit mer undantag än regel att läkare var tillgängliga för att avhjälpa komplikationer vid förlossningar, vilket skulle kunna förklara varför de inte är välinformerade om fistelskador. En annan

417 Jag återkommer till resonemanget i avsnitt 7.3.2.

418 Jag har inte sett någon hänvisning till att sådan kraftigt invalidiserande könsstypning som förekommer i vissa av mina referensländer skulle ha förekommit i Rom. Däremot ser Flemming 2000 s. 218f. evidens för att clitoridektomi förekom i romerska Egypten.

419 Jungari & Chauhan 2015, s. 1.

420 Sor. *Gyn.* 4.4.

förklaring är att man hade så små möjligheter att rädda livet på en kvinna med obstruerat förlossningsarbete att skadan blev sällsynt.

I Afrika är de allvarliga psykologiska och sociala följderna av urin- och fecesinkontinens väl dokumenterade. De bör ha varit lika svåra att hantera i Rom, men den enda litterära passagen som skulle kunna tolkas i den riktningen är de båda Martialisepigrammen och den tolkningen är ändå ganska långsökt. Om en kvinna drog sig tillbaka efter att ha fött ett dött barn, tolkades det kanske hellre som förståelig sorg än dålig lukt och okontrollerbara flytningar. Romarnas frispråkighet när det gäller kroppsliga funktioner gör det i varje fall svårt att tänka sig att beskrivning av följderna av fistlar skulle vara tabubelagd.

Ålderskillnaden mellan makarna ökar ojämlikheten i äktenskapet i mina patriarkala referensländer. Den unga hustruns underlägsenhet markeras och familjefrågor, som preventivmetoder, kan inte diskuteras på jämlik basis. Patriarkat och ålderskillnad är gemensamma grunddrag för familjen i mina båda domäner, men är den sociala strukturen tillräckligt lik? Att den romerska överklassfamiljen är mycket olik en afrikansk landsbygdsfamilj förefaller självklart, inte minst för att polygyni är utbredd i mina referensländer, men det råder å andra sidan ingen tvekan om att en romersk tonårshustru hade lägre status än sin man liksom en afrikansk tonårshustru har, vilket får tjäna som grund för ett resonemang kring några relevanta likheter.

5.5. Relevanta likheter

Kapitlets övergripande fråga är ”Vilka risker medförde den låga äktenskapsåldern?” En relevant likhet mellan mina domäner är sambandet mellan en kvinnosyn som fokuserar på barnafödande och tidig sexdebut, vilket jag har kommenterat i föregående kapitel. Här diskuterar jag följderna av denna tidiga sexdebut.

- **Alltför unga barnafödorskor riskerar fysiska skador.** Förlossningsarbetet obstrueras av att bäckenöppningen är trång hos unga barnafödorskor och barnet kan inte födas fram utan hjälp. Statistik från mina referensländer visar otvetydigt att riskerna är stora för både mor och barn när en tonåring föder. Att en komplicerad förlossning ger skador

på en ung flickas kropp har dokumenterats i studier i mina referensländer. Det verkar troligt att romerska flickor skadades på samma sätt, vilket också de grekisk-romerska läkarna varnade för. Däremot sägs det inte explicit att en viss förlossningsskada beror på att barnaföderskan är för ung. En sådan skada är vaginal fistel, som nämns, men utan att orsaken anges. I min källdomän är skadan vanlig, men könsstympling, är en bidragande orsak till den. Dock visar den höga frekvensen av skadan även i u-länder utan könsstympling att detta ingrepp inte är ensamt ansvarigt för ett obstruerat förlossningsarbete som orsakar fistel, vilket tillåter mig att ställa frågan om det är sannolikt att skadan fanns även i Rom.

- **Ålderskillnad i äktenskapet förstärker statuskillnader.** Ålderskillnaden till mannen och en ofta avbruten skolgång ger afrikanska flickor ett psykologiskt och familjesocialt underläge, som gör dem beroende av mannen och påverkar deras möjlighet att själv bestämma över sin sexualitet och sitt barnafödande. Även de romerska äktenskapen var "åldersjämlika". Bidrog denna ojämlikhet till att kvinnan inte tilläts bestämma över sin egen fertilitet? Jag ställde en liknande fråga i kapitlet om Kvinnoösyn och frågorna besvaras gemensamt i kapitlet Mapping. Följderna av statuskillnader blir desamma vare sig de beror på ålder eller annat.

Kapitel 6

Vården vid förlossning och abort och dess inverkan på mödradödligheten

6.1. Inledning

Ett av mina kriterier för val av referensländer är hög mödradödlighet.⁴²¹ Dödsorsakerna är främst förlossningskomplikationer som allvarliga blödningar, sepsis och eklampsi, och dessutom riskfyllda, framkallade aborter. Till det kommer indirekta orsaker som infektioner och undernäring.⁴²² Mödradödligheten är så hög att risken för att en nu 15-årig flicka i Niger eller Sierra Leone kommer att dö i samband med graviditet och förlossning uppskattas till 1:20.⁴²³ En av de viktigaste anledningarna till detta är bristen på adekvat medicinsk vård. Barnmorskans kompetens kan vara helt avgörande för utgången av en förlossning eller en abort.

En annan riskfaktor är bristande hygien vid förlossningen. Endast mellan en fjärdedel och tre fjärdedelar av landsbygdsbefolkningen i referensländerna har tillgång till rent vatten och ännu färre till acceptabla sanitära utrymmen.⁴²⁴ Problemen kvarstår trots de senaste årens stora sats-

⁴²¹ Enligt AbouZhar 2003, s. 3, beräknad efter den metod som WHO, UNICEF och UNFPA har utvecklat för att uppskatta mödradödlighet. För WHO:s definition av mödradödlighet, se Kapitel 2, not 1.

⁴²² Say *et al.* 2012, s. 1–7. Infektionerna är främst HIV/AIDS, hepatit, malaria.

⁴²³ WHO 2014A, s. 32–36. Jag vill påpeka att siffrorna är uppskattningar. I mina referensländer, liksom i andra u-länder, är uppgifter om dödsorsak ofta osäkra eller obefintliga (s. 7–9). Jämför not 1.

⁴²⁴ WHO/UNICEF 2014, s. 11–21.

ningar på förbättringar. Båda dessa riskfaktorer har naturligtvis starka kopplingar till barnafödelskans socioekonomiska miljö.

I detta kapitel behandlar jag de direkta orsakerna till mödradöd främst mot bakgrund av den vård födande eller aborterande kvinnor kan tänkas få. De indirekta orsakerna, som kost och sjukdomar, berörs i nästa kapitel i samband med mödrahälsans betydelse för fostrets och det nyfödda barnets överlevnad. Där diskuteras också bristande hygien som hälsorisk utförligare.

6.2. Förlossning – u-land

6.2.1. Vård

På landsbygden i Etiopien har var tjugonde kvinna tillgång till medicinskt utbildad sjukvårdspersonal när hon föder barn, i Niger och Nigeria ungefär var femte. I mina övriga referensländer är situationen något bättre, men fortfarande föder en stor del av kvinnorna utan professionell hjälp.⁴²⁵ Ökad tillgång till kvinnokliniker, där kvinnan och barnet kan få adekvat vård såväl under graviditeten som under och efter förlossningen räknas som en av de viktigaste förutsättningarna för att minska mödradödligheten och öka barnens överlevnadschanser. De krav som ställs är dels utbildad personal, dels utrymmen med nödvändig utrustning både för att kunna bevaka födandet professionellt och för att kunna erbjuda god hygien och bekvämlighet. Dessutom ska klinikerna ligga så nära varandra att alla kvinnor får möjlighet att nå dem. Samarbetet och kunskapsutbytet mellan västerländskt utbildad personal och traditionella barnmorskor har utvecklats under ”*Decade of African traditional medicine 2000–2010*”.⁴²⁶ Värdet av örtmedicin underskattas inte och kunskap om dem ingår också i utbytet. Ett led i denna kunskap är analys av de växtarter som ingår i medicinerna. En nigeriansk undersökning har till exempel visat att de nio växter som användes för att underlätta eller sätta igång förlossningar är verksamma

⁴²⁵ WHO 2015, *World health statistics*, tabell 8.

⁴²⁶ Mhame *et al.* 2010, s. 37.

eftersom de innehåller substanser som påverkar sammandragningar av glatt muskulatur.⁴²⁷

Om medicinen däremot är farmakologiskt verkningslös kan den, liksom amuletter och besvärjelser, verka genom placebo, som definieras som en terapi för behandling av symptom eller sjukdomar, som den i själva verket saknar specifik effekt på.⁴²⁸ En av dem som försöker finna psykologiska och biologiska förklaringar till placeboeffekten är Martin Ingvar, professor i integrativ medicin på Karolinska institutet i Stockholm.⁴²⁹ Han poängterar betydelsen av hjärnans förväntningar, som bygger på minnen av vad som hänt tidigare i motsvarande situation. Om hjärnan förväntar sig resultat av en viss behandling stimuleras produktionen av kroppens egna mekanismer för att uppnå resultatet även om behandlingsmedlet i sig är verkningslöst. Effekten beror på samspelet mellan nervsystemet, det immunologiska systemet och hormonregleringen. Dessutom har den mänskliga kontakten mellan patient och läkare stor betydelse.⁴³⁰

En traditionell barnmorska definieras av WHO som en som har tillägnat sig kunskaper om barnafödande antingen på egen hand eller genom att lära av en erfaren kollega. Hon har alltså ingen formell utbildning och är ofta en äldre kvinna, som själv fött barn. Afrikanska kvinnor föredrar ofta dem framför de västerländskt utbildade. De är billigare, lättare att nå, använder örtmediciner och visar respekt för människors vanor och traditioner.⁴³¹ Så låter Flora Nwapa sin huvudperson i romanen *Efuru* bli problemfritt förlöst av sin moster, vars kompetens ligger i att hon själv fött 8 barn.⁴³² Naturligtvis varierar skicklighet och kunskaper kraftigt mellan dessa barnmorskor, men bortsett från den medicinska rollen har de en obestridd social och humanitär funktion. Dock bör det, enligt WHO, ställas vissa basala medicinska krav på dem som ansvarar för en förlossning. De ska kunna ingripa med antibiotika, mediciner som avhjälp kramper, sådana som stimulerar

427 Attah *et al.* 2012, s. 380.

428 Boström 2000, s. 15.

429 Integrativ medicin kompletterar den etablerade medicinen med kunskap från andra traditioner.

430 Ingvar 2000, s. 79–82.

431 Osuji 2014, s. 106.

432 Nwapa 1966, s. 31.

livmoderssammandragningar och sådana som stöter ut efterbörden. De ska också kunna dra ut efterbörden manuellt.⁴³³ Dessa krav kan tänkas vara uppfyllda hos den barnmorska i byn Nampossela i Mali, som beskriver sin utbildning så här i en roman av Kris Holloway (2007):

[...] I apprenticed with the accoucheuses traditionelle – traditional birth attendants – for two years. I attended many births with them, then did my nine months of health training, and became Nampossela’s matrone and aide soignante – midwife and health worker. [...] last year I started attending births on my own.⁴³⁴

Sydney Spangler beskriver ett projekt, som dels var avsett att ge tillgång till obstetrisk vård i Kilombero Valley, ett landsbygdsområde i Tanzania, och dels genom intervjuer utvärdera kvinnors möjligheter att utnyttja denna vård. En inledande svårighet var att avgöra vad ”professionell” betydde i sammanhanget. Kompetent förlossningshjälp⁴³⁵ definieras som en legitimerad sjukvårdare – läkare, barnmorska eller sjuksköterska – som är utbildad i de färdigheter som behövs för att ta hand om en normal förlossning och vidta nödvändiga åtgärder om komplikationer tillstöter. Tillgång till professionell och kompetent vård även i landsbygdsområden är en av de viktigaste förutsättningarna för att mödradödligheten i utvecklingsländer ska kunna sänkas och mödrahälsan förbättras enligt ambitionerna i Millenniemål 5.

Undersökningsområdet Kilombero Valley ligger i södra Tanzania och omfattade 25 byar med 94 000 invånare år 2008, när studien genomfördes. Ungefär hälften av förlossningarna skedde på de 15 kliniker och sjukhus med utbildade sjukvårdare som fanns i distriktet medan de som födde hemma fick hjälp av traditionella barnmorskor eller släktingar, ibland pensionerade sjuksköterskor. Klinikerna var dock dåligt utrustade och många av de sjukvårdare som på pappret hade kompetens hade det inte i verkligheten. Tillgång till hjälp vid komplikationer var i stor utsträckning en fråga om att i tid kunna nå fram till distriktsjukhuset eller till en klinik med goda mänsk-

433 PMNCH 2006, s. 65–73.

434 Holloway 2007, s. 17.

435 *skilled attendant*.

liga och tekniska resurser och att kunna betala för den åtgärd som krävdes.⁴³⁶

Staffan Bergström, professor emeritus och gynekolog med stor erfarenhet av u-landsmedicin både praktiskt och som forskare, har lanserat nya idéer om medicinsk utbildning och kompetens. Han har, bland annat i Tanzania, initierat och lett utbildning av erfarna sjuksköterskor och barnmorskor, för att de ska kunna utföra vissa kirurgiska ingrepp framför allt i områden där läkare inte finns tillgängliga. Ett sådant ingrepp är kejsarsnitt, som i många fall är livräddande om de utförs kompetent såväl av utbildade *assistant medical officers* som av legitimerade läkare.⁴³⁷ Staffan Bergström har fått viss kritik från läkarkretsar för sin inställning.⁴³⁸

Ett av problemen med hemförlossningar på den afrikanska landsbygden är svårigheter att hålla en god hygienisk standard i synnerhet i områden med dålig tillgång till rent vatten. *The partnership for maternal, newborn and child health*, PMNCH, rekommenderar i *Opportunities for Africa's newborns* ”6 renligheter” som ska minska mödra- och barnadödligheten vid hemförlossningar. De tämligen enkla råden är att det som kommer i direktkontakt med mor och barn, nämligen barnmorskans händer, underlaget, bladet som skär av navelsträngen, tråden som binds runt navelsträngen, tyget som sveps om barnet och det som sveps om modern ska vara rent. Åtgärderna beräknas kunna minska neonatal död med 6–9 procent och renlighet är en stor vinst även för mödrarna.⁴³⁹ Underlivs- och handhygien är helt avgörande faktorer då endometrit efter förlossningen – barnsängsfeber – ska förebyggas. Stora doser antibiotika är nödvändiga om sepsis tillstöter efter endometrit.⁴⁴⁰

6.2.2. Mödradödlighet

En nyligen genomförd studie över mödravård i landsbygdsområden i ett antal länder i Afrika söder om Sahara, bland dem Burkina Faso och Tanzania, visar att de vanligaste orsakerna till dödsfall i samband med förlossning

436 Spangler 2012, s. 133–138.

437 Schreeb 2007, s. 1022–1024.

438 Borgström 2007, s. 1009–1011.

439 PMNCH 2006, s. 73.

440 Borgfeldt *et al.*, s. 111f.

och graviditet är blödningar, infektioner/sepsis, högt blodtryck, obstruktioner i förlossningskanalen och abortkomplikationer. Riskerna är svåra att undvika för dem, som är utan tillgång till modern kunskap och utrustning – kanske till och med till rent vatten – på den afrikanska landsbygden. Avsikten med studien var att kartlägga kvinnors medvetenhet om riskökningen vid vissa symptom under graviditet och förlossning som gör att de behöver söka preventiv vård. Medvetenhetsgraden visade sig vara låg. De symptom kvinnor nämnde som risker var feber, vaginala blödningar och allvarliga ryggsmärtor, men många av de tillfrågade kunde inte ge något exempel på tecken på fara. Läkargruppen som genomfört studien uppfattar kvinnors medvetenhet om risker för graviditets- och förlossningskomplikationer som väsentlig för möjligheten att minska mödradödligheten.⁴⁴¹

En undersökning i norra och centrala Nigeria har kartlagt sådana socio-biologiska faktorer som utgör risker för mödradöd. Undersökningsgruppen är de cirka 40 000 kvinnor som sökte förlossningsvård under åren 1985–2001 vid *Jos university teaching hospital* i centrala Nigeria. Av dem dog nästan 300; en femtedel av dem redan innan de hade fött sitt barn och fyra femtedelar strax efter framfödandet, av i stort sett samma orsaker som andra undersökningar visar. Riskfaktorer visade sig vara ålder, nämligen under 15 och över 40 år, flerbarnsfödelse och många graviditeter, men också låg kvinnostatus och analfabetism, som är korrelerat till fattigdom. Hög mödradödlighet är starkt kopplad till brister i den sociala miljön.⁴⁴²

I litteratur från mina referensländer är tragiken i en kvinnas död i barnsäng ett inte ovanligt motiv. Ett exempel är slutkapitlet i Buchi Emechetas roman *The bride price*, där faderns förtvivlan och den nyfödda lilla flickans hjälplöshet vid moderns död skildras med djup medkänsla.⁴⁴³

6.3. Förlossning – Rom

I Kapitel 5.3.5. och 5.3.6. har jag kommenterat den ökade risk för förlossningskomplikationer som den låga åldern hos många förstföderskor san-

441 Duysburgh *et al.* 2013, s. 498f.

442 Ujah *et al.* 2005, s. 27, 38f.

443 Emecheta 1976, s. 165–167.

nolikt medförde. Jag ger här ytterligare synpunkter på faror med kvinnors barnafödande oavsett deras ålder.

6.3.1. Vård

Gränserna mellan antik skolmedicin och folkmedicin är ofta otydliga, vilket gör att det är svårt att kategorisera romerska barnmorskor i ”utbildade” och ”kloka gummor” och en uppdelning blir med nödvändighet grov och generaliserad. Ett kriterium för en utbildad barnmorska kan vara att hon *anses* tillhöra en definierad yrkesgrupp med en yrkesbeteckning, *obstetrix*, som används i inskrifter och andra texter. Plinius markerar på det sättet skillnaden mellan de fem kvinnor, Elephantis, Lais, Olympias, Salpe och Sotira, som han refererar till i gynekologiska och obstetriska frågor.⁴⁴⁴ När han i Bok I redovisar varje boks referenser placerar han Olympias i gruppen *medici*, men i Bok 28 jämförs hon med de övriga. Salpe och Sotira får i texten beteckningen *obstetrix*, vilket används som en yrkesbeteckning och markerar deras status.⁴⁴⁵ Elephantis och Lais ger han inte någon formell medicinsk kompetens och därmed minskar han deras trovärdighet. Dessutom tyder namnen på att de var prostituerade.

De grekiskspråkiga skrifterna ger barnmorskeyrket så hög status att gränserna mellan de båda yrkesgrupperna läkare och barnmorska ibland blir flytande.⁴⁴⁶ I de delar av *Corpus Hippocraticum*, som handlar om gynekologi och obstetrik, vänder sig författarna direkt till barnmorskor med instruktioner.⁴⁴⁷ Galenos dedicerar också ett av sina verk, *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς* [Om livmoderns anatomi] till en anonym barnmorska, *μαῖα*.⁴⁴⁸ Tydligt förutsattes det att barnmorskor var både läskunniga och införstådda i medicinsk terminologi. I ett annat sammanhang återger Galenos en diskussion med en barnmorska om behandlingen av en kvinna med menstruationsbesvär. Samtalet visar att barnmorskan både har undersökt

⁴⁴⁴ Han accepterar inte alltid deras utsagor, som i *HN* 28.8: ”*melius est non credere*”, [Det är bäst att inte tro dem].

⁴⁴⁵ Salpe i *HN* 32.135, Sotira i *HN* 28.83.

⁴⁴⁶ Kapparis 2002, s. 84f.

⁴⁴⁷ Till exempel i *Superfetation* och *Fostrets styckning i moderlivet*.

⁴⁴⁸ Flemming 2000, s. 260f.

kvinnan och gett henne den behandling som Galenos tyckte var lämplig.⁴⁴⁹

Att barnmorskan skulle arbeta med alla slags kvinnobesvär framgår också av Soranos kompetensbeskrivning. Han förutsätter att en barnmorska finns tillgänglig när en kvinna behöver hjälp med sådana gynekologiska problem som ”luft i livmodern”, en åkomma som han rekommenderar vissa behandlingsmetoder för.⁴⁵⁰ Han säger också att ”allmänheten brukar tillkalla barnmorskor när kvinnor lider av något speciellt, som de inte har gemensamt med männen”.⁴⁵¹ Barnmorskorna förväntades ge både gynekologisk vård, mödravård och förlossningsvård. Detta var naturligtvis lättare om de var lätt tillgängliga som slavar i *familia*, men de bör också, som andra yrkesgrupper, ha kunnat sälja sina tjänster till kvinnor utanför ägarfamiljen.

Soranos använder genomgående beteckningen *μαῖα* i sin *Kvinnolära*. Han ställer samma höga krav som hippokratikerna på en barnmorskas lämplighet och yrkesskicklighet. Hon måste vara läskunnig för att kunna skaffa sig teoretiska kunskaper och han presenterar sin egen text som undervisningsmaterial. Utbildningen måste innefatta all slags vård, menar han – ibland behöver man föreslå diet eller medicinering, ibland behövs kirurgi. Barnmorskan ska vara klipsk och omdömesgill, frisk och stark, lugn och alltid nykter, eftersom hon kan bli kallad när som helst. Dessutom bör hon ha långa, smala fingrar med kortklippta naglar, hålla händerna mjuka och smörja in dem med olja. Detta visar inte bara omsorg om den födande kvinnan, som ska behandlas varsamt, utan också en uppmaning till god handvård och hygien. För att utvecklas till en bra barnmorska behöver man sedan erfarenhet av verksamheten. Soranos markerar också avståndstagande till folkmedicinen, när han föreskriver att hon inte får vara vidskeplig och låta sig förledas av förebud och drömmar eller någon annan folktro.⁴⁵²

Barnafödande var inte en uteslutande kvinnlig angelägenhet om förlossningen var komplicerad. Vid en svår förlossning bör läkaren diskutera med barnmorskan, säger Soranos. Han använder ordet *ιατρὸς* och inte någon av ordets femininform. ⁴⁵³

449 Brain 1986, s. 38.

450 Sor. *Gyn.* 3.7.

451 Sor. *Gyn.* 3.1.

452 Sor. *Gyn.* 1.1–3.

453 Sor. *Gyn.* 4.4.

En del barnmorskor, som uppfyllde grekiska kompetenskrav, kan ha köpts av rika romare. Valerie French har undersökt sexton gravinskrifter i CIL 6, som kommemorerar kvinnor i staden Rom med yrkesbeteckning barnmorska. Av dem har nio ingått i stora *familiae* som tillhörde adeln. Tretton av inskrifterna har läsbara namn, som alla visar slavbakgrund och oftast är grekiska. Endast en av dem dog som slav, de övriga var frigivna eller döttrar till frigivna.⁴⁵⁴

Christian Laes ger en komplett lista över inskrifter dedikerade till barnmorskor. Av de 31 kvinnorna är 18 från staden Rom och 5 från övriga Italien. Han identifierar liksom Valerie French de flesta som slavar eller frigivna. De inskrifter som har åldersangivelser bekräftar inte att barnmorskor oftast var äldre kvinnor med barnsängserfarenhet, då de flesta var under 50 år när de dog. Den yngsta var 21 år.⁴⁵⁵

Det är svårt att bedöma utbildningen hos de romerska barnmorskorna, som inte hade läst sig till teoretisk kunskap i den grekiska medicinska litteraturen. De kan ha varit kvinnor som var tvungna att försörja sig men inte hade någon annan utbildning än egna och kanske döttrarnas barnsängar. Andra kan ha fått praktisk kunskap genom att erfarenhet och vetande överfördes från person till person inom *familia* – kanske från mor till dotter – på samma sätt som annan yrkeskunskap. Vissa kunde ha fått en formell utbildning hos en läkare eller erfaren barnmorska.

Det råder tveksamhet om termerna *obstetrix* och *medica*. Vissa forskare anser dem vara ungefär synonyma i betydelsen ”barnmorska”, medan andra anser att kvinnliga *medicae* hade samma kompetens som manliga *medici*.⁴⁵⁶ Ulpianus kommenterar till lönesättningen för vissa yrkesgrupper, däribland läkare, kan ge en fingervisning. Han inkluderar *obstetrices* bland läkare, men tillägger med emfas att det inte gäller sådana som ägnar sig åt besvärjelser eller exorcism eftersom sådant inte kan räknas till medicin även om många påstår sig ha blivit hjälpta av det.⁴⁵⁷ Det låter onekligen som en kraftig markering av skillnaden mellan grekisk skolmedicin och traditionell medicin, men också ett erkännande av *obstetrices* yrkeskunskap.

454 French 1986, s. 71f.

455 Laes 2010, s. 271–284.

456 Flemming 2000, s. 35f.

457 *Dig.* 50.13.1.2–3 (Ulpianus).

Kvinnors tysta kunskap kunde också få respekt som när Galenos ger råd om att avvänjning ska ske: *på det sätt som kvinnor gör som har lärt av erfarenhet*.⁴⁵⁸ Man möter alltså, förvånande nog, hos Galenos en distans till den egna auktoriteten. I andra sammanhang betraktar han kvinnor som medicinska objekt, utan förmåga till kunskap om sin egen kropp och i stort behov av att bli kontrollerade av ett manligt, medicinskt subjekt.⁴⁵⁹

Det är rimligt att tänka sig att denna tysta kunskap fanns hos, förmodligen, illitterata traditionella barnmorskor utan tillgång till instruktioner från auktoriteternas skrifter. Det var dessa kvinnor som gav hjälp och råd åt dem som inte hade tillgång till de barnmorskor, ofta grekiska, som kunde ingå i *familia*.⁴⁶⁰ Som jag nämnt (s. 149) hänvisar Plinius till namngivna kvinnor, framför allt i Bok 28, som behandlar botemedel för allmänna åkommor.⁴⁶¹ Trots sitt förakt för grekisk medicin anger han kvinnor med grekiska namn som auktoriteter. Ofta är han dock mistrogen mot deras råd. Han påpekar att två källor kan ha helt olika uppfattningar, vilket minskar bådas trovärdighet. Barnmorskeråd om fertilitet får stöd av uttalande från prostituerade, vilket diskriminerar barnmorskorna då prostituerade *a priori* måste ha fel.⁴⁶²

Kunskapen om hur den traditionella medicinen fungerade i det romerska riket är liten, men Plinius *Naturalis historia* är en viktig källa för förståelse av romersk folkmedicin.⁴⁶³ Han beskriver en relation mellan människan och hennes omvärld, där omvärldens mineraler, växter och djur förser människan med medicinskt aktiva ämnen och företeelser. Däremot finns det ingen anledning att analysera sjukdomar och deras mekanismer då det är människan som i första hand ska påverkas, inte sjukdomen.⁴⁶⁴

En del av de naturmediciner som användes under antiken har vid moderna analyser visat sig ha farmakologiska effekter. Vissa smärtstillande och

458 Gal. *De sanitate tuenda* 1.10.

459 Flemming 2000, s. 286 f.

460 Kapparis 2002, s. 85.

461 Plin. *HN* 28. 38, 66, 81f, 246, 253 och 262.

462 Flemming 2000, s. 134f.

463 Hans ideologiska programförklaring mot grekisk läkekonst finns främst i *HN* 29.1–29. Hans referenser är dock ofta grekiska läkare.

464 Flemming 2000, s. 131–133 och 148f.

lugnande – som opium – är välkända. Befruktningsförebyggande och abortframkallande ämnen har också kunnat bekräftas i flera av de växter, som har rekommenderats för sådana syften.⁴⁶⁵ Långt ifrån alla växter har undersökts – eller ens identifierats – men det är uppenbart att många ”verkningslösa” mediciner användes med bibehållet förtroende i hundratals år tillsammans med ”magiska” amuletter och ritualer. De låter sig beskrivas som ”läkemedel” med idéhistorikern Karin Johannissons formulering: ”De [läkemedlen] tillhör helt enkelt de rituella handlingar och tekniker med vilka vi besvärjar sjukdom, svaghet och dödens ständiga närhet”.⁴⁶⁶ Med vetskap om romarnas tilltro till magi och vidskepelse kan man förutsätta att behandlingen av födande kvinnor inkluderade sådana metoder.

Oavsett de traditionella barnmorskornas, de ”kloka gummornas”, kompetens kan man utgå från att de hade en viktig roll i samhället eftersom de levde nära de kvinnor som behövde dem. Förhoppningsvis hade de också den förståelse och empati som kvinnor säkert behövde i den utsatta situation som ett riskfyllt barnafödande innebar och erfarenhet bör ha gett dem tillräcklig allmänkunskap för att de skulle kunna ge vardagliga hälsoråd.⁴⁶⁷

Däremot var säkert deras möjlighet att handskas med komplikationer ännu mer begränsad än de ”utbildades”. Ingen av de läkare eller jurister jag refererat till har dock antytt att någon kvinnas död i barnsäng skulle ha berott på oprofessionell vård, men deras kommentarer gäller ju främst välbeställda kvinnor. Däremot ställs den som har gett en kvinna någon dödande medicin, till exempel för att framkalla abort, till svars för mord.⁴⁶⁸

Romarnas badkultur och deras vilja att hålla en hög hygienisk standard är så välkänd och så väl dokumenterad att den intimt förknippas med romerskt vardagsliv. Bad, privata eller allmänna, fanns tillgängliga för större delen av befolkningen.⁴⁶⁹ Auktoriteter som Plinius den äldre och Celsus hävdar också med stort eftertryck att badandet är nödvändigt för hälsan.⁴⁷⁰ Detta gör det troligt att barnmorskan och andra kvinnor som assisterade

465 Riddle 1992, bland annat s. 28–30, s. 51–56 och s. 77–82.

466 Johannisson 2000, s. 87.

467 Kapparis 2002, s. 85.

468 *Dig.* 48.19.38.5 (Paulus).

469 Jackson 1988, s. 49.

470 Fagan 2006, s. 190.

vid en förlossning var rena, vilket bör ha betytt mycket för att minska infektionsrisken. Renlighet i samband med barnafödande kan ha uppfattats som något självklart trots att man inte kunde veta vad bakterier var. Celsus visar med en uppräknig av ingredienser till sårplåster att man väl kände till vilka tungmetaller, örter och dekokter, framför allt med garvsyra, som hindrade infektioner.⁴⁷¹ Också i *Corpus Hippocraticum* finns iakttagelser som visar att man känner till vikten av god hygien, till exempel när det påpekas att en kvinna som inte blir tvättad efter förlossningen blir sjuk. Hennes buk och ben svullnar, hon får frossa och smärtor i underlivet.⁴⁷²

Vikten av renlighet poängteras ofta av Soranos – barnmorskan måste ha skyddskläder ”från topp till tå” [*ἄνωθεν καὶ κάτωθεν*]. Han ger också råd om att ämnen som vi ser som bakteriedödande – vinäger och garvsyra – ska tillsättas vattnet om den nyförlösta kvinnan behöver sittbad. Däremot säger han ingenting om att vattnet bör kokas.⁴⁷³ När han beskriver orsakerna till endometrit nämner han dock inte alls bristande renlighet utan avkylning, ansträngning, missfall eller svår förlossning.⁴⁷⁴ Det är också anmärkningsvärt att varken Soranos eller någon annan av läkarna varnade för föroreningar från fekalier.⁴⁷⁵ Streptokocker från tarmen spelar nämligen en viktig roll för endometrit och sepsis.⁴⁷⁶

Honung är en vanlig ingrediens i recept, som rekommenderas för skilda ändamål både av läkarna och av Plinius. Dioskorides anger bland annat att honung renar, drar ut vätska, är bra för alla ”ruttna” sår och läker inflammationer.⁴⁷⁷ Några lundaforskare har studerat bins honungsmagar och upptäckt mjölksyrabakterier som har effekt på sjukdomsbakterier, i vissa fall bättre effekt än antibiotika.⁴⁷⁸ Den empiriska kunskapen fanns tydligen såväl hos Plinius som hos läkarna, även då den teoretiska bakgrunden saknades.⁴⁷⁹

471 Celsus, *Med.* 5.19. Metaller som koppar och bly.

472 Hippoc. *Nat. mul.* 9. Symptomen låter som endometrit.

473 Sor. *Gyn.* 3.12.

474 Sor. *Gyn.* 3.4.

475 Jag kommenterar brister i hanteringen av mänskligt avfall i Kapitel 7.3.1.

476 Borgfeldt *et al.*, s. 219.

477 Dioskorides 2.82.

478 Butler *et al.* 2014, s. 1f.

479 Även *propolis* eller bikitt som Dioskorides rekommendera mot hosta och vissa hudåkommor har visat sig ha antibiotisk effekt enligt Langenheim 2003, s. 427–429.

Kanske låg det något i de råd, citerade av Oreibasios, som Galenos förmodligen främst riktade till överklasskvinnor, när han varnade dem för vällevnad med alltför mycket mat, särskilt om den var kraftig eller starkt kryddad. Slavflickor och fattiga, som arbetade med sin kropp och åt enkelt och måttligt, var goda förebilder, då de födde friska barn, menade Galenos.⁴⁸⁰ Kompetensen hos den assistans de födande kvinnorna fick är däremot mer tveksam då landsbygdskvinnor och fattiga stadskvinnor i Rom troligen fick hjälp av traditionella barnmorskor eller släktingar. Ett undantag kan ha varit kvinnorna i den förmögna elitens *familiae*, där man kan förmoda att det fanns en barnmorska, som kan ha varit utbildad enligt Soranos råd. Den gängse uppfattningen – att fattigdom är ett medicinskt handikapp – verkar dock generellt rimlig även om medicinska och litterära kommentarer saknas.

Andra medicinska råd om och kommentarer till vården är däremot många och. Soranos ger utförliga råd om normala förlossningar, något som får litet utrymme hos de övriga läkarna. Dioskorides har dock förslag till lindring. Amuletter av *Anagyris foetida*, en illaluktande ärtväxt, eller grön jaspis knuten kring låret underlättar en förlossning, menar han.⁴⁸¹ Han föreslår dessutom lindrande örter, som *Aristolochia*, *Peucedanum* eller *Marrubium*.⁴⁸² Soranos understryker kraftigt vikten av att lindra smärtor och att lugna den födande med massage och varma oljor. Andningen är viktig – föderskan ska bukandas och inte skrika. Tre kvinnor förutom barnmorskan ska vara närvarande vid förlossningen, en för att stödja föderskans rygg i förlossningsstolen, två för att lugna och uppmuntra henne. Det verkar rimligt att en av dem ofta var den blivande mormodern.

Soranos varnar som vanligt för vidskepelse. I polemik mot folkmedicinen påpekar han, att man bör skära av navelsträngen med en vass järnkniv, trots att många barnmorskor anser att järn vid livets början är ett dåligt

480 Oreibasios *Liber Incertus* 6.13–15.

481 Dioskorides 3.150 och 5.142.

482 Dioskorides 3.4, 3.80 och 3.105. *Aristolochia* (på svenska hälröt), betyder ”bäst vid barnafödande”. Blomman liknar en uterus med vagina, vilket sågs som en indikation för växtens användning. Jag kommenterar den också på s. 171f i Kapitel 6. *Peucedanum*-släktet kallas på svenska siljor och *Marrubium* är kransborre.

omen.⁴⁸³ Han varnar också för metoder som kan skada eller ge onödig smärta, främst i samband med att efterbörden ska hanteras.⁴⁸⁴ De flesta menstruationsframkallande, befruktningsförebyggande och abortiva drogerna sägs vara verksamma också för att få ut efterbörden på ett skonsamt sätt. De flesta är örtmediciner, men också några animaliska.⁴⁸⁵ Som jag påpekat i både Kapitel 1.2.1. och 4.3.3. är de mediciner som Soranos rekommenderar i stort sett desamma som de Dioskorides föreslår.

En del av de hundratals droger som Plinius presenterar i sina ”medicinska” böcker⁴⁸⁶ är också identiska med Dioskorides och åtskilliga av dem berör kvinnors reproduktion. Malvblad under en födande kvinna ger en snabbare förlossning och om bladen kokas till dryck lindras smärtorna.⁴⁸⁷ Hela ägg med vinruta, dill och kummin i vin gör också nedkomsten lättare.⁴⁸⁸ Andra, mer spektakulära råd, kan ha varit riskfyllda, som att placera en placenta från en hund på föderskans lår för att påskynda en förlossning,⁴⁸⁹ minska plågorna med en tunga från en kameleont, tagen från ett levande djur,⁴⁹⁰ eller med en högerfot från en hyena, som läggs på en födande kvinnas buk.⁴⁹¹ Får- och getspillning kan användas för att dra ut efterbörden.⁴⁹² Amuletterna är ofta animaliska, som ormskinn eller fjäder från en gam, vilka kan ha hjälpt mot smärta, men bör ha ökat infektionsrisken även om de i de flesta fall var torra eller torkade.⁴⁹³ Han har många råd om förlossningslindring att ge utöver dessa, såväl drycker – oftast örtdekokter – som amuletter. Jag har bara gett några exempel.

483 Sor. *Gyn.* 2.6 och Lloyd 1983, s. 169f.

484 Sor. *Gyn.* 2.1–2.

485 Dioskorides 1.19, 1.48, 1.50, 1.69, 1.97, 2.7, 2.24 (bävertestikel), 2.55 (lever av oidentifierad fågel), 2.152 (sittbad med vitlök), 3.31, 3.36, 3.37, 3.68, 3.105, 3.106, 3.113, 3.120, 3.146, 3.150, 4.123, 4.182 (pessar med växtrot).

486 Bok 20–32.

487 Plin. *HN* 20.226f.

488 Plin. *HN* 29.47.

489 Plin. *HN* 30.123.

490 Plin. *HN* 28.114.

491 Plin. *HN* 28.103. Det är förenligt med romarnas syn på höger/vänster att hyenans vänsterfot orsakar den födande kvinnans död.

492 Plin. *HN* 30.43.

493 Plin. *HN* 30.128f.

Viktigast för de födande kvinnorna var förstås att de ”kloka gummorna” kände till läkande, desinficerande och smärtstillande örtmediciner och att de kunde förmedla tillit, lugn och trygghet.

Soranos beskriver också komplicerade förlossningar och när han i Bok 4 ställer samman orsaker till komplikationerna citerar han andra medicinska auktoriteter, som han delvis håller med, delvis argumenterar mot. Herofilos nämner flerbörd, fostrets läge och storlek som orsaker, Diokles från Karystos förklarar komplikationer med att kvinnorna är fuktiga och varma och deras foster undernärda, Kleofantos skyller på att kvinnorna är bortskämda och lättjefulla medan Demetrios menar att kvinnor kan ha en psykisk eller fysisk oförmåga att föda, psykisk genom sorg, skräck eller svaghet och fysisk genom feber, undernäring eller andnöd.⁴⁹⁴

Soranos beskriver utförligt symptom på sjukdomar som visar sig i de kvinnliga könsorganen och ger råd om hur de ska behandlas. Han anger dem ofta som följder av missfall eller svåra förlossningar.⁴⁹⁵ Han ger också sin syn på kvinnosjukdomar, som feber, endometrit, blödningar, utmattning, paralyt, kramper och medvetlöshet, som orsaker till svåra förlossningar. Dessutom anger han undernäring, men nämner detta i samband med aptitlöshet och dålig matsmältning, inte som tecken på födobrist.⁴⁹⁶ Modernt uttryckt kan man tolka och sammanfatta de förlopp han beskriver som att kvinnor, försvagade av anemi, preeklampsi och eklampsi,⁴⁹⁷ utdragen och smärtsam förlossning och blödningar infekteras av bakterier utifrån eller från tarm och vagina och får endometrit.⁴⁹⁸ Soranos diskuterar också sådana akuta förlossningskomplikationer som beror på att den födande kvinnan är för trång, något som jag diskuterat i föregående kapitel.⁴⁹⁹

494 Läkarna identifieras av Törnkvist & Ursing 2001, s. 443–446 som Demetrios från Apamea, 200-tal f. Kr., Diokles, verksam i Athen 400–366 f. Kr., Herofilos från Kalchedon, Alexandria, ”Anatominns fader”, 325–255 f. Kr., och Kleofantos, verksam i Alexandria 270–250 f. Kr.

495 Sor. *Gyn.* 3.4–17.

496 Sor. *Gyn.* 4.2.

497 Preeklampsi innebär förhöjt blodtryck och försämrad njurfunktion, vid eklampsi tillkommer kramper. (Hansson 2001, s. 268f.)

498 Demand 1994, s. 75.

499 5.3.5.

Svåra förlossningar kan också bero på fostret, som ligger fel eller är dött. Om fostret ligger fel kan det vändas, om det är dött riskerar kvinnan endometrit och nervskador om det inte stöts ut spontant eller tas ut med krok eller styckas.⁵⁰⁰ Soranos har utförliga instruktioner om sådana ingrepp och hans formuleringar är sådana att man inser att han har erfarenhet av riktigt svåra komplikationer.

Περὶ ἐπικυήσιος, *Om superfetation*, i *Corpus Hippocraticum* innehåller råd om graviditet och förlossning och berör, trots namnet, endast inledningsvis problem med flera foster.⁵⁰¹ Råden gäller ingrepp för att hjälpa kvinnan föda när komplikationer har tillstött, vare sig fostret är levande eller dött. Det finns anvisningar om hur ett dött foster styckas i livmodern, men ingenting om hur kvinnan ska kunna lugnas och hennes smärtor lindras.⁵⁰² Helen King påpekar i *Hippocrates' woman* att de grekiska skrifterna gör skillnad på den naturliga förlossningssmärtan, som måste uthärdas, och den större smärta som indikerar komplikationer. Om läkaren försöker lindra den senare men misslyckas, så att kvinnan dör eller blir sämre, kan han bli ställd till svars för detta.⁵⁰³ Dioskorides, däremot, har ett stort antal smärtstillande droger, även om han sällan påpekar att de är lämpliga just för obstetriska komplikationer. De riktigt starka medlen opium, bolmört och framför allt mandragora (alruna) finns med.⁵⁰⁴

Även Plinius kommenterar komplicerade förlossningar. Vid tvillingfödsel, konstaterar han, överlever modern sällan och av barnen dör nästan alltid det ena.⁵⁰⁵ När fostret ligger fel, som vid sätesbjudning, är det en svårighet för modern och ett dåligt omen för barnet. Så föddes Agrippa, medan dennes dotterson Nero sägs ha fötts med fötterna först.⁵⁰⁶ Plinius ger också förslag till mediciner med cikoria, kål, kamomill eller löpe från hare,⁵⁰⁷ som driver

500 Sor. *Gyn.* 4.3–4.

501 Översättaren i Loeb classical library utgåvan har fört samman superfetation, sjukdomarna hos kvinnan, kvinnans natur och ofruktsamhet till en bok. Den ursprungliga sammansättningen av manuskripten är oklar.

502 Hippoc. *Superf.* 4–10.

503 King 1998, s. 125f.

504 Dioskorides 4.64, 4.68, 4.75.

505 Plin. *HN* 7.37.

506 Plin. *HN* 7.45f.

507 Plin. *HN* 20.86, 22.54, 28.248.

ut döda, ofödda barn. De var säkert menade att användas vid komplicerade förlossningar då barnen var dödfödda, men troligen också som abortmedel, vilket Plinius är ovillig att uttrycka i klartext. För att underlätta svåra förlossningar – ett vagt uttryckt, men svårigheten är ej preciserad – är saft från *Chamaedaphne* effektiv.⁵⁰⁸ Bockhornsklöver har samma effekt. En tredjedel av drycken ska tas före ett bad, resten under och efter badet för att vara riktigt effektiv.⁵⁰⁹ Pion kan användas för att hejda svåra blödningar från livmodern, råder Plinius, men han anger inte någon orsak till blödningarna.⁵¹⁰ Han ger som vanligt botemedel, men utan att analysera det som ska botas.

Ett förhållandevis långt avsnitt i Bok 26 i *Naturalis Historia* handlar om mediciner mot kvinnosjukdomar. Där presenterar Plinius *Dictamnus*,⁵¹¹ som lindrar smärtor från livmodern och stöter ut ett dött foster eller ett foster som ligger fel. Det är ett oerhört kraftfullt medel, så starkt att det inte ens borde få införas i en gravid kvinnas sovrum. Andra örtavkok är också effektiva för smärtlindring, för att stöta ut ett dött foster eller efterbörden. En ulltott, som dränkts in med medlet och förs in vaginalt fungerar effektivt, menar han, vilket naturligtvis innebar en allvarlig infektionsrisk under eller strax efter en förlossning.⁵¹²

Också i Kapitel 5.3.5. har jag berört styckning av foster, som av någon anledning inte kunde födas fram. Om fostret var dött kan det ju knappast ha orsakat etiska ställningstaganden, men om ingreppet betydde ett val mellan kvinnans och barnets överlevnad blir situationen en annan. Soranos ger ett tydligt budskap: ”man ska försöka rädda barnaföderskan även om barnet måste dödas”, men kunde en barnmorska eller en läkare trepanera eller krossa barnets huvud utan att bli anklagad för mord?⁵¹³ Kanske var kvinnans större ”värde” som överlevare så självklar att inget beslut behövde fattas, kanske fick *paterfamilias* ”*ius vitae necisque*” [med makt över liv och död],⁵¹⁴ fälla avgörandet. *Digesta* ger inte något prejudicerande fall som vägledning.

⁵⁰⁸ Plin. *HN* 24.132. Jag har inte kunnat identifiera växten, kallad ”dvärg- lager”.

⁵⁰⁹ Plin. *HN* 24.185. Bockhornsklöver är mer känd som *Trigonella foenum-graecum*, på engelska *fenugreek*.

⁵¹⁰ Plin. *HN* 26.131.

⁵¹¹ Dioskorides: δίκταμον, *Origanum dictamnus*.

⁵¹² Plin. *HN* 26.151–160.

⁵¹³ Sor. *Gyn.* 4.4.

⁵¹⁴ Gardner 1991, s. 6.

6.3.2. Mödradödlighet

De förlossningskomplikationer som såväl *Corpus Hippocraticum* som Soranos och Plinius beskriver måste ha inneburit stor dödsrisk och de tillstånd som Dioskorides, Soranos och Plinius föreslår örtmediciner eller amuletter mot är också i många fall livshotande. Även efterbörden orsakade tydligen ofta problem eftersom Dioskorides anger så många som 21 hjälpmedel för att få ut den.⁵¹⁵ Trots så uttalade risker för hög dödlighet i samband med förlossning anser inte Saskia Hin att mödradödligheten i Italien under senrepublik och tidig kejsartid var så stor att den skapade något överlevnadsgap mellan män och kvinnor.⁵¹⁶ Det vaga begreppet ”hög” kan kvarstå men spekulationer över mödradödligheten i absoluta tal är inte meningsfulla.

Iakttagelsen att kvinnor mellan 15 och 45 år är överrepresenterade i gravinskrifter, jämfört med de demografiska förväntningarna av mortaliteten i åldersgruppen, har tolkats som evidens för hög mödradödlighet. En osäkerhet i tolkningen är att en kvinna efter menopausen ofta var änka på grund av ålderskillnaden i äktenskapet och därför inte kunde bli kommemorerad av sin man, vilket annars var det vanligaste.⁵¹⁷ Det är också tämligen sällsynt att orsaken ”mödradöd” går att utläsa ur inskrifter och endast ett fåtal sådana finns från Italien. En inskrift från 100-talet är över en ung kvinna, 15 år 5 månader och 18 dagar, som dog 16 dagar efter att ha fött sitt första barn.⁵¹⁸ En epitaf kommemorerar en 20-årig dotter till en frigiven, som dog i staden Rom när hon födde tvillingar och en annan talar om att en 21-årig kvinna, också från staden Rom, var gravid i nionde månaden med sitt fjärde barn när hon dog och lämnade tre små barn. Här sägs det dock inte något om att graviditeten skulle vara dödsorsak.⁵¹⁹ Calliste, en 15-årig slavflicka, dog i barnsäng i Rom.⁵²⁰ Det låga antalet epitafer med barnsäng som dödsorsak kan möjligen förklaras med

⁵¹⁵ Se not 482.

⁵¹⁶ Hin 2013, s. 130f.

⁵¹⁷ Chamberlain 2006, s. 47f.

⁵¹⁸ Shelton 2013, s. 90. CIL 3.272.

⁵¹⁹ Carroll 2006, s. 153. Inskrifterna är CIL 1.1215 och CIL 6.28753. Två andra epitafer anger barnsäng som dödsorsak, men de kommemorerar kvinnor utanför Italien.

⁵²⁰ Laes 2011, s. 54f. CIL 6.5534.

att en sådan död inte var tillräckligt ovanlig och spektakulär.⁵²¹ Om dödsorsaker anges är de oftast chockartade och märkliga som mord eller osannolika olyckshändelser.⁵²²

Ciceros förtvivlan vid dotterns död i barnsäng är välkänd. Han ger uttryck för den i brev och han tar emot och besvarar kondoleansbrev från sina vänner.⁵²³ Plinius den yngre uttrycker också den mänskliga sorg och sociala förlust det innebär när kvinnor dör i barnsäng i ett av sina brev:

Tristem et acerbum casum Helvidarum sororum! Utraque a partu, utraque filiam enixa decessit. Adificior dolore, nec tamen supra modum doleo: ita mihi luctuosum videtur, quod puellas honestissimas in flore primo fecunditas abstulit. Angor infantium sorte, quae sunt parentibus statim et dum nascuntur orbatae, angor optimorum maritorum.⁵²⁴

Vilket sorgligt och grymt öde för systrarna Helvida! Båda dog i barnsäng, båda efter att ha gett livet åt en dotter. Jag är djupt bedrövd även om min sorg inte är gränslös. Förvisso är det ytterligt tragiskt att två så hedervärda flickor i sin ungdoms första blomning ryckts bort av sitt moderskap. Och jag är beklämd vid tanken på de små barnens lott som just då de kom till världen berövades sin mor, beklämd vid tanken på de avlidnas goda makar.

(Översättning Axel Mattsson, 1983)

Jag uppfattar det som anmärkningsvärt att en så omskakande händelse som en kvinnas död i samband med reproduktionen är så lite behandlad litterärt. Suetonius, som inte är ovillig att återge enskildheter i kejsarfamiljernas privata liv, anger sällan dödsorsak för kvinnor som inte mördats eller avrättats. Ett undantag är Junia, Caligulas hustru, vars död i barnsäng han noterar,⁵²⁵ ett annat Titus dotter Julias död efter en abort, som jag kommenterar på s. 177 nedan. En referens till Aristoteles i *Noctes Atticae* med

⁵²¹ Däremot var man tydligen av annan uppfattning i flera grekiska *poleis*. Man har, enligt Demand 1994, s. 123–126, funnit flera avbildningar från 300-talet f. Kr. av kvinnor som dör i barnsäng. Några av dem kan också ha kommemorerat barnmorskor.

⁵²² Hope 2009, s. 44.

⁵²³ Till exempel Cic. *Att.* 12.15, *Fam.* 4.5.1, 4–6.

⁵²⁴ Plin. *Ep.* 4.21.

⁵²⁵ Suet. *Cal.* 12.

ett konstaterande, att en kvinna dog efter att ha fött femlingar, framförs snarare som ett kuriosum än som en tragedi.⁵²⁶

Corpus Hippocraticum beskriver flera fall då kvinnor strax efter förlossning eller missfall får smärtor i buken, hög feber och frossa, vilket leder till döden.⁵²⁷ Texterna är fallbeskrivningar som relaterar sjukdomsförlopp och de symptom som beskrivs pekar på endometrit eller sepsis.⁵²⁸

Soranos beskriver också symptom som överensstämmer med endometrit, som utvecklas till sepsis och han visar på åtskilliga ställen i sin *Kvinnolära* att han har erfarenheter av svåra förlossningar med dödlig utgång. Hans beskrivning av kramper och medvetslöshet liknar vad moderna läkare diagnosticerar som eklampsi, som medför hög perinatal dödlighet och hög mödradödlighet.⁵²⁹

*Ἀπὸ δυστοκίας ἢ ἐκτρώσεως ἢ ἀναζρώσεως δι' ἔλκωσιν ἢ ἀναστομώσεως ἢ ἐξ οἰασδήποτε προφάσεως ῥήξεως ἀγγείων αἱμορραγία γίνεται μήτρας*⁵³⁰

Efter en svår förlossning eller ett missfall, på grund av en abort eller en skrapning som ger upphov till sårbildning, en öppning eller någon slags bristning i kärlen kan det uppkomma blödning från livmodern.

(Översättning Törnkvist & Ursing, 2001)

Soranos beskriver också hur dessa blödningar kan behandlas, men han kommenterar avslutningsvis att man kan behöva använda sig av starka medel som leder till ytterligare sårbildning eftersom en sådan går att bota ”medan man håller patienten vid liv”. Efter många råd om försök till bot

⁵²⁶ Gell. *NA*. 10.2.

⁵²⁷ Hippoc. *Epid.* 1 Fall 4 och 11. *Epid.* 3.1 Fall 10, 11 och 12. *Epid.* 3.2 Fall 2 och 14. *Epid.* 5 Fall 53 och 103. *Epid.* 7 Fall 41.

⁵²⁸ Demand 1994, s. 75 definierar puerperal sepsis som en genital post-partum infektion med hög feber, frossa och smärtor medan barnsängsfeber är en kulturellt betingad sjukdom orsakad av okunnighet om hur man förebygger infektioner. I min text skiljer jag inte mellan begreppen medicinsk sjukdom (*disease*) och kulturell (*illness*).

⁵²⁹ Sor. *Gyn.* 4.2. och Borgfeldt *et al.* 2010, s. 53.

⁵³⁰ Sor. *Gyn.* 3.12.

medger han att man inte ska förkasta amuletter, eftersom de kan inge hopp hos den sjuka.⁵³¹ Om han med detta enbart menar att amuletter ger tröst eller om han är medveten om en placeboeffekt är svårt att avgöra. Däremot visar hans råd och kommentarer att han är inställd på att hela människan måste vårdas, inte bara ett skadat organ. Det är uppenbarligen inte nödvändigt att kunna förklara teoretiskt hur smärta eller förtvivlan kan blockeras neurologiskt för att uppfatta en placeboeffekt. Han är tydlig med att aborter och svåra förlossningar orsakar mödradöd, som ofta inte kan förhindras.

När Plinius beskriver sjukdomar och riskfyllda tillstånd systematiskt ger han förslag till spektakulära botemedel som åsnespillning och askan av bränd getlever mot blödningar.⁵³² När han beskriver naturmediciner utgår han från dem och noterar vad de botar. Han är inte läkare, han ställer varken prognoser eller diagnoser och därför nämner han inte dödsrisker.

6.4. Jämförelse Rom – u-land

I i-länder är mödradödlighet i samband med förlossning sällsynt. De krav som ställs för att göra barnafödandet i resten av världen säkert – välutrustade, tillgängliga förlossningskliniker med professionell vård – är här redan uppfyllda. I Rom födde kvinnorna sina barn hemma liksom en stor del av kvinnorna i mina referensländer gör och då, liksom nu, berodde vårdens kvalitet och standarden på det rum där förlossningen ägde rum på barnaförderskans status och resurser.

Det är svårt att definiera begreppet ”välutbildad”. Även om den romerska barnmorskan hade tillgodogjort sig all Soranos kunskap, var kunnig i kirurgi och kostlära och dessutom hade en lång egen erfarenhet var hon ju inte utbildad i modern mening, vilket inte betyder att hon inte trots det kunde ha en reell kompetens. Soranos krav på barnmorskan är i stort sett desamma som PMNCH:s om man bortser från administrering av antibiotika och användning av moderna instrument. Är det rimligt att se samma skillnad mellan en sådan *obstetrix* och ”kloka gumman” på landsbygden som mellan en legitimerad barnmorska vid en förlossningsklinik i Tanzania

⁵³¹ Sor. *Gyn.* 3.12.

⁵³² Plin. *HN* 28.239.

och den traditionella barnmorskan ute i byn? Projektledare på plats i Tanzania har ju noterat svårigheterna med att bedöma kompetensskillnader, vilket visar på vanskligheten i sådana jämförelser. Liksom det i mina referensländer finns en kompetensskala från okunnig grannkvinna via erfaren men icke-legitimerad barnmorska till barnmorska med kirurgisk kompetens fanns det förstås i Rom motsvarande skillnader och övergångar. Både då och nu försvårade och försvårar en ekonomisk och geografisk marginalisering möjligheten att få kompetent hjälp.

En stor risk vid hemförlossningar i dag är sepsis. Även om kunskapen om bakterier finns, kan det vara svårt att åstadkomma en steril miljö för föderskan i synnerhet om vattnet i omgivningen är förorenat. Riskerna i Rom borde ha varit ännu större eftersom man inte hade någon möjlighet att förstå förloppet vid en infektion, men man hade i de flesta områden i Italien tillgång till rent vatten och kan rent empiriskt ha insett vikten av hygien, vilket Soranos visar med sina råd. Plinius förslag om döda djurdelar som amuletter eller magiska hjälpmedel för att underlätta eller påskynda förlossningen medförde förstås en uppenbar infektionsrisk om de följdes. Hyenatassar, som man strök över kvinnans mage, var väl troligen torkade, men de användes säkert många gånger. De måste ha överfört smitta mellan förlossningsrummen.⁵³³

De socioekonomiska aspekterna på mödradödligheten ger intressanta jämförelser. Det verkar rimligt att förutsätta att fattiga romerska kvinnor på landsbygden och framför allt i städernas fattigområden hade sämre hälsa och därför svårare än sina mer välbeställda medsystrar att handskas med förlossningskomplikationer, så som är fallet med fattiga nigerianska kvinnor i dag. Landsbygdskvinnor, som levde nära sina husdjur, kan tänkas ha haft större kunskaper om ”dräktighet och födande” och större medvetenhet om risker än storstadskvinnorna i Rom, vilket dock inte styrks av resultaten av undersökningen i Burkina Faso och Tanzania, som visar ett lägre riskmedvetande bland kvinnor på landsbygden. De romerska landsbygdskvinnorna kunde ha långt till medicinskt kunnig hjälp, men å andra sidan utsattes kvinnor i tätt befolkade, fattiga områden i städerna för stor smittorisk, från människor såväl som från miljö. Vilken av dessa

⁵³³ Till exempel Plin. *HN* 28.102–104.

båda miljöer, den rurala eller den urbana, som var mest riskfylld är svårt att bedöma. I Afrika söder om Sahara har de avlägsna landsbygdsområdena med långa avstånd till medicinskt kompetent personal, som är min källdomän, en högre mödradödlighet än fattiga urbana områden.

6.5. Inledning – abort

De traditionella, riskfyllda aborterna sker med hjälp av

- häftiga rörelser, våld mot bålen, kraftig massage
- vaginala inläggningar
- drycker med giftiga växtämnen eller andra gifter
- instrument som förs in i livmodern
- magi⁵³⁴

Moderna metoder anses ge en säker abort om de utförs under överinseende av människor med medicinsk kompetens. Vilken metod som är lämpligast avgörs huvudsakligen av hur långt graviditeten är framskriden.

- Medicinsk abort innebär att kvinnan får hormontabletter, oralt och/eller vaginalt, vilket framkallar missfall.
- Kirurgisk abort innebär vakuumaspiration, det vill säga fostret och moderkakan sugts ut ur livmodern.⁵³⁵

6.6. Abort – u-land

6.6.1. Vård, metoder och attityder

I en artikel om kvinnors metoder för familjeplanering i Afrika söder om Sahara korrelerar författaren Don Lauro hög abortfrekvens med

⁵³⁴ Fawcus 2008, s. 536f.

⁵³⁵ WHO 2012, s. 31.

- liten användning av moderna preventivmedel,
- låg kvinnostatus och starkt fördömande av utomäktenskapliga barn,
- en traditionell syn på aborter som en barnbegränsningsmetod.⁵³⁶

WHO definierar ”riskfylld abort”⁵³⁷ som ett ingrepp för att avsluta en oönskad graviditet, antingen utfört av en person som saknar nödvändig skicklighet och/eller i en miljö som inte uppfyller medicinska minimikrav. De riskfyllda metoder som då används är kraftiga droger som sväls, skarpa föremål som sticks in i livmodern, kaustika medel, som blekmedel, som antingen dricks eller föres in i vagina, hopp eller fall från hög höjd, hård massage eller slag mot buken. Om kvinnan inte söker omedelbar hjälp om komplikationer inträffar, ökar riskerna ytterligare. Kvinnor undviker professionell hjälp, även om den finns att få, om aborten är olaglig eller socialt och kulturellt oaccepterad.⁵³⁸

Såra komplikationer, som ofta är dödliga, drabbar ungefär en fjärdedel av de kvinnor som genomgår riskfyllda aborter. Ofta blir rester kvar, vilket orsakar blödningar och en mjuk, förstorad livmoder. En infekterad livmoder ger feber, frossbrytningar och illaluktande flytningar. Giftiga droger och kemikalier, som har införts i vagina eller svalts ger toxiska reaktioner och blödningar. Om vassa föremål förs in kan livmodern perforeras och även andra organ, som äggstockarna, urinblåsan eller tarmarna, ofta ändtarmen, kan skadas, vilket kan medföra sterilitet, inkontinens och fistlar.⁵³⁹

Afrikanska flickor har en tidig samlagsdebut. 61 procent av dem är sexuellt aktiva vid 18 år, 79 procent vid 20, vilket får till följd att nästan 60 procent av aborterna utförs på flickor och kvinnor under 25 år. Följderna av aborter blir speciellt allvarliga för dem som är mellan 15 och 19 år, eftersom risken för att tonåringar ska skadas vid en riskfylld abort är många gånger större än för vuxna kvinnor.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Lauro 2011, s. 13.

⁵³⁷ Jag översätter termen *unsafe abortion* med ”riskfylld abort”.

⁵³⁸ WHO 2011, s. 2.

⁵³⁹ Mesce & Clifton 2011, s. 13f.

⁵⁴⁰ Shah & Åhman 2004, s. 13–15. Östra och mellersta Afrika har de flesta antalet aborter i världen per 1000 kvinnor i fertil ålder.

Alla mina referensländer har en restriktiv abortlagstiftning. Abort är tillåten för att rädda kvinnans liv och hälsa i samtliga länder och i varierande grad av andra sociala och humanitära skäl. Inte något av länderna har fri abort. Även om landets lagstiftning skulle ge möjlighet till legal abort finns det oftast hinder för att utnyttja detta, såsom höga kostnader, intyg från läkare, polis, förälder eller make, långa väntetider på beslut, långa avstånd till vårdkliniker och otillräcklig information. En restriktiv abortlagstiftning minskar visserligen de legala aborterna men inte det totala antalet.⁵⁴¹ Alla tillgängliga data bekräftar att kvinnor som vill avsluta en ovälkommen graviditet gör det även om aborten är illegal och medför risk för deras eget liv.⁵⁴²

Misoprostol är prostaglandin som orsakar livmodersammandragningar och mifepristone är ett hormon som hämmar progesteron, som är nödvändigt för att en graviditet ska fortsätta. Båda ämnena distribueras som piller⁵⁴³ i länder med restriktiva abortlagar. De finns ofta tillgängliga eftersom de också har andra användningsområden än som abortframkallande. Medicinerna kan användas av kvinnor i tidig graviditet som på egen hand vill utföra en abort, som i de flesta fall sker utan komplikationer.⁵⁴⁴ Kraftiga blödningar kan dock förekomma, varför WHO betecknar aborterna som riskfyllda om de inte sker under överseende av medicinskt utbildad personal. Om komplikationer inträffar kan kvinnan utan risk för fördömande söka hjälp, eftersom den framkallade aborten inte skiljer sig från en spontanabort.

Flera studier har gjorts över inställningen till abort i mitt referensområde. Clémentine Rossier har till exempel undersökt attityder till preventivmetoder och aborter i Burkina Faso år 2000–2001. Hon jämför en population i en by med en i en storstad.⁵⁴⁵

I byn är nativiteten så hög som 5,9 barn/kvinna. Fertilitet är högt värderad och kvinnans huvudsakliga uppgift är att ge mannens familj barn. Ett visst tidsavstånd mellan barnen är önskvärt, eftersom det ökar deras chans till överlevnad och det åstadkoms genom lång amningstid och 22 månaders

⁵⁴¹ WHO 2012, s. 90–94.

⁵⁴² Stephens 2012, s. 595.

⁵⁴³ Bland annat genom www.womenonweb.org

⁵⁴⁴ Rasch 2011, s. 696.

⁵⁴⁵ Jag inkluderar här storstadsbeteendet då det belyser olikheter gentemot landsbygden, inte som material för jämförelse med Rom.

abstinens efter en förlossning, vilket kan accepteras av mannen eftersom äktenskapen är polygama. Giftermålsåldern är låg då man vill undvika föräktenskapliga förbindelser och samhället utövar en stark kontroll över kvinnans sexualitet. Önskade graviditeter är skambelagda, men man kan dölja skammen genom en abort, som är mer accepterad än ett oönskat barn. Många av de tillfrågade tröstade sig med att det aborterade barnets själ skulle få en chans att återvända vid nästa graviditet. I den undersökta byn uppskattades antalet aborter år 2000 till 12/1000 kvinnor i fertil ålder. Endast 6,6 procent av sexuellt aktiva kvinnor använde moderna preventivmedel.

Den urbana populationen hade ett annat beteende och andra attityder än den rurala. Nativiteten var lägre, föräktenskapliga förbindelser vanliga, åldern för sexuell debut densamma som i landsbygdsområdet trots högre äktenskapsålder och abortfrekvensen var hög.⁵⁴⁶ Som vanligt är det den rurala jag använder för jämförelsen med Rom.

En annan undersökning gäller unga människor i Dar es Salaam och har publicerats av Margrethe Silberschmidt och Vibeke Rasch. Huvuddelen av ungdomarna bodde i storstadsområdet, men nio unga, 15–29 år, som var från Bunjo, ett landsbygdsområde inom staden, hade också intervjuats. Alla deltagarna hade egna erfarenheter av flera aborter, som framkallats av örter. De hade ingående kunskaper om vilka rötter som var abortframkallande och hur olika örter skulle kombineras för att vara effektiva. De var medvetna om de akuta riskerna men litade på att deras föräldrar skulle se till att de fick vård om aborten medförde svåra blödningar eller andra komplikationer. Däremot väntade de sig inte något stöd från sin partner.⁵⁴⁷

6.6.2. Mödradödlighet

För att beräkna antalet riskfyllda aborter utgår WHO från sjukhusdata och undersökningar där kvinnor tillfrågats om sina erfarenheter. Siffrorna justeras efter vissa modeller eftersom underrapporteringen bedöms vara stor. Enligt dessa beräkningar hade Afrika söder om Sahara år 2008 ungefär 30 riskfyllda aborter per 1000 kvinnor i fertil ålder. Latinamerika visar nästan

⁵⁴⁶ Rossier 2007, s. 26–31.

⁵⁴⁷ Silberschmidt & Rasch 2001, s. 1822f.

lika höga siffror, medan antalet är betydligt lägre i asiatiska u-länder. I utvecklade länder är antalet mycket litet.

Den beräknade mortaliteten, som kan härledas till riskfyllda aborter, visar liknande geografiska skillnader. Dödligheten räknas här per 100 000 levandefödda barn, vilket ger 100 dödsfall i östra Afrika och 80 i mellersta och västra Afrika, vilket i östra Afrika är 18 procent och i mellersta och västra Afrika 12 procent av all mödradödlighet. I asiatiska och latinamerikanska u-länder är denna mödradödlighet betydligt lägre.⁵⁴⁸

En oproportionerligt stor del av det totala antalet riskfyllda aborter i världen sker alltså i mina referensländer. Alla länderna har en sträng abortlagstiftning som hindrar laglig tillgång till säkra aborter och användningen av moderna preventivmedel är liten. Människor är fattiga och hänvisade till egna metoder och närståendes råd eller till ingrepp som utförs av abortörer utan medicinsk utbildning. Detta bidrar till att ge området en hög mödradödlighet orsakad av sådana abortkomplikationer som allvarliga infektioner och blödningar eller skador på organ. Hos dem som överlever ger ingreppet ökad risk för infertilitet. I övrig mödravård stimuleras utvecklingen av ett etablerat samarbete och kunskapsutbyte mellan traditionell afrikansk medicin och konventionell skolmedicin,⁵⁴⁹ men illegala aborter kan naturligtvis inte få något officiellt planerat stöd men illegala aborter kan naturligtvis inte få något officiellt planerat stöd. Däremot finns det förhoppningar om att de piller jag nämnt ovan (s. 167) ska kunna minska mödradödligheten.

6.7. Abort – Rom

6.7.1. Vård, metoder och attityder

Att döma av de rika kommentarerna och ofta känslolagda diskussionsinläggen bör abort ha varit en engagerande samhällsfråga i Rom. Såväl medicinska som litterära och juridiska källor belyser frågan ur olika infallsvinklar.

⁵⁴⁸ WHO 2011, s. 15–19.

⁵⁴⁹ Mhame 2010, s. 37.

Πολλά δὲ καὶ ἄλλα παρ ἄλλοις εἴρηται, φυλάσσεσθαι δὲ δεῖ τὰ λίαν πληκτικὰ καὶ τὸ καταλύειν τὸ ἔμζυρον διὰ τινος ἐπάκμου· κινδυνος γὰρ τρωθῆναί τι τῶν παρακειμένων. Μετὰ δὲ τὴν φθορὰν ὡς φλεγμονὴν θεραπευτέον.⁵⁵⁰

Mycket annat har rekommenderats av andra, men man måste akta sig för att tillgripa alltför starka medel eller försöka avskilja fostret med spetsiga föremål, ty då är det risk för att man sårar kroppsdelarna runtomkring. Efter en abort bör man behandla kvinnan som vid en inflammation.

(Översättning Törnkvist & Ursing, 2001)

Det är ganska självklart, menar Soranos, att en kvinna som vill bli av med sitt foster, ska göra allt det som innebär risk för missfall och som han därför tidigare varnat för. Hon ska röra sig häftigt, lyfta tungt, dricka vin före maten och äta stark mat. Om det inte hjälper, menar han, ska hon börja med sittbad, använda vaginala inlägg, dricka abortframkallande droger och låta sig åderlåtas. Soranos är angelägen om att hindra abortmetoder som allvarligt kan skada den gravida kvinnan. Han ger utförliga råd om både preventivmetoder och aborter, och trots att han säger sig godkänna barnbegränsning endast om en kvinnas hälsa tar skada av en graviditet ger han två recept på vaginala inlägg som han betecknar som milda och ofarliga.⁵⁵¹ Det är också värt att påpeka, att tidiga aborter var att likställa med befruktningförebyggande metoder, eftersom fostret ansågs bildas ur semen och menstruationsblod i en utdragen process.⁵⁵² Soranos uttrycker explicit att kvinnan inte är gravid under denna första tid då semen i livmodern är formlös och antingen stöts ut efter kort tid eller hålls kvar och då kan utvecklas till en levande varelse, ett foster.⁵⁵³

Den hippokratiska eden tolkar han som ett förbud att ge någon något abortframkallande medel.⁵⁵⁴ Till och med i *Περὶ παιδίου φύσιος*, *Om fostrets*

550 Sor. *Gyn.* 1.20.

551 Sor. *Gyn.* 1.20.

552 King 1998, s. 134.

553 Sor. *Gyn.* 1.14.

554 Riddle 1992, s. 7–9.

natur, är häftiga rörelser och höga hopp, som det ”lakedaimoniska hoppet”, där man genom att hoppa och slå hämlarna mot skinkorna provocerar fram menstruation och får ett foster att lossna, tillåtet.⁵⁵⁵ *Corpus Hippocraticum* har dessutom i *Περὶ γυναικείης φύσεως*, *Om kvinnans natur*, flera förslag på drycker som framkallar menstruation, dödar ett foster och stöter ut det vilket inte kommenteras av Soranos, kanske beroende på att han själv var ambivalent, kanske på att han inte hade läst det.⁵⁵⁶ Som vanligt fördömer Soranos vidskepelse och avfärdar amulettillverkade av mulåsnors livmödrar eller smuts från deras öron som verkningslösa abortmedel.⁵⁵⁷ Sådana amulett användes också som preventivmedel och troligen är tanken bakom dem att mulåsnornas sterilitet kan överföras till kvinnan enligt principen ”lika skapar lika”.⁵⁵⁸

Soranos är alltså angelägen att visa sina patienter vad han anser vara effektiva metoder både för prevention och för abort, men framför allt varnar han starkt för mycket riskfyllda aborter, det vill säga kirurgiska metoder och sådana med alltför starka abortmedel. Det kan vara anledningen till att han inte nämner till exempel *Aristolochia clematitis*, som Dioskorides anser vara särskilt effektiv.⁵⁵⁹ *Aristolochia* innehåller en syra, som verkar sammandragande på livmodern, men som är starkt toxisk.⁵⁶⁰ Tyvärr nådde Soranos förnuftiga råd troligen inte ut till mer än en liten del av Roms barnmorskor, framför allt inte till illitterata hjälpkvinnor i små landsbygdssamhällen.⁵⁶¹

När Soranos beskriver en abort skiljer han inte på spontan och framkallad, men han påpekar, att sjukdomstillstånd som feber, svimningar, smärtor eller epileptiska anfall oftast förekommer hos dem som använt abortframkallande medel.⁵⁶² De flesta dödsfallen under graviditeten bör rimligen ha skett i samband med abort, spontan eller framkallad. Soranos beskriver graviditetsrisker under beteckningen ”livmodersvaghet” som orsakar blödningar,

555 Oreibasios *Coll. med.* 6.31. Finns i Hippoc. *Nat.puer* 2.

556 Hippoc. *Nat.mul.* 32.15–24.

557 Sor. *Gyn.* 1.20.

558 Riddle 1992, s. 34.

559 Riddle 1992, s. 48.

560 Abdelgadir *et al.* 2011, s. 6f.

561 Kapparis 2002, s. 10f.

562 Sor. *Gyn.* 1.21.

fosterdöd eller alltför tidiga födslar, men det är svårt att avgöra vilka tillstånd han anser livshotande. Om fostret har dött föreslår han metoder att få ut det genom sammandragande sittbad och livmodersköljningar.⁵⁶³

Bland Dioskorides rika urval av naturmediciner finns ett stort antal som stöter ut ett foster.⁵⁶⁴ Några av dem har, som jag påpekat i Kapitel 4.3.3, visat sig innehålla substanser som antingen stimulerar prostaglandin eller hämmar progesteron, med en effekt som liknar en modern abort. Ett exempel är *Daphne cnidium*, som innehåller ett progesteronhämmande ämne.⁵⁶⁵ Däremot är det svårt att avgöra när under graviditeten hans mediciner är avsedda att användas. ”Driva ut fostret” kan tolkas som antingen abortframkallande eller förlossningsstimulerande. Någon gång, som när han ger rådet att sticka in en stjälk av *Hedera helix* [murgröna] i livmodern, är det uppenbart vilket som menas och i andra fall beskriver han droger som fosterdödande.⁵⁶⁶ I två fall rekommenderar han växter som driver ut ett dött foster, men kommenterar inte om fostret har dött eller dödat, vilket i och för sig inte är viktigt i sammanhanget, om abort inte är olagligt.⁵⁶⁷ Han hänvisar också ibland till traditioner inom folkmedicin när han ger råd om abortframkallande växter, som *Cotoneaster pyracantha*, [eldtorn]. Den ”sägs” framkalla abort om man använder roten för att slå på en gravid kvinnas bål.⁵⁶⁸ Liksom Plinius nedan menar han att ett kliv över en cyklamenrot är abortframkallande. Han tilldelar den lilla strävbladiga växten *Onosma echinoides* samma starka krafter men garderar sig med ”Man säger att...”⁵⁶⁹

⁵⁶³ Sor. *Gyn.* 3.15

⁵⁶⁴ Dioskorides 1.6, 1.14, 1.19, 1.20, 1.56, 1.64, 1.67, 1.76, 1.77, 1.105, 2.24, 2.70, 2.74, 2.80, 2.104, 2.109, 2.127, 2.159, 1.179(murgröna), 3.3, 3.4, 3.6, 3.31, 3.36, 3.44, 3.52, 3.53, 3.72, 3.83, 3.84, 3.95, 3.98, 3.113, 3.121, 3.123, 3.131, 3.137, 3.143, 3.150, 4.23, 4.75, 4.190. Ytterligare ett antal sägs ”framkalla menstruation” utan att Dioskorides explicit kallar dem abortframkallande.

⁵⁶⁵ Riddle 1992, s. 36–40. Dioskorides 4.172.

⁵⁶⁶ Dioskorides 1.78, 2.155, 2.156, 2.163, 3.35, 3.48, 3.81, 4.148, 4.150, 4.162, 4.170, 4.182, 5.72.

⁵⁶⁷ Dioskorides 3.83 och 3.112.

⁵⁶⁸ Riddle 1992, s 51. Dioskorides 1.93. Riddle kallar växten *hawthorn*. Jag använder en annan översättning.

⁵⁶⁹ Dioskorides 2.164 och 3.131.

Även Galenos ger råd om abortiva örter, främst sådana som ska användas vaginalt, de flesta ur Dioskorides apotek.⁵⁷⁰ Han är inte främmande för övernaturliga effekter, då han anger en annan kvinnas menstruationsblod som abortivt.⁵⁷¹ Liksom Soranos varnar Galenos för starka abortmedel. När fostret har förgiftats och dött drar livmodern ihop sig för att avlägsna det, men skadas samtidigt själv av de giftiga vätskorna.⁵⁷² Soranos, Dioskorides och Galenos är uppenbarligen medvetna om att det är livmoderssammandragningar som pressar ut ett foster, vilket inte var helt okontroversiellt då man tänkte sig att fostret hade en egen kraft och vilja att ta sig ut.

Andra läkare, som Scribonius Largus, Claudius hovläkare, som ställt samman ett stort antal recept på droger för olika ändamål, fördömer abort. Han ger den tidigaste bevarade hänvisningen till Hippokrates ed när han hänvisar till förbudet mot att ge kvinnor abortframkallande pessarer. Han hävdar att en läkare inte har rätt att ge några som helst abortiva droger till en kvinna, vare sig oralt eller vaginalt.⁵⁷³ Han har alltså inte några recept på abortframkallande droger, men däremot på droger som kan lindra efter en abort.⁵⁷⁴

Plinius medicinalväxter är i stort sett identiska med dem som Dioskorides och Soranos rekommenderar.⁵⁷⁵ Men medan de båda läkarna explicit säger att till exempel *Dictamnus* åstadkommer abort varnar Plinius gravida kvinnor för den då den kan orsaka missfall.⁵⁷⁶ På samma sätt anger han att *Ruta* framkallar menstruation och stimulerar livmodern till att stöta ut efterbörd och foster som har dött, samtidigt som han varnar gravida kvinnor för att äta den då fostret kan dö.⁵⁷⁷ Detsamma gäller *Sisymbrium*, [vattenmynta].⁵⁷⁸ Han är dock inte helt konsekvent med att ge sina råd om

570 Riddle 1992, s. 85f.

571 Gal. *Nat.fac.* 12.50.

572 Gal. *Nat.fac.* 3.12.

573 Flemming 2000, s. 142f.

574 Riddle 1992, s. 84f.

575 Böckerna 20–27 redovisar till stor del samma medicinalväxter med samma verkningar som Dioskorides utan att Plinius anger denne som källa. Översättaren föreslår i inledningen att de kan ha haft samma källa. Även Soranos rekommenderar, som jag påpekat i Kapitel 4.3.3, samma växter. Se särskilt Kapitel 4, not 255.

576 Riddle 1992, s. 83f.

577 Plin. *HN* 20.139 och 143.

578 Plin. *HN* 20.248.

barnbegränsning i indirekta formuleringar, speciellt inte när det gäller magiska effekter. Plinius' påståenden om menstruationsblodets förmåga att framkalla abort har jag nämnt i Kapitel 4.3.3. Vissa växter, som cyklamen, och djur, som huggorm, var också så kraftfulla att de åstadkom abort om man ställde sig gränse över dem.⁵⁷⁹

De metoder, som nämns i den antika läkarlitteraturen är sådana att alla framkallade aborter skulle ha kallats riskfyllda med WHO:s terminologi.⁵⁸⁰ Konstantinos Kapparis har ställt samman metoderna och diskuterar deras effekter. Abortframkallande medel, ofta örtdekokter med stark giftverkan, användes oralt, vaginalt eller på huden. Våld mot nedre delen av bålen och extrem kroppsanspänning ansågs orsaka abort liksom åderlåtning och viss diet. Operativa ingrepp med knivar eller andra vassa föremål är den metod som troligen var farligast om man till de uppenbara riskerna för skador på livmodern lägger infektionsrisken. Vidskepelse och magi, som Plinius ofta ger exempel på i sina medicinska råd, kan förmodas bygga på folkmedicin och vara accepterade bland dem som utan kompetenta läkarråd hade omsorg om gravida kvinnor.⁵⁸¹ Jag uppfattar det stora och varierade utbudet av menstruations- och/eller abortframkallande medel som evidens för att efterfrågan var stor. Varje kvinna måste ha haft flera att välja mellan, oavsett vilken miljö hon befann sig i.

Romersk litteratur från det tidsavsnitt jag undersöker visar skilda attityder, vilket bör tyda på en abortdebatt i samhället. Man såg inte någon principiell skillnad mellan prevention och abort eftersom båda berörde mannens rätt till och behov av barn. De litterära källorna visar självklart mannens syn på kvinnans abort.

Författarna är som regel fördömande. Juvenalis fördömer överklasskvinnor som undviker barnafödelse genom att vända sig till "gummor" som förser dem med drycker som hindrar befruktning, men också dödar foster. Deras skäl för abort är att dölja otrohet, påstår han i sin kvinnofientliga sjätte satir.⁵⁸² Han angriper både de kvinnor som distribuerar abortmedicin och de som tar emot den:

⁵⁷⁹ Plin.*HN* 25.115; 30.128.

⁵⁸⁰ WHO 2008, s. 2. Se ovan s. 166f. under rubriken Abort – u-land.

⁵⁸¹ Kapparis 2002, s. 7–31.

⁵⁸² Juv. 6.592–602.

*sed iacet aurato vix ulla puerpera lecto. tantum artes huius, tantum medica-
mina possunt, quae steriles facit atque homines in ventre necandos conducit.*⁵⁸³

Men i en i en guldprydd säng ligger sällan en kvinna i barnsnöd. Många tjänliga knep och pulver erbjuds av kloka gummor som gör sina medsyst-rar ofruktsamma och mot gott vederlag åtar sig att döda foster i moderli-vet.

(Översättning Bengt Ellenberger 2004)⁵⁸⁴

I *Heroides* II beskriver Ovidius ett misslyckat abortförsök. Här är det inte otrohet utan incest som föranleder aborten. Den gravida Canace berättar i ett brev till brodern och älskaren Macareus hur hon låtit sin amma smör-ja in henne med örter och salvor för att abortera fostret, som dock över-levde. Abortförsöket gör inte hennes förtvivlan mindre när morfar/farfar låter döda den nyfödde.⁵⁸⁵

Både Seneca den yngre⁵⁸⁶ och Gellius fördömer kvinnor som är ytliga nog att göra en abort av kosmetiska skäl. Favorinus beskriver i *Noctes At-ticae* aborten som

[...]publica detestatione communique odio digni [...]⁵⁸⁷

[...]värd offentlig avsky och allmänt hat [...]

Ovidius instämmer i kritiken och klagar också i dikten *Nux* 23–24:

nunc uterum vitiat quae volt formosa videri,
raraque in hoc aevo est quae velit esse parens.⁵⁸⁸

583 Juv. 6.594–597.

584 Juv. *Sat.* 6.594–597.

585 Ov. *Her.* 11.

586 Sen. *Helv.* 16.3

587 Gell. *NA.* 12.1.9

588 Ov. *Nux.* 23–24.

Nu skadar hon, som ville tyckas vacker, sin livmoder, och sällsynt i dessa tider är den som vill vara förälder.

Även i *Amores* fördömer hans diktjag aborten som älskarinnan Corinna utfört av kosmetiska skäl. Han beskriver den livsfara Corinna har utsatt sig för.

Dum labefactat onus gravidi temeraria ventris,
in dubio vitae lassa Corinna iacet.
Illa quidem clam me tantum molita pericli [...] ⁵⁸⁹

Stackars Corinna svävar i livsfara, ligger där dödstrött,
då hon försökt bli kvitt fostret, ack, dumdrigt nog.
Utan min vetskap tar hon så stora risker [...]

(Övers. John Köhler 1987)

Scilicet ut careat rugarum crimine venter,
sternetur pugnae tristis harena tuae? ⁵⁹⁰

Kämpar du kanske din riskfyllda kamp som på sopad arena,
blott för att du ej skall få magen rynkig och slapp?

(Översättning John Köhler 1987)

Corinna är efter aborten enligt diktens ”jag” *ira digna mea* [värd min vrede] eftersom hon har ignorerat hans, faderns, anspråk på fostret. Detta är i och för sig ganska förvånande, då Corinna beskrivs som älskarinna och inte som barnafödande partner i ett äktenskap.

I den följande elegin kommenterar han dödsrisken och samhällets syn på aborten:

[...] saepe,
suos utero quae necat, ipsa perit,

⁵⁸⁹ Ov. *Am.* 2.13.1–3.

⁵⁹⁰ Ov. *Am.* 2.14.7–8.

ipsa perit ferturque rogo resoluta capillos,
et clamant 'merito', qui modo cumque vident.⁵⁹¹

[...] ofta dör modern själv, som brutalt dödat sitt ofödda barn.
Ja, hon dör och bärs ut med hängande hår till sitt likbål,
medan en åskådarhop ropar: "Det har hon förtjänt!"

(Översättning John Köhler 1987)

Även Suetonius konstaterar, utan att i texten ta etisk ställning till abort, att Titus dotter Julia dör efter en abort som Domitianus tvingat henne till sedan han gjort henne gravid.⁵⁹²

Det är svårt att ur källorna dra några slutsatser om vilka som gjorde abort och vilka skäl de hade för ingreppet. Det bör ha funnits starka skäl bakom ett beslut att utsätta sig för en sådan risk och en sådan smärta. Soranos påstående att han endast accepterade preventivmetoder och aborter för att rädda kvinnans liv var måhända överord, då starka hälsoskäl rimligtvis bör ha berättigat barnbegränsning även om äktenskapet var *liberorum procreandorum causa*. Kosmetiska skäl låter däremot som en manschauvinistisk tolkning av indikationer till abort, men Konstantinos Kapparis menar i *Abortion in the ancient world* att det vore tämligen meningslöst att ondgöra sig över dem om de inte alls förekom, vilket låter bestickande.⁵⁹³ Även om man bortser från medicinska och estetiska skäl är det rimligt att tro att sex utanför socialt erkända relationer som regel inte borde resultera i barn. Dessutom började kvinnor, åtminstone bland eliten, under tidig kejsartid kräva mer av sitt sexualliv än att föda många barn åt sina män, vilket bekräftas av de moraliska markeringar, som den stränga regleringen av "ärbara" kvinnors sexualitet i Augustus äktenskapslagar utgör.⁵⁹⁴

I ett demografiskt och mänskligt perspektiv är de kvinnor, som inte hade kosmetiska skäl eller bekvämlighet som utgångspunkt, mer intressanta. Valde de, som socialt och ekonomiskt inte ansåg sig klara av fler barn – el-

591 Ov. *Am.* 2.14.38–40.

592 Suet. *Dom.* 22.

593 Kapparis 2002, s. 87.

594 Se 4.3.2.

ler barn över huvud taget – att abortera om de mot sin vilja blev gravida? Prostituerade eller kvinnor med tungt kroppsarbete kan ha haft svårt att fullfölja en graviditet och föda ett barn med avsikt att sätta ut det, vilket dessutom kan ha känts som ett lika svårt beslut och en lika svår plåga som att göra en abort. Samhällets uppenbara fördömande av aborter kan inte ha underlättat deras val.

Lagstiftarna, menar stoikern Musonius Rufus i en av sina lektioner, hade till uppgift att se till stadsstatens bästa och de insåg att det värsta för samhället skulle vara att familjerna blev mindre. Därför förbjöd de abort och metoder som hindrade befruktning. Vi förstår att lagstiftarna hade rätt och inser att det är bra och lönsamt att uppfostra många barn, säger han.⁵⁹⁵ Mycket tyder på att Musonius Rufus här gör sig till tolk för tidens – första århundradet e. Kr. – ängslan för befolkningsminskning och strävan att uppmåna framför allt eliten att skaffa många barn.

Item si obstetrix medicamentum dederit et inde mulier perierit, Labeo distinguit, ut, si quidem suis manibus supposuit, videatur occidisse;⁵⁹⁶

Om en barnmorska ger en medicin som kvinnan dör av, gör Labeo denna distinktion: om hon ger henne den med egna händer ska det uppfattas som att hon dödade henne;

Detta är en kommentar i *Digesta* till *Lex Aquilia*, som behandlar de krav en ägare kan resa mot den som har orsakat skada på hans egendom. Den borde alltså endast avse slavar, men också hustrur och döttrar betraktas i vissa sammanhang som någon slags egendom.⁵⁹⁷ Avsikten med drogen nämns inte heller, men kommentaren indikerar barnmorskornas juridiska ansvar. En annan kommentar i *Digesta* till *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* [lag Cornelia om lönnmord och giftblandande], som bland annat riktar sig mot personer som handskas med droger avsedda för förgiftning, säger, att den som förser någon med abortframkallande droger ska dömas

⁵⁹⁵ Musonius Rufus, 15A.1–3.

⁵⁹⁶ *Dig.* 9.2.9 pr. (Ulpianus).

⁵⁹⁷ Se 4.3.2. och *Dig.* 48.6.5.2 (Marcianus).

till gruvorna om hon/han är av låg rang och till förvisning till en ö om hon/han har högre status. Om drogen dödar kvinnan utdöms dödsstraff.⁵⁹⁸ Brottet är alltså att dela ut farliga droger och ansvaret gäller alla, inte bara barnmorskor. Samma ansvar gäller befruktning förebyggande droger: om mottagaren dör sänds givaren enligt ett *senatus consultum* i exil.⁵⁹⁹ Tanken att det är brottsligt att åstadkomma en skada, som dessutom förhindrar framtida barnafödande, kan ligga bakom Ulpianus slutsats att en kvinna ska dömas till exil om hon har skadat sin livmoder för att åstadkomma abort.⁶⁰⁰ Forskare är oense om hur juristernas kommentarer till lagar som berör abort ska tolkas, men oavsett vilken uppfattning läkare och filosofer hade om fostret var detta enligt lagen inte en person och själva aborten kunde alltså inte vara ett brott. Däremot kunde omständigheter kring aborten vara olagliga.⁶⁰¹ Ulpianus definierar explicit ett foster som en del av kvinnans kropp:

[...] partus enim antequam edatur, mulieris portio est vel viscerum.⁶⁰²

[...] eftersom barnet är en del av kvinnan eller hennes invärtes delar innan det är fött

Cicero refererar i *Pro Cluentia* till en rättegång mot en kvinna från Miletus. Hon blev dömd till döden för en abort, som hon tagit emot mutor för att genomföra eftersom det fanns släktingar som var intresserade av att hindra hennes man från att få en arvinge. Cicero accepterar domen med motive-ringen att hon har berövat en fader en familjemedlem och arvinge och Rom en medborgare. Det har använts som evidens för att abort betraktades som ett grovt brott under senrepubliken.⁶⁰³ Konstantinos Kapparis har kommenterat fallet och menar att tanken är orimlig om vi förutsätter att hon dömdes enligt romersk lag, då abort inte var olaglig under denna tid. Han

598 *Dig.* 48.19.38.5 (Paulus).

599 *Dig.* 48.8.3.2 (Marcianus).

600 *Dig.* 48.8.8 (Ulpianus).

601 Gardner 1991, s. 158.

602 *Dig.* 25.4.1.1.

603 Cic. *Clu.* 11.32

menar att det inte går att utläsa ur formuleringen, vad hon egentligen var åtalad för, men han förmodar att det gällde mord.⁶⁰⁴ Cicero använde fallet som ett retoriskt inlägg i *Pro Cluentia* eftersom han tycker att hans klients motståndare i rätten var en värre brottsling än kvinnan från Miletus då han mördade sin gravida svägerska för att hans bror inte skulle få en arvinge.

Samma tankegång om mannens rätt till kvinnans foster finns i två rättsfall som har kommenterats av Marcianus och Tryphonius, båda verksamma i början av 200-talet, då aborter hade blivit olagliga. I båda fallen krävs tidsbegränsad exil som straff. Det ena hävdar att en kvinna som framkallar en abort ska dömas för att hon berövat sin make ett barn,⁶⁰⁵ det andra att en kvinna, som åstadkommer abort på sig själv för att hon inte, efter en skilsmässa, vill skänka sin nu förhatlige make ett barn, ska dömas för detta.⁶⁰⁶ Bruce Frier och Thomas McGinn tolkar detta som att abort är tillåten om mannen är införstådd med den.⁶⁰⁷ På samma grund menar Peter Brunt⁶⁰⁸ liksom Tim Parkin⁶⁰⁹, att det inte är aborten som är straffbar utan den förlust som kvinnan utsätter mannen för. Jane Gardner har dragit samma slutsats när hon påpekar att det inte kunde finnas skäl att åtala ogifta kvinnor, eftersom ingen man blivit berövad en arvinge.⁶¹⁰ Konstantinos Kapparis har däremot den bestämda åsikten att abort, när den kriminaliserades i början av 200-talet, sågs som ett ovillkorligt brott som varken var knutet till faderns anspråk eller till någon ändrad attityd till fostrets status. Det var en åtgärd för att öka nativiteten inom eliten, menar han.⁶¹¹

6.7.2. Mödradödlighet

De källor jag redovisar ger evidens för att aborter förekom tillräckligt ofta för att ge upphov till engagerade sociala, juridiska och medicinska ställ-

604 Kapparis 2002, s. 193f.

605 *Dig.* 47.11.4 (Marcianus).

606 *Dig.* 48.19.39 (Tryphonius).

607 Frier & McGinn 2004, s. 195.

608 Brunt 1971, s. 147.

609 Parkin 1992, s. 127f.

610 Gardner 1991, s. 159.

611 Kapparis 2002, s. 194.

ningstaganden. De beskriver metoder, som uppenbarligen gjorde aborter riskfyllda och de betraktades också som farliga. Det är knappast möjligt att bedöma hur vanliga aborter var med stöd av mina källor och inte heller hur vanligt det var med dödsfall och allvarliga skador, som sterilitet, som följd av abort. Det är tänkbart att överklasskvinnan oftare valde abort eftersom hennes anseende och familjens heder tog mer skada av ett utom-äktenskapligt barn och att hon därför var mindre benägen att föda och sedan sätta ut det än vad hennes mindre prestigekänsliga medsystrar var. Å andra sidan var riskerna för henne mindre, då hon hade större möjligheter att få kompetenta råd inför aborten och professionell vård efter den.

6.8. Jämförelse Rom – u-land

De grekisk-romerska läkarnas resonemang om preventivmetoder bekräftar att det både fanns behov av barnbegränsning och praktiska möjligheter att planera graviditeter. Däremot verkar det troligt att metoderna ibland misslyckades, vilket resulterade i oönskade graviditeter på samma sätt som i mina referensländer i dag och troligen i abortförsök eller fullbordade aborter även om de romerska kvinnorna hade ytterligare en möjlighet, nämligen utsättning.⁶¹² Med de metoder som stod till buds måste alla aborter betecknas som riskfyllda och därmed orsak till mödradöd eller skador på reproduktionsorganen och andra inre organ. Man kan dock vänta sig att de var något mindre riskfyllda om kvinnor var medvetna om de varningar för starka abortmedel och livshotande kirurgiska ingrepp, som bland annat Soranos och Galenos utfärdade, och om de hade möjlighet till vård efter aborten. Även i mina referensländer med deras restriktiva abortlagstiftning kan kvinnor med ekonomisk möjlighet köpa kompetent vård, trots att aborten är illegal, vilket gör att de löper betydligt mindre risk att skadas än sina mindre bemedlade medsystrar. Samhällets fördömande attityder hindrar ibland kvinnor att söka hjälp vid abortkomplikationer. Romerska kvinnor kan ha reagerat på samma sätt även när aborten i sig inte var olaglig.

⁶¹² Utsättning av barn är en så komplex företeelse med ett socialt och etiskt resonemang som leder så långt, att jag avstår från att diskutera den i denna studie i synnerhet som inga jämförelser kan göras med dagens Afrika. Några referenser är: Boswell 1988, Engels 1980, Harris 1994 och Corbier 2001.

Den undersökning från Dar es Salaam, som jag relaterat, visar att de unga kvinnor som blev oönskat gravida, förväntades lösa det problemet på egen hand, utan barnafaderns medverkan. De romerska författarna vittnar om samma attityd – oönskad graviditet var ett kvinnoproblem, vars lösning, abort, dessutom kunde fördömas moraliskt. Den som förmedlade abortmedlet var medansvarig, men inte mannen som orsakat graviditeten. Älskarinnor, som poeterna besjunger, var förstås oftast kurtisaner, förmodligen med sämre ekonomiska resurser än överklasskvinnorna. Såg någon till att de och deras fattiga prostituerade medsyster fick vård?

Jag har hänvisat till undersökningar som visar att de flesta aborterna i Afrika söder om Sahara utförs på unga kvinnor och att tonårsaborter är betydligt mer riskfyllda än aborter på vuxna kvinnor. I föregående kapitel diskuterar jag hur låg äktenskapsålder kan ha påverkat de romerska flickorna, men gifta tonåringar bör som regel inte ha haft anledning att abortera sina foster. Att slavflickorna hade en tidig sexdebut och att tidiga tonårsgraviditeter var vanliga får väl anses troligt. I romersk litteratur förutsätts det att slavar kan utnyttjas av ägaren, hållas tillgängliga för arbetskraftens behov på storgods eller prostitueras. Barnen som föddes var någons egendom och togs på något sätt om hand, även om det var regel att slavars huvuduppgift var att ge service, inte att föröka populationen.⁶¹³ Ägarens biologiska barn gavs en särställning. De kunde till exempel inte krävas som betalning vid en konkurs.⁶¹⁴ Detta utesluter förstås inte att även en slav kunde ha skäl till abort och att aborter förekom.

Men hur betedde sig fria och frigivna flickor i staden Rom, där de vuxna inte kunde kontrollera deras sexualitet på samma sätt som på landet eller i småstäder? Det verkar inte förenligt med det romerska samhällets syn på äktenskapet om de, som flickorna i Dar es Salaam, hade förhållanden med män, blev gravida och tvingades använda abort som barnbegränsningsmetod, men å andra sidan är det inte självklart att elitens sexualmoral och äktenskapsideal helt delades av de övriga i samhället. Jag spekulerar något över detta i Kapitel 8, Mentalitet.

⁶¹³ Gardner 1991, s. 211f.

⁶¹⁴ *Dig.* 17.1.54 (Papinianus), 20.6 och 8 (Ulpianus) och 42.5.38 (Paulus).

6.9. Relevanta likheter

Kapitlets övergripande fråga är ”Vilka faktorer påverkade mödradödligheten i Rom?”. En av dessa är låg äktenskapsålder, vilket jag diskuterar i Kapitel 5 och inte tar upp här. I stället lägger jag fokus på fyra andra faktorer, som jag anser ha påverkat mödradödligheten.

- **Brist på kvalificerad assistans påverkar utgången av en komplicerad förlossning.**⁶¹⁵ WHO:s slutsatser, att den viktigaste åtgärden för att kunna sänka den höga mödradödligheten i Afrika söder om Sahara är utbildning av barnmorskor och utbyggnad av mödravårdskliniker bekräftar farhågorna att hemförlossningar utan överseende av någon medicinskt kunnig är en risk för födande kvinnor. Alla kvinnor i Rom födde hemma, de flesta utan medicinskt kunnig assistans. Hade de som dog av komplikationer vid förlossningen kunnat räddas av en ”Soranos-tränad” barnmorska? Är likheten relevant mellan å ena sidan afrikanska och romerska traditionella barnmorskor, å andra sidan modernt utbildade och ”Soranos-utbildade” barnmorskor? Visserligen kunde inte ens elitens kvinnor i Rom känna trygghet inför graviditet och förlossning eftersom en stor del av den nödvändiga medicinska kunskapen och tekniken helt enkelt inte fanns, men barnmorskornas goda rykte och den dokumentation som finns över deras utbildning tyder på kompetens. Jag anser att likheten är relevant, men hur skickliga barnmorskorna än kan ha varit fanns det problem som de inte kunde lösa, men som dagens utbildade barnmorska på en förlossningsklinik klarar av. Är trots detta skillnaderna i dödsrisk mellan kvalificerad och icke-kvalificerad assistans jämförbar i mina domäner?
- **Brister i hygien påverkar utgången av en förlossning.** Bristande renlighet vid hemförlossningar orsakar infektioner som endometrit och sepsis. Förbättring av hygien i mina referensländer har en hög prioritet för att minska mödradödligheten och förbättra mödrahälsan genom fler kliniker och utbildning av traditionella barnmorskor. Det som idag främst hindrar kvinnor från att slippa infektioner är logistiska och

⁶¹⁵ Jag bortser här från komplikationer med för trång förlossningskanal, vilket jag kommenterar i 5.2.1. och 5.3.5.

ekonomiska svårigheter att nå de kliniker som finns.

Enligt vad som framgår av litteraturen fanns det i Rom ett renlighetssideal som kunde efterlevas tack vare tillgång till rent vatten, troligen lättare i ett välbärgat och välskött hem än i en fattig urban eller rural miljö. Trots detta finns det genom Soranos symptombeskrivningar evidens för barnsängsfeber även bland elitens kvinnor. Utan kunskap om mikrober är det uppenbarligen svårt att undvika dem. Hygienbristerna har olika bakgrund men ger samma följder – infektioner med risk för mödradöd. Jag bedömer likheten som relevant, men var bristerna så stora att man kan förmoda hög dödlighet i endometrit?

- **Låg socioekonomisk status ökar risken för förlossningskomplikationer.** Undersökningar i u-länder visar att dålig utbildning, fattigdom och låg status är faktorer som ökar risken för komplikationer i samband med graviditet och förlossning. Om resonemanget tillämpas på Rom ökar klyftan ytterligare mellan eliten och icke-eliten. I staden Roms slumområden, där fattigdomen var stor och prostitution utbredd, var troligen mödradöd mycket vanligare än bland de mer väl-situerade. Ändå är det från utsagor om elitens kvinnor som slutsatser om mödravård oftast dras, vilket ger en skev bild av romerska kvinnors reproduktiva hälsa. Var risken att dö i barnsäng betydligt mindre för de välbeställda?
- **Brister i befruktningskontrollen ökar abortfrekvensen.** Alla mina referensländer har en låg konsumtion av moderna preventivmedel vilket medför oönskade graviditeter. Samtidigt har de en restriktiv abortlagstiftning. Alla tillgängliga data bekräftar att kvinnor som vill avsluta en ovälkomen graviditet gör det även om aborten är illegal och medför risk för deras eget liv. Fattiga människor har inte råd att betala en illegal medicinskt utbildad abortör, varför komplikationer som allvarliga infektioner och blödningar eller skador på organ är vanliga och ger mitt referensområde en hög mödradödlighet orsakad av abortkomplikationer. Denna höga dödlighet orsakas alltså delvis av den strikta lagstiftningen. De grekisk-romerska läkarna bedömer som regel prevention och abort som likvärdiga, oönskade metoder att förhindra barnafödande även om Soranos medger att prevention är det minst onda när han betraktar dem som alternativa barnbegränsningsmetoder. Oönskade graviditeter ledde till abort också i Rom trots att alternativet utsättning

fanns. Jag finner sambandet relevant för båda mina domäner.

Juristerna försökte finna något som kunde straffas i samband med aborten, även om inte aborten i sig var olaglig, och medicinska och litterära kommentarer var antingen varnande eller fördömande. Är detta jämförbart med referensländernas lagstiftning? Är det rimligt att tro, att romerska kvinnor, liksom de afrikanska, försökte avbryta en oönskad graviditet vilken attityd omgivningen än hade och att möjligheterna till kvalificerad hjälp minskade genom omgivningens ogillande?

Kapitel 7

Kvinnors hälsa och dess påverkan på perinatal dödlighet

7.1. Inledning

Jag har i de tre föregående kapitlen diskuterat hur samhällssyn, giftermålsålder och medicinsk vård kan ha påverkat kvinnors reproduktiva hälsa. Graviditet och barnafödande var naturligt, men, enligt Soranos, inte särskilt hälsosamt.⁶¹⁶ Ingenting tyder dock på att människor uppfattade processen som en sjukdom trots att kvinnor utsattes för stora risker. Jag tänker här fokusera på hur kvinnors hälsa eller ohälsa kan ha påverkat fosters och nyfödda barns överlevnad.⁶¹⁷ Den onda cirkeln av hög barnadödlighet → många barn per kvinna → dålig kvinnohälsa → hög barnadödlighet är olycksbringande, men vad – förutom, som vi förmodar, täta graviditeter – påverkade kvinnors reproduktiva hälsa och därigenom deras foster och deras nyfödda barn? Vilka indikationer finns för att en sådan kvinnlig ohälsa, som påverkar perinatal dödlighet, var prevalent?

Ohälsan kan tänkas ha orsaker som är svåra att dokumentera, till exempel medfödda sjukdomar, misshandel, hårt kroppsarbete, ointresse för eller bristande kunskaper om fostrets behov. Jag väljer att diskutera tre hälsorisker som är möjliga att bedöma, nämligen

⁶¹⁶ Sor. *Gyn.* 1.13.

⁶¹⁷ Genom modersmjölkens mängd och kvalitet påverkar naturligtvis kvinnors hälsa barnadödlighet även efter nyföddhetsperioden, men då detta primärt gäller barns situation och inte kvinnors tar jag inte med det i diskussionen.

- brister i hygien och vattenkvalitet
- brister i kost och livsmedelshantering
- infektioner som skadar fostret eller det nyfödda barnet

Jag ger först några synpunkter på tillståndet i mina referensländer.

7.2. U-land

7.2.1. Brister i hygien och vattenkvalitet

Av mina referensländer ligger en stor del av Burkina Faso, Mali, Niger och norra Nigeria inom SAHEL-regionen, Saharas gränsområden. De återkommande perioderna med extrem torka i detta område, som naturligtvis i hög grad påverkar de hygieniska förhållandena, har ingen motsvarighet i Italien, som hade och har ett helt annat klimat. Som jag noterar i Kapitel 3.1. karakteriserades klimatet i senrepublikansk tid av en långsam uppvärmning efter en tidigare kall period. Tidsperioden var förhållandevis fuktig, medan kejsartiden innebar allt större torka. Senrepublikens och den tidiga kejsartidens väder har i de flesta fall varit gynnsamt för det romerska jordbruket.⁶¹⁸ Jag utelämnar därför torkkatastroferna i mitt resonemang.

Nivån för sanitära förhållanden definieras enligt vissa indikationer som WHO och UNICEF i samarbete har utgått från för att kunna skapa ett statistiskt underlag. Exkrementer som lämnas öppet på fält, i buskage eller i öppna vattensamlingar eller som samlas upp och forslas bort med övrigt avfall räknas som den lägsta nivån. Inte heller sådana latriner som tillåter mänsklig kontakt med avfallet som öppna hål eller spannar eller sådana som är offentliga eller delade mellan flera hushåll godtas.⁶¹⁹ Endast i tre av mina referensländer har mer än 10 procent av människorna på landsbygden tillgång till godtagbara sanitära faciliteter.⁶²⁰ De flesta av dem uträttar

⁶¹⁸ Hin 2013, s. 73–89.

⁶¹⁹ WHO/UNICEF 2014, s. 48.

⁶²⁰ WHO/UNICEF 2014, s. 52–73.

sina behov i det fria, vilket innebär att dricksvattenkällorna ofta förorenas av tarmbakterier.⁶²¹

En anledning till att latrinerna bör vara privat är att kvinnor ska ha rätt att sköta sin menstruationshygien i enskildhet. Bristande hygien innefattar, förutom delade toaletter och toaletter utan tvättmöjligheter, brist på rena mensskydd av ett absorberande material. Detta leder till att risken ökar för genitala infektioner, vilket en nigeriansk studie av skolflickors möjligheter att sköta sin hygien också indikerar.⁶²² Infektionerna kan naturligtvis påverka deras senare graviditeter. Vanliga skydd som flickor och kvinnor använder är ohygieniska tygtrasor eller toalettpapper. Forskningen i ämnet är otillräcklig.⁶²³

I satsningarna på att uppnå millenniemålen har frågan om kvinnors menstruationshygien fått för litet utrymme, menar Varina Tjon Ten i en artikel.⁶²⁴ Jag förstår hennes synpunkt men uppfattar det också som anmärkningsvärt att de artiklar och rapporter som berör frågan, liksom Varina Tjon Tens egen kritiska artikel, är fokuserade på flickors besvärliga skolsituation som innebär så stora praktiska svårigheter under menstruationen att de hellre stannar hemma. En artikel om skolor i norra Tanzania belyser problemet och hänvisar dessutom till många andra områden i Afrika söder om Sahara som befinner sig i samma situation.⁶²⁵ Detta är förstås ett stort problem för flickorna, men varför är det så lite diskussion om de vuxna landsbygdskvinnornas problem med menstruationshygien? En bidragande orsak kan vara att de troligen ganska sällan menstruerar. Efter en graviditets- och amningsperiod följer sannolikt snart en ny graviditet. En lång amningstid och många överlevande barn gör menstruation till en sällsynt förekomst även i en kvinnas fertila liv.⁶²⁶

Det är svårt att ha någon uppfattning om vilka rutiner människor på den afrikanska landsbygden har när de sköter sin personliga hygien. Ett försök att göra en uppskattning av deras möjligheter finns i en WHO/

621 WHO/UNICEF 2014, s. 41.

622 Adinma & Adinma 2008, s. 1.

623 WASH 2013, s. 76.

624 Ten 2007, s. 10–12.

625 Sommer 2010, s. 527f.

626 Borgfeldt *et al.* 2010, s. 330.

UNICEF statistik, där Mali och Sierra Leone ingår. Efter att ha delat upp hushållen i fem inkomstgrupper, har man mätt andelen hushåll i varje grupp, som har något utrymme för handtvätt med tillgång till tvål – eller annat rengöringsmedel – och vatten. Om man bortser från de två rikaste grupperna hade mindre än 10 procent av hushållen ett sådant utrymme.⁶²⁷

Dålig hygien bidrar till undernäring genom att öka prevalensen av diarré, dysenteri och andra tarminfektioner, som är särskilt svåra att bekämpa eftersom människor utan symptom kan ha de patogena bakterierna i sin tarm och omedvetet sprida smittan. Det har också noterats vid en studie i Tanzania att infektioner med dysenteribakterien *Shigella* är vanligast under de torra årstiderna, vilket bekräftar att dålig vattenkvalitet är en av orsakerna till diarrésjukdomar. Diarréer bedöms vara en dominerande orsak till den höga barnadödligheten i Afrika söder om Sahara.⁶²⁸ De drabbar naturligtvis inte bara barn, men vuxna löper inte samma risk för uttorkning.

WHO/UNICEF jämför dricksvattnet i olika länder enligt vissa indikationer. De sämsta dricksvattenkällorna beskrivs som ytvatten från floder, dammar, sjöar, åar och bevattningskanaler. Därefter rankas grävda brunnar och källor som är oskyddade mot föroreningar och vagnar med små vattenbehållare. Däremot är offentliga vattenkranar, skyddade brunnar och källor och uppsamlat regnvatten godtagbart, liksom, förstås, vatten i rörledning.⁶²⁹ Med undantag för i Burkina Faso, där kraftiga insatser har gjorts för att förbättra dricksvattnet, hade endast hälften eller en ännu mindre del av landsbygdsbefolkningen i mina referensländer tillgång till rent vatten 2012.⁶³⁰ Förutom smittorisken genom mikroorganismer i dricksvattnet är naturligtvis rent vatten också en förutsättning för att genom god hygien kunna förebygga infektioner.

7.2.2. Brister i kost och livsmedelshantering

Det svenska livsmedelsverket har publicerat noggrant utformade råd om vad en gravid kvinna behöver äta för att tillgodose sina egna och fostrets

627 WHO/UNICEF 2014, s. 45.

628 Okeke 2009, s. 824–832.

629 WHO/UNICEF 2014, s. 48.

630 WHO/UNICEF 2014, s. 52–73.

behov och vad hon bör undvika för att det är skadligt. Jag uppfattar råden som en tillräckligt välgrundad dietnorm för en gravid kvinna oavsett vilken tid och miljö hon lever i även om de av socioekonomiska skäl inte kan följas.

Hon måste få i sig viktiga spårämnen som D-vitamin, jod och selen, som finns i fisk och skaldjur, och omega-3-fett som finns i fet fisk. Folater – folsyrans salter – är nödvändiga för fostrets utveckling och för kvinnans blodbildning. De finns i grönsaker, främst ärtväxter, frukt och fullkornsprodukter. Järn, som är nödvändigt för att röda blodkroppar ska bildas, finns i animalisk föda och fullkornsbröd. Även den som äter järnrik mat kan behöva tillskott av järntabletter, då risken för anemi är stor vid slutet av graviditeten. Listerios och toxoplasmos⁶³¹ är två fruktade infektioner som undviks genom att man förvarar kylvaror kallt, är noga med att animaliska produkter är färska och undviker opastöriserad ost. God matlagningshygien är naturligtvis också väsentlig. Dessutom ska den gravida kvinnan helt avstå från vin och andra drycker med alkohol.⁶³²

Kvinnor i Afrika söder om Sahara är ofta undernärda. Dietbristerna under graviditeten kan vara förödande, troligen dock mer för kvinnorna än deras foster, eftersom fostrets näringsbehov så långt som möjligt tillgodoses av att vävnader, som innehåller moderns näringsreserver, bryts ner.⁶³³ UNICEF anser att de bakomliggande sociala orsakerna till undernäring är fattigdom, kvinnors brist på utbildning och deras sociala status, som är lägre än männens, liksom klasskillnader i samhället.⁶³⁴ En förhållandevis ny företeelse i Afrika söder om Sahara är en viss övergång från traditionell kosthållning till en diet med mer kalorier, fett och socker, som, kombinerad med mindre fysisk aktivitet, ger högre prevalens av fetma, hjärt- och kärlsjukdomar och diabetes. Den ”västerländska” die-

631 Både toxoplasma-protozoen och listeriabakterien passerar placenta. Om ett barn föds med svår toxoplasmos är risken stor att det dör eller blir mentalt retarderat. Om ett foster överlever en listeriainfektion dör det troligen som nyfött barn. Borgfeldt *et al.* 2010, s. 58f.

632 Livsmedelsverket 2014, s. 5–11. Jag har bara nämnt dietråd som kan anpassas till antiken och utelämnat varningar som är ovidkommande för mitt resonemang om Rom – som kaffe, nikotin och miljögifter.

633 Howson *et al.* 1996, s. 57.

634 UNICEF 2009, s. 35f.

ten har framför allt adopterats i urbana områden medan mina rurala referensområden är mindre påverkade.⁶³⁵ Det är dock uppenbart att fel-näring, lika väl som undernäring, påverkar kvinnors hälsa och därmed deras foster vid graviditet.

Värt att kommentera är betydelsen av kvinnors utbildning, som dels bestämmer deras förmåga att utifrån familjens resurser ställa samman en så näringsriktig kost som möjligt, dels avgör deras status i familjen, som i sin tur kan avgöra om de har möjlighet att kräva sin rättmätiga del av denna kost eller ej.⁶³⁶ Aminatta Forna, uppvuxen i Sierra Leone, noterar i romanen *Ancestor stones* ett beteende hos en hustru, som anmärkningsvärt avviker från den gängse normen:

She [one of the wives] sat down next to him [the husband] like an equal, and ate from the same dish.⁶³⁷

Även döttrarna kan missgynnas vid fördelningen av hushållets födoresurser. Den tanzaniska författaren Elieshi Lema låter en flicka i romanen *Parched earth* klaga:

‘It’s my father. He demands all the meat in the food and only gives some to my brothers and never to us girls.’⁶³⁸

UNDP:s undersökning av bland annat skillnader i undernäring mellan pojkar och flickor i Afrika söder om Sahara visar dock inte att flickor är missgynnade. I Kenya och Nigeria är undernäring något vanligare bland pojkar än bland flickor.⁶³⁹

En undersökning från 1998 visar på ett problem, som fortfarande finns kvar, nämligen att en stor del av den föda som produceras i mina referensländer, liksom i andra u-länder, konsumeras av mikroorganismer, insekter och gnagare. Effektiva lagringsmetoder skulle både minska under-

635 Steyn & Mchiza 2014, s. 91–95.

636 UNICEF 2009, s. 35f.

637 Forna 2006, s. 60.

638 Lema 2001, s. 84.

639 Garcia 2012, s. 29 och 37.

näringsen och hindra sådana skador som konsumtion av angripen mat ger. Nu är soltorkning det vanligaste sättet att bevara vegetabilier och fisk i de flesta tropiska och subtropiska områden.⁶⁴⁰ En nigeriansk undersökning har bekräftat att bönderna vanligen soltorkar spannmål, rotfrukter och ärtor/bönor för att öka hållbarheten. Däremot röker de kött och fisk.⁶⁴¹

En annan studie har analyserat mikrofloran i slumpvis utvalda köttprodukter i den nigerianska staten Calabar. Undersökningen visade att produkterna blev förorenade av svampar och bakterier i alla stadier av hanteringen, men föroreningen var kraftigast om köttet tillagades, förvarades och hettades upp igen. Risken för infektioner via kött är hög i Nigeria, menar artikelförfattarna.⁶⁴² Förekomst av *Listeria* i köttet bekräftar risken för listerios hos de gravida kvinnor som äter kött. Listerios är speciellt allvarlig för gravida kvinnor eftersom bakterien kan passera moderkaksbarriären och smitta fostret med fosterdöd som följd.⁶⁴³

Brucella är en grupp bakterier som infekterar både djur – nötboskap, får, getter och grisar – och människor. De smittar genom direktkontakt med djuren eller genom opastöriserad mjölk och ost och är vanlig i Afrika söder om Sahara, särskilt i områden där djurhållning är viktig.⁶⁴⁴ Förutom att brucellos har allvarliga sjukdomssymptom i sig⁶⁴⁵ kan den orsaka spontanabort, intrauterin fosterdöd och för tidig förlösning hos gravida kvinnor.⁶⁴⁶

Protozon *Toxoplasma gondii* är en vanlig parasit hos människa, som sällan ger symptom hos friska, vuxna människor medan ett bristande immunförsvar gör sjukdomen toxoplasmos farlig. Dessutom måste gravida kvinnor skyddas från smitta, då parasiten via placenta kan infektera fostret med svåra fosterskador, fosterdöd eller neonatal död som följd. Parasiten sprids via ekskrementer – i synnerhet från katter – och förorenat kött, där

640 Esper & Mühlbauer 1998, s. 96.

641 Ibeanu *et al.* 2010, s. 125–128.

642 Odey *et al.* 2013, s. 50–52. De mest frekventa patogena bakterierna, ansvariga för diarréutbrott var *Salmonella* subspecies, *Listeria monocytogenes* och *Yersinia enterocolitica*.

643 Livsmedelsverket 2008, s. 2f.

644 McDermott & Arimi 2002, s. 112–123.

645 Hög feber, huvudvärk, muskel- och ledvärk, trötthet, viktnedgång, ibland led- och skelettinfectioner

646 Kurdoglu *et al.* 2010, s. 204.

den överlever både saltning och rökning. En studie från ett nigerianskt sjukhus visade att fyra femtedelar av de nyförlösta kvinnorna hade antikroppar mot *Toxoplasma*.⁶⁴⁷

Mina referensländer har olika förutsättningar för jordbruksproduktion, främst genom att de ligger i olika klimatbälten med olika årliga nederbördsmängder. Mängden föda, tillgänglig för varje person varierar, liksom födans sammansättning. Krig och andra katastrofer skapar störningar i både produktion och distribution av föda, varför det är svårt att säga något om hur utbredd undernäring är utöver den grova skattningen av 23,8 procent av befolkningen, som FAO anger som medeltal för Afrika söder om Sahara.⁶⁴⁸ Däremot kan jag ha några synpunkter på basfödans näringsinnehåll och hur väl den kan tänkas täcka behoven.

I större delen av mitt referensområde bidrar spannmål, som ris, majs, hirs och durra med ungefär hälften av energiintaget. Hirs och durra är relativt proteinrika, medan rotfrukter som jams, maniok och sötpotatis, som är det kompletterande kolhydratintaget tillsammans med kokbananer, är extremt proteinfattiga. Baljväxter är en viktig proteinkälla, som också tillför mineraler, B-vitaminer och viktiga fleromättade fettsyror, medan animalier är sällsynta, vilket innebär att järnbrist är en risk. Frukt och grönsaker andra än baljväxter kompletterar vitamin- och mineralintaget. Fettkällor är vegetabiliska oljor, främst palmolja, men även nötter, som jordnötter, som dessutom är proteinrika. Avgörande för om födan blir näringsriktig eller ej är förstås hur stor andel av kosten de kolhydratkompletterande födoämnena utgör. En kost av enbart spannmål och rotfrukter ger brist på protein liksom på vissa essentiella fettsyror och mineralämnen, i synnerhet järn.⁶⁴⁹ Järnbrist i kosten är en av de faktorer som ger anemi. Anemi är dock ofta ett symptom på en bakomliggande sjukdom, inte en sjukdom i sig själv. Jag diskuterar detta nedan i samband med malaria.

En global undersökning av matvanor i 187 länder hade som mål att kartlägga förändringar i kosten mellan 1990 och 2010, men den redovisar också absoluta data. Studien beaktar konsumtionen av dels tio hälsosamma födoämnen, dels sju ohälsosamma för att nå en diätvärdering. Inom län-

⁶⁴⁷ Uttah *et al.* 2013, s. 1–4. Studien gjordes i Ibadan, Nigeria, 1996.

⁶⁴⁸ FAO 2014, s. 8.

⁶⁴⁹ Jäger 2013, s. 14–34.

derna har könen jämförts, vilket visar att kvinnor genomgående äter hälsosammare än män. Tyvärr gör inte undersökningen några socio-ekonomiska jämförelser. Mina referensländer rankas högt när det gäller att undvika konsumtion av den onyttiga födan, men i de flesta fall lågt när det gäller att konsumera mycket av den nyttiga.⁶⁵⁰

Ett av de tio nyttiga födoämnen i undersökningen är en kalciumkälla. Rakitis har nämligen konstaterats hos nigerianska barn och eftersom de tillbringar en stor del av dagen med utelek bör det vara en följd av för lite kalcium i kosten. En hypotes är, att kalciumbrist i kosten spelar större roll för att utveckla rakitis hos barn, medan vuxna är känsligare för D-vitaminbrist orsakad av för lite solljus.⁶⁵¹ Jag har inte sett evidens för att rakitis skulle vara något stort problem för födande afrikanska kvinnor.

Chimamanda Ngozi Adichie låter i *Half of a yellow sun* den nigerianske pojken Ugwu, berätta hur han hade hjälpt sin mor förbereda middagen:

He had peeled and pounded yams and cassava, blown out the husks in rice, picked out the weevils from beans, peeled onions, and ground peppers.⁶⁵²

Jag låter det citatet exemplifiera grundingsredienser i en nigeriansk måltid.

7.2.3. Infektioner som skadar fostret och det nyfödda barnet

Det finns en hel del sjukdomar som kan orsaka intrauterin fosterdöd. Bland dem är virussjukdomar som röda hund, mässling, påssjuka, influensa, vattkoppor och polio särskilt fruktade eftersom virus passerar placentan under hela graviditeten, medan bakterier inte kan komma genom den förrän efter tjugonde veckan och då med svårighet.⁶⁵³ I u-länder är virussjukdomar högst ofullständigt redovisade⁶⁵⁴ och antika läkare kunde

650 Imamura *et al.* 2015, s. 132–141.

651 Pettifore 2004, s. 1725S–1727S.

652 Adichie 2014, s. 12.

653 Borgfeldt *et al.* 2010, s. 56.

654 WHO 2015, tabell 3.

knappast inse och notera att en spontanabort kunde ha varit en följd av en sådan infektion hos den gravida kvinnan, varför jag lämnar influensa och barnsjukdomarna utanför mitt resonemang. I stället tar jag upp några andra infektioner som jag kan finna evidens för och som i hög grad påverkar en kvinnas foster eller nyfödda barn. De är malaria, som infekterar placentan, tuberkulos, som smittar det nyfödda barnet eller, i sällsynta fall, fostret, och sexuellt överförda sjukdomar, som antingen överförs till fostret eller smittar barnet vid förlossningen.⁶⁵⁵ Dessutom har ju en kvinna med en infektion ett sämre allmäntillstånd än när hon är frisk vilket påverkar fostret och det nyfödda barnet vare sig det blir smittat eller ej.

7.2.3.1. *Malaria*

Med undantag för Etiopien, Kenya och Tanzania tillhör mina referensländer de länder söder om Sahara som har störst andel malariasjuka bland befolkningen. Regionen är i sin tur världens utan jämförelse mest malariadrabbade område.⁶⁵⁶ Sjukdomen är dock som regel inte diagnosticerad utifrån parasiter i blodet, utan de flesta diagnoser bygger enbart på febersymptom, vilket dock knappast innebär någon större felkälla. Huvuddelen av den medicin som används mot malaria säljs av icke-legitimerade försäljare utan kompetens att ställa diagnos och bestämma dosering, vilket medför stor risk för att malariaparasiter kan bli resistenta mot artemisinin, den verksamma ingrediensen i de malariamediciner som ingår i ACT.⁶⁵⁷ Artemisinin utvinns ur en malörtsart, *Artemisia annua*, som nu odlas i flera av mina referensländer.⁶⁵⁸

Chimamanda Ngozi Adichie ger en antydan om att örter mot malaria inte är något nytt i afrikansk medicin. Hon låter en nigeriansk man berätta om sin mormor:

⁶⁵⁵ AbouZahr & Wardlaw 2003, s. 29.

⁶⁵⁶ WHO 2015, tabell 3.

⁶⁵⁷ *Artemisinin-based combination therapies*. Goodman *et al.* 2007, s. 203–206.

⁶⁵⁸ Olika malörtarter ingår i Dioskorides mediciner mot en rad åkommor, men inte mot feber eller feberanfall.

She was a wonderful herbalist, and she had the best cure for malaria.⁶⁵⁹

I den del av världen där malaria är endemisk – vilket innefattar mina referensländer – bidrar malaria direkt till att öka mödradödligheten och dessutom till fosterdöd och hög neonatal barnadödlighet. Malariaparasiten kan överföras till fostret genom en infekterad placenta. Dessutom försämras dess funktion, varför fostret skadas av för lite näring och syre och ofta dör eller föds för tidigt och/eller med undervikt. I synnerhet ger infektioner av den farligaste malariaparasiten, *Plasmodia falciparum*, allvarliga skador, inte minst svår anemi, som är oerhört kritisk för gravida kvinnor. De mest utsatta är de mycket unga, de som är HIV-smittade och de som är gravida första gången, eftersom den immunitet mot malaria, som man troligen har förvärvat om man bor i ett malariainfekterat område, försvinner eller avtar vid första graviditeten.⁶⁶⁰

Malaria är en av orsakerna till anemi, som utgör en allvarlig risk för ett foster. En grupp läkare, där både hematologer och gynekologer ingick, undersökte 403 till synes friska, gravida kvinnor mellan 15 och 44 år, som besökte mödravårdskliniken vid ett sjukhus i Sokoto i nordvästra Nigeria, och en kontrollgrupp av icke-gravida för att klarlägga prevalensen av anemi och vilka socio-ekonomiska och medicinska faktorer som påverkade den. 80 procent av invånarna i distriktet är jordbrukare, män dominerar samhällsfunktionerna och låg giftermålsålder för flickor är vanlig.

Av de gravida kvinnorna hade 56 procent anemi, vilket var betydligt fler än i kontrollgruppen. Åldersgruppen 15–19 år hade en något högre prevalens och den var signifikant högre hos dem som hade gift sig före 18 års ålder. Många graviditeter och kort mellanrum mellan dem ökade prevalensen. Välutbildade och välsituerade kvinnor hade mer sällan anemi. Läkargruppens resultat överensstämmer med andra studier i Nigeria och Burkina Faso och de drar slutsatsen att anemi är ett uppenbart hot mot gravida kvinnor genom att öka risken för hjärtstillestånd och svåra blödningar under graviditet och förlossning. De ser ursprunget till ane-

⁶⁵⁹ Adichie 2014, s. 152.

⁶⁶⁰ Howson *et al.* 1996, s. 208–211 och Schantz-Dunn 2009, s. 180–190.

min som en kombination av felnäring, främst järnbrist och brist på andra spårämnen i kosten, stora blodförluster, malaria och andra parasitinfektioner, HIV-infektion, många graviditeter, korta mellanrum mellan barnen. Sjukdomen är ofta kopplad till låg socio-ekonomisk status.⁶⁶¹

7.2.3.2. Tuberkulos

HIV-smitta gör också de tuberkulossjuka mer utsatta genom att öka dödsrisken. I Afrika är en tredjedel av de tuberkulosinfekterade också smittade av HIV vilket kraftigt förvärrar sjukdomsbilden. Denna förödande saminfektionen mellan HIV och tuberkulos hindrar analogier med det antika Rom. Däremot kan den starka kopplingen mellan tuberkulos och undernäring vara relevant.⁶⁶²

Bilden av tuberkulos i mina referensländer har blivit mörkare genom att man har fått evidens för att sjukdomens utbredning grovt underskattats i tidigare hälsorapporter. En stort upplagd undersökning som genomfördes 2012 i Nigeria visade nämligen, att antalet människor med aktiv tuberkulos, antal nya fall och antalet döda i sjukdomen var betydligt större än man tidigare bedömt. Troligen har man gjort samma underskattning i andra afrikanska länder.⁶⁶³ Underskattningen är förstås alarmerande men jag vill påpeka att prevalensen av malaria och tuberkulos i mina referensländer knappast är jämförbar. Medan det både i Niger och i Mali fanns cirka 1,4 miljoner malariasjuka 2013 var antalet tuberkulossjuka 11 251 respektive 5 810 enligt WHO:s skattning.⁶⁶⁴

Det hade varit intressant att kunna jämföra behandlingen av MDR-TB,⁶⁶⁵ och behandling av sjukdomsfall med icke-resistenta bakterier. Det kan tyvärr inte göras, då mina referensländer antingen saknar rapportering eller har en mycket ofullständig sådan eftersom testmöjligheterna för bak-

⁶⁶¹ Zama *et al.* 2014, s. 120–124.

⁶⁶² Getahun *et al.* 2012, s. 216.

⁶⁶³ WHO 2014B, s. 11–13.

⁶⁶⁴ WHO 2015, tabell 3. Den tidigare nämnda underskattningen av prevalensen har beräknats till 100 procent.

⁶⁶⁵ *Multi drug resistant tuberculosis* innebär att bakterien är resistent mot åtminstone de två mest effektiva medicinerna.

terieresistens är dåliga. De undersökningar som har gjorts indikerar inte att MDR-TB är något stort hot i området.⁶⁶⁶

Däremot är tuberkulos ett hot för gravida kvinnor, genom att dödligheten ökar både för dem och för de nyfödda barnen. Barnen föds ofta för tidigt och med låg födelsevikt. Dödsrisken för fostret/barnet är 6 gånger högre än för barn till friska kvinnor.⁶⁶⁷ Detta är en allmän iakttagelse och gäller inte specifikt för mina referensländer. De undersökningar som jag har tagit del av från Afrika söder om Sahara fokuserar på saminfektioner med HIV.⁶⁶⁸

7.2.3.3. *Klamydia, gonorré och syfilis*

Sexuellt överförda sjukdomar är vanliga i Afrika söder om Sahara och orsakar direkt eller indirekt en ökning av antalet dödfödda barn, för tidig födsel och låg födelsevikt, i synnerhet som de ofta förekommer i saminfektion med malaria.⁶⁶⁹ Den allvarligaste av dem är förstas syfilis. Syfilisbakterien passerar placenta och kan smitta fostret, vilket kan resultera i spontanabort, att barnet är dödfött eller dör som nyfödd. Om det överlever riskerar det allvarliga skador. Syfilis drabbar i slutstadiet, det så kallade tertiärstadiet, kroppens alla organ, framför allt kärlsystemet och hjärnan.⁶⁷⁰

En studie i ett urbant distrikt i norra Tanzania kartlade prevalensen för sexuellt överförda infektioner hos ca 3000 gravida kvinnor, 14–43 år gamla, som besökte mödravårdskliniker i slutet av sina graviditeter. Syfilisfallen var anmärkningsvärt få jämfört med andra områden i Tanzania – endast knappt 1 procent av kvinnorna hade aktiv syfilis. Gonorré var också sällsynt, medan 17,5 procent hade eller hade haft klamydia. Andra genitala infektioner som herpes och candida fanns hos betydligt fler kvinnor. Ett annat område i Tanzania skulle troligen ha visat andra proportioner eftersom regionala variationer är stora.⁶⁷¹ I en undersökning i Ibadan i sydväs-

666 WHO 2014B, Supplement, s. 3–5.

667 Getahun *et al.* 2012, s. 221.

668 Till exempel Sugarman *et al.* 2014 och Singer 2013.

669 Chico *et al.* 2012, s. 2079.

670 Borgfeldt *et al.* 2010, s. 185 och s. 224f.

671 Msuya *et al.* 2009, s. 2f.

tra Nigeria, genomförd på liknande sätt, fanns inte något fall av vare sig syfilis, klamydia eller gonorré, medan andra sexuellt överförda sjukdomar var vanliga.⁶⁷² Nästan hälften av kvinnorna i en annan studie från ett landsbygdsområde i Nigerdeltat i Nigeria var infekterade med någon sådan sjukdom. Även här var syfilis och gonorré sällsynta medan klamydia var tämligen vanlig. Denna studie hade socio-demografiska mål. Artikelförfattarna fann relevanta samband mellan hög prevalens av sexuellt överförda sjukdomar och låg ålder hos kvinnorna (15–24 år) såväl som låg utbildning och arbetslöshet.⁶⁷³

7.3. Rom

7.3.1. Brister i hygien och vattenkvalitet

Italien hade uppenbarligen tillräckligt med nederbörd för att ha god tillgång till rent vatten, åtminstone under den period jag fokuserar på,⁶⁷⁴ och därmed möjlighet både till hälsosamt dricksvatten och till en god hygien. Romarnas badkultur och deras vilja att hålla en hög hygienisk standard är välkänd och väl dokumenterad och bad, privata eller allmänna, fanns tillgängliga för större delen av befolkningen.⁶⁷⁵ Plinius och Celsus lägger medicinska synpunkter på badandet och hävdar med stort eftertryck att det är nödvändigt för hälsan.⁶⁷⁶

Den vanliga kökshygienen gynnades förstås när man inte behövde spara på vattnet. När Cato den äldre ger recept på bröd och anvisningar om hur bakningen ska gå till poängterar han hur viktigt det är att ”tvätta händerna och skålen väl”. Även i andra recept trycker han på ”ren” i samband med orden bord, händer, sil, skål och tyg.⁶⁷⁷ Förmodligen hade andra hushåll, med samma struktur som Catos, liknande krav på renlighet. I

⁶⁷² Okonko *et al.* 2012, s. 24.

⁶⁷³ Ekanem *et al.* 2012, s. 49–54.

⁶⁷⁴ Jag kommenterar vissa klimatförändringar i Kapitel 3.1.

⁶⁷⁵ Jackson 1988, s. 49.

⁶⁷⁶ Fagan 2006, s. 190.

⁶⁷⁷ Cato *Agr.* 74.

köken arbetade slavar, som var skyldiga att följa ägarens föreskrifter och som troligen accepterade god hygien som en självklar rutin med hälsovinster som följd. Också Columella ger tydliga råd till husföreståndarinnan, som ska se till att köket och ladugårdarna hålls rena. Dessutom ska hon sköta sjukrummen, vädra dem och befria dem från orenligheter.⁶⁷⁸ Dock fanns det en hel del romerska miljöer där det var omöjligt att upprätthålla en sådan rutin.

Inte heller baden, vars hälsofrämjande effekt romarna var stolta över, är okontroversiella. Det är osäkert hur ofta bassängerna rengjordes och hur effektivt vattenflödet genom dem var. Romarna var uppenbarligen inte medvetna om att spridning av sjukdomar som kolera och dysenteri kunde ske genom vatten.⁶⁷⁹

Det bör ha varit besvärligt för menstruerande kvinnor att sköta sin underlivshygien med den sorts latriner som de flesta hade tillgång till – ett hål i marken eller golvet, med eller utan säten att sitta på, där avfallet samlades tills det transporterades bort som gödsel.⁶⁸⁰ Var avskildhet viktig för kvinnorna eller använde de offentliga latriner tillsammans med männen? Frågan ställs av Barry Hobson i *Latrinae et foricae* utan att han anser sig kunna besvara den, men han påpekar att det bland annat i Pompeji fanns små enskilda toalettutrymmen som var tillgängliga från gatan. Han menar också, att det skedde en utveckling mot privata latriner med bara ett säte under tidig kejsartid samtidigt som det blev allt mer tabubelagt att könen vistades tillsammans nakna, till exempel i baden.⁶⁸¹ Roy Bowen Ward har en motsatt uppfattning. Han beskriver baden som separata för män och kvinnor fram till tidig kejsartid, men därefter ofta gemensamma.⁶⁸² Ingen av dem ger svar på frågan om kvinnliga hygienutrymmen. Inte heller har jag funnit några råd eller kommentarer vare sig från läkare, från jordbruksförfattarna eller från Plinius om hur hygienrutinerna sköttes eller borde skötas och hur starka kraven på avskildhet var.

678 Columella 12.3.8.

679 Fagan 2006, s. 201–204.

680 Hodge 1992, s. 336.

681 Hobson 2009, s. 8of.

682 Ward 1992, s. 13of.

Råd om mensskydd är också sällsynta. Plinius råd om att använda rost på en ulltott som tampong för att hejda månadsreningar måste dock rimligen tolkas som ett sådant.⁶⁸³ Columella skriver om en flicka som har sin första menstruation med ”det oanständiga blodet” rinnande nerför sina ben.⁶⁸⁴ Troligen säger det ingenting om mensskydd, då blodet förväntades rinna för att ge magisk kraft. Soranos nämner tamponger med varm olja, men inte som skydd utan för att lindra menstruationsmärtnor. Han nämner inte renlighet i sammanhanget mer än att det inte är bra att bada under menstruationen, i synnerhet inte första dagen.⁶⁸⁵

På landsbygden fanns möjligheter att förvara även mänsklig gödsel tills den kunde spridas på åkrarna, vilket Varro ger noggranna anvisningar om, samtidigt som han rekommenderar en latrin för *familia* i anslutning till gödselstacken.⁶⁸⁶ Sannolikt var det naturligt för jordbruksarbetande människor, även kvinnor, att ha kontakt med ekskrementer, både från djur och från människor medan hanteringen av avföring och urin var ett problem i städerna, något som bland annat visas av ett avsnitt i *Digesta*, där man uttalar ett förbud att kasta ekskrementer eller döda djur på gatorna.⁶⁸⁷ I ett annat avsnitt statueras skyldigheten att laga en trasig privat kloak så att avfallet inte ska kunna förgifta luften.⁶⁸⁸

Det fanns inte några förordningar om hur privata latriner skulle vara konstruerade och var i husen de kunde placeras. Ofta låg de i anslutning till köket, vilket naturligtvis inte var speciellt hygieniskt.⁶⁸⁹ Man kan inte ens förutsätta att alla hade tillgång till avträden, vilket många författare vittnar om, bland dem Juvenalis, som i sin Romkritiska tredje satir framför en ironisk förhoppning att det bara är innehållet i pottan som kastas ut från ett fönster vid gatan,⁶⁹⁰ och Petronius som låter Trimalchio utnämna en av sina frigivna att bevaka hans framtida gravmonument för att hindra

683 Plin. *HN* 34.153.

684 Columella 10.360. Om menstruationsblodets potens också i 11.3.38, 11.3.64.

685 Sor. *Gyn.* 1.7.

686 Varro *Rust.* 1.13.

687 *Dig.* 43.10.1.5 (Papinianus).

688 *Dig.* 43.23.1–2 (Ulpianus).

689 Scobie 1986, s. 409.

690 Juv. *Sat.* 3.268f.

att marken användes som avträde.⁶⁹¹ Barry Hobson återger nio graffiti från Pompeji och Herculaneum, där inristaren hotar med gudars och myndigheters straff eller grannars hämnd om någon använder en viss plats som avträde.⁶⁹² Detta betyder naturligtvis inte nödvändigtvis att det saknades latriner utan snarare att de inte alltid var tillgängliga.

Barry Hobson sammanfattar avsnittet om pompejanska avträden i sin bok med att konstatera att kunskapen om romersk hälsa och hygien är förfärande liten trots senare tiders forskning. Han anser det dock uppenbart att pompejiborna inte hade någon uppfattning om hur hälsofarlig hanteringen av mänskliga ekskrementer var.⁶⁹³

Det finns anledning att förmoda att den okunskapen var lika stor hos romare över hela Italien och att smitta från mänskligt avfall hotade kvinnors hälsa under perioder då de var speciellt känsliga – under menstruation, vid graviditet och efter förlossning. En källa för listeriainfektion är, förutom matvaror, mänsklig avföring. Listerios är, som jag nämnt ovan, speciellt allvarlig för gravida kvinnor. Förutom den smittorisk som direktkontakt utgör måste avfallet ha förorenat vatten och mat och gett diarréer som kan ha varit förödande, i synnerhet för en redan undernärld kvinna. Walter Scheidel ger referenser till källor som visar ökad dödlighet i staden Rom under sensommar och förhöst, den tid då tarmsjukdomar och malaria härjade som värst.⁶⁹⁴

Diarréer skapar näringsbrist även om tillgången till föda är god. Luigi Capasso har undersökt förkolnade födorester från Herculaneum och konstaterat att de var kraftigt förorenade av mikroorganismer, vilket kan ha orsakat tarmbesvär med bristsjukdomar som följd.⁶⁹⁵ Förorenad föda är, som jag ovan noterat att livsmedelsverket påpekar, speciellt farlig för gravida kvinnor. Det finns skäl att misstänka att de stadsbor, som bodde i fattigkvarteren utan förvarings- och odlingsmöjligheter, särskilt i

691 Petronius *Sat.* 71. Den rike, frigivne Trimalchio är också nämnd i 8.4.1 som värd för en middagsbjudning.

692 Hobson 2009, s. 143–145. *CIL* 4. 5242, 5243, 6641, 7038, 7716, 10488, 10619, 13740, 29848.

693 Hobson 2009, s. 170.

694 Scheidel 2009, s. 2–5.

695 Capasso 2007, s. 352.

sommarhettan ofta fick hålla till godo med mat som inte var färsk. Juvenalis ironiserande över kvalitetskillnaden mellan rikemans- och fattigmansmat, som jag kommenterar nedan, stärker den misstanken.⁶⁹⁶

Celsus är medveten om risker för den gravida kvinnan. Han skriver om diarréer:

Mulier quoque gravida eiusmodi casu rapi potest; [deiectionibus quoque si febris accessit] atque, etiamsi ipsa convaluit, tamen partum perdit. Quin etiam tormina abatra bile orsa mortifera sunt [...]⁶⁹⁷

Också en gravid kvinna kan råka ut för en sådan olycka, [diarrésjukdom] och även om hon själv klarar sig, förlorar hon ändå barnet. Dysenterier är dödliga när de orsakas av svart galla [...]

Dioskorides har så många botemedel mot diarréer att man måste förut-sätta att efterfrågan var stor. Myrra botar diarré och dysenteri, liksom cy-pressbär och sextio andra vegetabiliska eller animaliska droger.⁶⁹⁸ Ingen annan åkomma får så stort intresse, men hans råd vänder sig inte speciellt till gravida kvinnor.

Frontinus, som år 97 var *curator aquarum*, chef för staden Roms vat-tensystem, berömmar i de böcker han författat om sitt ansvarsområde, *De aquae urbis Romae*, både den mängd vatten som akvedukterna förser sta-den med och vattenkvalitén.⁶⁹⁹ Också andra romerska städer försågs med rent vatten från akvedukter, även om det sällan räckte till för hela vatten-behovet.⁷⁰⁰ Övriga vattenkällor graderas av Columella, som ger råd om var det är bäst att bygga en lantgård. En ständigt rinnande källa är bäst, menar han, därefter en brunn, sedan regnvatten, som kan samlas i cisterner, och

⁶⁹⁶ Juv. 5.

⁶⁹⁷ Celsus *Med.* 2.8.3of.

⁶⁹⁸ Dioskorides I.64 (myrra), I.69, I.70, I.74 (cypress), I.82, I.83, I.92, I.93, I.94, I.99, I.101, I.109, I.110, I.115, I.116, 2.19, 2.50, 2.70, 2.79, 2.81, 2.85, 2.86, 2.105, 2.107, 2.126, 2.148, 3.17, 3.43, 3.45, 3.56, 3.58, 3.64, 3.68, 3.71, 3.95, 3.107, 3.127, 3.140, 3.146, 3.152, 4.4, 4.7, 4.17, 4.22, 4.23, 4.31, 4.43, 4.44, 4.52, 4.61, 4.62, 4.64, 4.88, 4.103, 4.134, 5.3, 5.4, 5.6, 5.13, 5.28, 5.96.

⁶⁹⁹ Frontin. *Aq.* 2.86f.

⁷⁰⁰ Owens 1991, s. 41.

vatten som rinner nerför bergssluttningar. Sämst är träskvatten.⁷⁰¹ Varros krav på lämpliga vattenkällor är nästan identiska.⁷⁰² Vitruvius säger

Quare magna diligentia industriaque quaerendi sunt et eligendi fontes ad humanae vitae salubritatem.⁷⁰³

Därför måste stor noggrannhet och ihärdighet användas när man letar reda på och väljer ut källor som ska betjäna människors hälsa.

Περὶ ἀέρων ὕδατων τόπων [*Om luften, vattnet och boningsorten*] i *Corpus Hippocraticum* innehåller synpunkter på vattnets betydelse för hälsan. Där understryks vikten av att man använder rinnande vatten och hur dåligt stillastående vatten är som dricksvatten, speciellt för kvinnor och barn. Dysenteri, diarréer och malaria drabbar alla, men kvinnor blir dessutom svullna och har svårt att bli gravida, vilket är ett ohälsotecken. De får svåra förlossningar eftersom deras barn är stora och uppsvällda och barnen de ammar blir utmärglade och eländiga.⁷⁰⁴

Plinius bedömer vatten som hälsosamt om det varken har smak eller lukt. Han rekommenderar, liksom Galenos, kokt vatten, som kyls innan man dricker det. Dåligt vatten kan bli drickbart om man kokar ner det till hälften.⁷⁰⁵ Det är ytterligare ett exempel på att Plinius – och andra – hade kunskap, grundad på erfarenhet, trots att den teoretiska bakgrunden var okänd.

7.3.2. Brister i kost och livsmedelshantering

Soranos ger kostråd som riktar sig till gravida kvinnor, men hans största bekymmer tycks vara vilken föda som kan avleda kvinnors lust till egenomliga rätter i början av graviditeten. Övriga råd är att de ska äta som

⁷⁰¹ Columella 1.5.1.

⁷⁰² Varro 1.11.

⁷⁰³ Vitr. 8.3.28.

⁷⁰⁴ Hippoc. *Aer.* 7.

⁷⁰⁵ Plin. *HN* 31.37–40.

vanligt, hälsosamt, men inte för mycket.⁷⁰⁶ Ändå varnar han också för undernäring, som ger svaghet och åldrande i förtid. Det är samma sak, menar han, som med åkerjord som blir så utsugen att den inte orkar bära skörd varje år.⁷⁰⁷ När han tillägger att undernäring kan orsaka sterilitet visar han att han är medveten om att överkonsumtion inte är den enda hälsoriskerna i romerska kvinnors mathållning.⁷⁰⁸

Galenos råd om diet och motion, citerade av Oreibasios, är ungefär desamma som Soranos. Han påpekar att slavflickor och fattiga, som arbetade med sin kropp och åt enkelt och måttligt, födde friska barn. Galenos avråder också från alltför mycket mat och kraftig eller starkt kryddad föda.⁷⁰⁹ Det förefaller som om både Soranos och Galenos var medvetna om att felnäring, som orsakar fetma, också är en risk för kvinnorna och deras foster.⁷¹⁰ Däremot är det svårt att bedöma hur vanlig fetma var, både hos elitens och hos icke-elitens kvinnor.

Jag har i Kapitel 5.3.3. kommenterat den begränsning av födan för kvinnor och barn som var vanlig i antika dietråd. Oreibasios återger till exempel vad Rufos från Efesos skriver i *Περί παρθένων διαίτης* [*Om flickors diet*], om att flickor bör avstå från kött och annan närande föda för sin hälsas skull.⁷¹¹ Det kan visa insikt om att det i första hand var den kroppsarbetande familjeförsörjaren som behövde maten i tider av födobrist, men samtidigt visar det bristande insikt om att flickor behövde vara välnärda inför de biologiska påfrestningar som graviditet, födande och amning ställer dem inför. Om flickan blev gravid innan hon hade vuxit färdigt blev det dessutom konkurrens mellan hennes eget behov av föda för tillväxt och fostrets.⁷¹²

Galenos beskriver i de tre böckerna i *De alimentorum facultatibus* [Om födans egenskaper] den föda som han betraktar som väsentlig i det

706 Sor. *Gyn.* 1.17.

707 Sor. *Gyn.* 1.13.

708 Sor. *Gyn.* 3.18.

709 Oreibasios *Liber Incertus* 6.13–15. Det varnar också Borgfeldt *et al.* 2010, s. 48 för, då sådan mat ökar magens saltsyraproduktion och förvärrar halsbränna.

710 Fetma ökar risken för graviditetsdiabetes och högt blodtryck enligt Livsmedelsverket 2014, s. 6.

711 Oreibasios *Liber Incertus* 2.10.

712 WHO 2003B, s. 18.

grekisk-romerska köket.⁷¹³ Han inleder Bok I med spannmål, med framför allt vete och korn som råvara för gröt och bröd, basen i den antika mathållningen. Romarna föredrog bröd bakat på vete, som kunde jäsas. I den första boken ingår också de näringsmässigt viktiga ärtväxterna. Bok 2 är en presentation av frön, som pinjenötter och mandlar, och frukter, som druvor och persikor, björnbär och enbär, ekollon och valnötter. Oliver nämner han bara på några korta rader och beskriver dem som näringsfattiga. Han kommenterar varken oliver i mat eller olivolja, eftersom han ju inte skriver en kokbok, vilket han påpekar med eftertryck.⁷¹⁴ Däremot ger han ibland råd om tillagningen när den påverkar näringsinnehållet eller har betydelse för kroppsvätskorna.⁷¹⁵ De vilda växternas frukter kan man livnära sig på i tider av födobrist, menar Galenos, men de fungerar bäst som föda för grisar medan människor helst äter spannmålsprodukter. Delar av vilda plantor är dessutom ohälsosamma och svårsmälta.⁷¹⁶ Odlade grönsaker, som kål, rotfrukter, lök och sallad, och kryddörter avslutar boken. Bok 3 handlar om animalisk föda. Han rekommenderar fläskkött och lamm, och kommenterar fyrfotadjurs inälvor som lämplig föda. Mjölk, ost, ägg och fåglar diskuteras, liksom kvalitetsskillnader mellan olika fiskar och skaldjur.⁷¹⁷

Även om Galenos översikt innehåller en del födoämnen som inte är tillgängliga för alla i samhället ger den en uppfattning om vad som ingick i den grekisk-romerska mathållningen. Eliten kunde köpa mer av den dyrare maten, som kött och exotiska frukter, de kunde välja färsk mat av god kvalitet och tillaga den väl.⁷¹⁸ Galenos mathållning markerade visserligen klasskillnad i konsumtionen, men om man bortser från den del av de matvaror han nämner som kan klassificeras som ”lyxmat” kan hans sammanställning vara en utgångspunkt för funderingar över hur näringsriktigt de romerska kvinnorna åt.

713 Att mat under antiken var både föda och medicin är välkänt. Jag fokuserar på mats näringsinnehåll.

714 Gal. *Alim. fac.* 609.

715 Gal. *Alim. fac.* 631, tillagning av kål, och 669, tillagning av sniglar, är exempel.

716 Gal. *Alim. fac.* 620–624.

717 Gal. *Alim. fac.* 660–681.

718 Garnsey 2002, s. 127.

Plinius har tankar om diet i Bok II. Han förordar enkel föda; såser är ohälsosamma och ett överflöd av smaker är förödande för hälsan. Han varnar för att äta söt och fet mat och för att dricka för mycket eftersom det gör en fet. Människan är det enda djur som kan falla offer för en omätlig aptit och allting i övermått är skadligt för allt som rör ens liv, i synnerhet för sådant som gäller kroppen.⁷¹⁹ På Plinius låter det som om felnäring genom för mycket mat var den stora faran i romerskt kosthåll. Hans dietråd gäller alla, inte speciellt kvinnor.

I Bok 8 beskriver Plinius vilda och tama däggdjur och kommenterar också deras betydelse i mathållningen. Han värderar gris högt, både tam och vild, både för dess produktivitet och för dess smak. Han påpekar hur viktigt griskött är som mat på enkla krogar – *ganae* – vilket visar dess betydelse även som vardagsföda.⁷²⁰

Cato ger råd om mängden föda till slavar, mest mat till dem som arbetar hårdast under de perioder då det krävs mest arbete. Dessa råd gäller enbart män.⁷²¹ I hans övriga råd är kål en viktig ingrediens i kosten – som näring, som förebyggande medicin, till exempel mot kvinnliga genitala besvär, och som botemedel mot det mesta från dålig matsmältning till ledvärk.⁷²² Han ger råd om konservering, både av frukt och nötter för vintern och av skinka, som ska saltas och rökas och hängas.⁷²³ Cato organiserar ett lant-hushåll med förvaringsmöjligheter, vilket knappast går att jämföra med en bostad eller en *taberna* i ett hyreshus i staden Rom.

Columella förutsätter liksom Cato att det finns möjligheter att lagra mat och ägnar större delen av Bok 12 av sina lantbruksböcker åt råd och instruktioner till husförestånderskan om hur mat ska behandlas för att kunna förvaras väl. Hans metod att salta och röka skinka skiljer sig inte mycket från Catos.⁷²⁴ Då han har synpunkter på vilka grödor som bör odlas anger han bönor, linser och ärtor som särskilt värdefull föda för människor.⁷²⁵

719 Plin. *HN* II.282–284.

720 Plin. *HN* 8.205–211.

721 Cato 56–58.

722 Cato 156–160.

723 Cato 143 och 162.

724 Columella 12.55.1–4.

725 Columella 2.7.1.

Han berömmar också rovor och kålrot för att de ger mättande mat till landsbygdens folk.⁷²⁶ En modern dietist hade hållit med, både om de proteinrika ärtväxterna och om de fiberrika rotfrukterna, i synnerhet som gravida kvinnor i dag får rådet att äta folsyrerik mat, som ärtväxter och rotfrukter, som komplement till fullkornsprodukter. Den kosten förebygger anemi och är viktig för fostrets normala utveckling.⁷²⁷

Skildringar av överdådiga måltider och fester kan knappast vara särskilt relevanta i denna kontext, varför jag utelämnar dem liksom de många lyxrätterna ur den receptsamling som kallas Apicius *De re coquinaria* [Om matlagning]. Däremot kan jag tänka mig att receptet på kornsoppa ur kokboken skulle ha kunnat passa även dem med små resurser. Den innehåller korngryn, olja, baljväxter, kål, purjolök, fänkål och kryddörter och låter både näringsriktig och god.⁷²⁸ De allra flesta recepten innehåller *garum*, den speciella fisksås som gjordes på fiskrens eller småfisk, som saltades och fermenterades. Den användes i stället för salt och som smaksättare, men det är svårt att avgöra om den innehöll tillräckligt mycket fisk för att också fungera som proteinkälla när den var färdigjäst och silad, vilket naturligtvis mest beror på hur ofta den åts och i vilka kvantiteter. Robert Curtis räknar såsen som ett viktigt proteinsupplement i romersk diet.⁷²⁹ I Apicius kokbok finns också recept på blodkorv, som liksom all blodmat är en mycket bra järnkälla. Översättaren kommenterar att korven stektes på offentliga platser och såldes som vår ”varm-korv”, men även ett lågt pris var kanhända för högt för de kvinnor som bäst behövde järnet.⁷³⁰

Även om de medicinska varningarna för överkonsumtion av fel slags mat säkert ibland var befogade är det inte rimligt att dra några slutsatser om frosseri av sådana satiriska litterära måltidsbeskrivningar som Trimalchios middagsbjudning i Petronius *Satyricon*.⁷³¹ Ovidius beskriv-

726 Columella 2.10.22.

727 Livsmedelsverket 2014, s 8.

728 Apicius 4.4. Recepten är troligen samlade på 300-talet, vilket är efter den tidsperiod jag fokuserar på, men jag förutsätter att matvanorna är i stort sett desamma.

729 Curtis 1991, s. 30.

730 Apicius s. 122, översättarens anm.

731 Petronius var författare och Neros hovman. Romanpersonen Trimalchio var en frigiven som blivit omätligt rik.

ning av den måltid Baucis bjuder de gästande förklädda gudarna på är mer realistisk och ingen lyxmåltid. Hon kokte kål och rökt fläsk och bjöd endiver, rädisor, färskost och ägg till med vin som måltidsdryck. Som efterrätt serverade hon nötter och fikon, dadlar, plommon, äpplen och druvor med honung.⁷³² Det var förstås inte vad Baucis och Philemon åt i vardagsslag utan det närmaste en festmåltid de kunde komma med sina resurser. Den lagades för gäster och åts av gudar, men den hade passat ganska bra som mat åt gravida kvinnor, om man undantar färskosten och vinet. Måltidens söta efterrätt kan vara tveksam, men jag har inte sett något i antik läkarlitteratur som tyder på att man hade noterat graviditetsdiabetes. Att måltidens kött var fläsk är naturligt, då den allätande grisen förhållandevis billigt kunde bygga upp animaliskt högvärdigt protein av sin egen anspråkslösa föda.

Juvenalis prisar i sin elfte satir det enkla bordets fröjder och hånar sin samtids frossare. På Catos tid, menar han, var det bara på födelsedagar man serverade fläsk åt slakten och även för senatorer var rovor den vanliga maten.⁷³³ I sin femte satir ställer han rikemansföda mot fattigmanskost och påpekar att inte bara vinet utan även vattnet är olika för den rike och den fattige vid en måltid, då det bättre vattnet är kokt och sedan kylt, det sämre ingetdera. Han fortsätter jämförelsen: färskt vitt bröd av vete mot möjligt kornbröd med hela korn av spelt,⁷³⁴ fisk och hummer med olja av god kvalitet mot illaluktande kål och dålig olja på en ägghalva med en instucken räka, en murena från Messinasundet mot en ål⁷³⁵ eller gädda från Tibern, fångad nära utflödet av Cloaca Maxima, gåslever; gödtupp och vildsvin får ingen motsvarighet alls, men ett löfte ges efter måltiden om en halväten hare och resterna av vildsvinet. Efterrettens frukt är av olika kvalitet – väldoftande friska äpplen mot små och skorviga.⁷³⁶ Rätterna är alltså jämförbara menyinslag, men av olika kvalitet – fina, färska matvaror mot sämre och ankomna. Ännu tydligare är Juvenalis när han hånfullt beskriver hur den snåle minskar på matutgifterna genom att till och med i september

⁷³² Ov. *Met.* 8.645–675.

⁷³³ Juv. II.74–85.

⁷³⁴ Vilket i och för sig var bra – förutom möglet – då livsmedelsverket förordar fullkorn.

⁷³⁵ Bra för den gravida kvinnan, då fet fisk innehåller omega-3-fettsyror.

⁷³⁶ Juv. 5.

spara köttfärs och fisk från den ena dagen till den andra.⁷³⁷ Att det ibland skedde av nödtvång och inte av snålhet är underförstått.

I första kapitlet i Apicius kokbok diskuteras olika metoder att hålla mat färsk. Salt, honung och vinäger rekommenderas som tillsatser för att hindra mat från att skämmas. I synnerhet är salt blandat med kryddor en utmärkt smakförhöjare som dessutom håller maten frisk, menar författaren, som också ger förslag till en stor mängd kryddörter, både odlade och vilda.⁷³⁸ Den mest överlägsna av alla kryddor både för smak och bevaring är dock peppar, importerad från Indien och såld till ett pris som få kunde betala.⁷³⁹

Lagrad mat, som inte hade kunnat skyddas effektivt varken mot svampar, bakterier, insekter, maskar eller gnagare, bör trots goda råd från såväl Cato och Columella som Apicius ha inneburit stora hälsorisker.

Självförsörjning var ett mål för det romerska jordbruket och den mesta födan konsumerades av dem som producerade den. Ett gott års överskott lagrades för att täcka nästa års eventuella underskott.⁷⁴⁰ När samhället diversifierades och urbaniserades ställdes krav på jordbrukarna att de skulle producera föda också för en icke jordbrukande del av befolkningen. Med undantag för staden Rom är denna dock liten, då huvuddelen av tätorterna i Italien under den tid jag studerar, var agrara småstäder.⁷⁴¹ En del av stadsbefolkningen var också jordägare, men många av stadsborna, framför allt i staden Rom, hade inte egna odlingar och inte pengar nog för att köpa tillräckligt med mat. Därför delades spannmål, till största delen producerad utanför Italien, ut i staden Rom för att täcka de mest akuta behoven. Av flera skäl, inte minst politiska, låg det i maktavarnas intresse att se till att dålig födotillgång inte utvecklades till svält och hungersnöd.⁷⁴²

Det finns ont om källmaterial till hur vanlig långvarig födobrist var och därmed mycket lite forskning om hur en sådan påverkar hälsan hos barnaföderskor och blivande barnaföderskor. Händelser, som svältkatastro-

737 Juv. 14.116–120.

738 Apicius 1.7–13.

739 Apicius, s. 143, översättarens anm.

740 Garnsey 2002, s. 23.

741 Nutton 2004, s. 20.

742 Garnsey 2002, s. 29–33.

fer, har fått större uppmärksamhet än tillstånd av mer eller mindre kronisk födobrist.⁷⁴³ Födötillgången har naturligtvis styrts av vädret, som kan ha orsakat missväxt, eller påverkats av distributionssvårigheter på grund av problem av administrativt, ekonomiskt eller politiskt slag eller krig och inbördeskrig,⁷⁴⁴ men har också påverkats av konjunkturerna, vars växlingar jag har diskuterat i Kapitel 3.2. Förhoppningsvis fanns det en rimlig balans mellan tillgång och efterfrågan under goda tider medan krisperioder med födobrist krävde större hjälpinsatser av den politiska och ekonomiska eliten.⁷⁴⁵

Födobrist och sjukdomar under uppväxten visar sig i en kortare vuxenlängd än vad människor är genetiskt programmerade för. Enligt Sara Bisel var människor som dog på stranden vid Herculaneum vid Vesuvius utbrott år 79 längre än de nutida neapelborna.⁷⁴⁶ En undersökning på samma material av Luigi Capasso visar däremot lägre värden både för män och för kvinnor.⁷⁴⁷ Estelle Lazer har inte funnit några indikationer på att de pompejbor, vars skelett hon undersökt, skulle ha utsatts för undernäring när de växte upp. Hon finner dessutom skelettförändringar⁷⁴⁸ som associeras med kvinnor efter menopausen, vilket visar att kvinnor blev gamla nog för att få ålderskrämpor. Frekvensen av förändringen var ungefär densamma som hos moderna västerländska kvinnor.⁷⁴⁹

Linjär emaljhypoplasi är fåror i tandemaljen, som kan visa på perioder av svält under barndomen. Enligt Sara Bisel finns sådana fåror hos hälften av människorna i Herculaneum, hos de flesta är de dock svagt markerade. Ytterligare en indikation på näringsbrist är en uppmjukning av höftbenskammen som gör att bäckenet plattas ut, menar Sara Bisel, och hon har konstaterat detta hos herculaneumoffer.⁷⁵⁰ Estelle Lazer anser inte att hypoplasi i pompejimaterialet ger underlag för en tolkning

743 Garnsey 2002, s. 43f.

744 Garnsey 2002, s. 34f.

745 Garnsey 1988, s. 227–232.

746 Bisel & Bisel 2002, s. 455. Bisel är ansvarig för undersökning av 139 av de 350 offren på stranden i Herculaneum.

747 Lazer 2011, s. 63 och 183. Capasso undersökte 216 offer, Bisels 139 inkluderade.

748 HFI, *Hyperostosis frontalis interna*.

749 Lazer 2011, s. 109 och 219. Lazers material består av minst 360 individer.

750 Bisel & Bisel 2002, s. 455f.

av pompejbornas näringsituation och påpekar också att materialet är för litet för generaliseringar.⁷⁵¹

Om det osteologiska materialet från Pompeji och Herculaneum inte kan ge några indikationer om befolkningens näringsstatus kan däremot annat osteologiskt material ge en tydligare tolkning. Av de 103 människor som begravdes i Vallerano söder om Rom under andra och tredje århundradet av vår tideräkning har 77 skelett analyserats. Två tredjedelar av dem hade emaljhypoplasi, vilket artikelförfattarna, som undersökt gravplatsen, tolkar som en synergistisk effekt av sjukdom och undernäring. De jämför med två andra begravningsplatser nära Rom, Isola Sacra och Lucus Feroniae, med en ännu högre andel hypoplastiska defekter, nämligen 81 resp. 82 procent. Vallerano var begravningsplats för en stor villa, vilket innebär en socialt blandad population, med de välbeställda ägarna och deras familjer tillsammans med en arbetsstyrka av slavar, frigivna och arrendatorer. Könsfördelningen var jämn, men män och kvinnor har inte analyserats separat. De flesta av dem var mellan 20 och 40 år när de dog och få levde i 50 år. Detta tillsammans med emaljhypoplasi och andra osteologiska indicier gör att författarna drar slutsatser om svåra levnadsförhållanden.⁷⁵²

Undersökningar av kol- och kväveisotoper i skelett från Isola Sacra visar att det fanns skillnader mellan vad män och kvinnor åt. Proteiner från havet har utgjort en stor del av mäns föda, medan kvinnors huvuddiet har varit spannmål, betraktad som enklare mat. Den marina dieten är också kopplad till en större konsumtion av vin och olivolja. Äldre kvinnor tycks där ha haft mer tillgång till denna prestigeföda än yngre. Forskarnas slutsats är, att kvinnor har fått tillräckligt med kalorier men fått nöja sig med enklare mat.⁷⁵³ Liknande isotopundersökningar av begravningsplatserna Casal Bertone (100- och 200-talet) och Castellaccio Europarco (de tre första århundradena), den ena nära Roms stadsmur, den andra rural, visar däremot ingen sex- eller åldersrelaterad skillnad, men författarna hänvisar till den osäkerhet som de få analyserna medför. Från Casal Bertone har 36 individer av totalt 138 analyserats och från Castellaccio Europarco 12 av 48.

751 Lazer 2011, s. 175f.

752 Cucina *et al.* 2006, s. 106–114.

753 Prowse *et al.* 2005, s. 6–10.

Befolkningen tillhörde huvudsakligen de lägre samhällsskikten. Dieten visade sig vara varierande, till övervägande del vegetarisk – främst vete – med inslag av animalisk föda från laddjur.⁷⁵⁴

Förutom stora skillnader i diet mellan fattiga och rika, stad och landsbygd varierade naturligtvis kosten med produktionsförutsättningarna inom olika geografiska områden. Vardagskosten för fiskaren och bergsbon var förstås olika liksom för bonden i norra och södra Italien, varför det är svårt att utforma någon slags genomsnittskost, men jag utgår från Galenos ”födokatalog”. Med den som underlag verkar det inte särskilt svårt att komponera en näringsriktig kost.

Bröd eller gröt är en relativt proteinrik basföda, där den saknade aminosyran lysin kan tillföras genom ärtor och bönor. Rotfrukter, grönsaker, frukt och bär är vitaminrika komplement. Den dominerande fettkällan, olivolja, är väl sammansatt, liksom de kompletterande fettrika nöterna. Animalier som fläskkött, ost, ägg och fisk som tillägg till den vegetabiliska födan, bidrar till att uppfylla proteinbehovet. Fisk hade en speciell ställning eftersom vissa arter betraktades som lyx för de rika, medan ensidig fiskdiet kunde ses som kost för de fattiga i kustnära områden.⁷⁵⁵ Kött var generellt dyrt och betraktades som högstatusföda, vilket gjorde att det inte var regelbundet tillgängligt för människor med små resurser, åtminstone inte i annan form än som processat, till exempel som rökt eller saltad skinka och korv. Dock fanns det tillfälle till köttkonsumtion av färskt kött vid offerritualer och mycket av det kött, som såldes på marknader, kom från offerdjur.⁷⁵⁶

Trots detta skulle en romersk gravid kvinna utanför eliten ha haft vissa svårigheter att följa moderna kostrekommendationer. Rådet att inte äta för mycket, som också Galenos och Soranos gav, hade kanske varit lätt att följa, men det var säkert ofta onödigt eller till och med cyniskt. Andra föreskrifter, som att äta fisk 2–3 gånger i veckan, kunde säkert följas av kustbor medan kött eller kyckling varje dag lär ha varit ganska oöverkomligt för de flesta. Bröd, frukt och grönsaker och ett proteintillskott av ägg,

754 Killgrove & Tykot 2012, s. 2–9.

755 Keenleyside *et al.* 2009, s. 52f.

756 Wilkins & Hill 2006, s.142–144.

bönor, linser eller ärtor dagligen borde ha varit möjligt vid normal födotillgång och mjölkprodukter fanns tillgängliga i form av ost.⁷⁵⁷

Plinius, som rekommenderar mjölk från olika djur som medicin för många åkommor, nämner inte gravida kvinnor som lämpliga konsumenter. Däremot säger han, att fårmjölk är den mest hälsosamma för kvinnor i allmänhet. Han rekommenderar också att mjölken ska kokas innan man använder den som medicin. Inte heller det rådet riktar sig till någon speciell mottagargrupp. Han har inte några synpunkter på kokning eller annan behandling av mjölken som används för ostberedning.⁷⁵⁸

Inte heller Columella nämner upphettning i sina råd om ostberedning. Mjölken ska hållas lite ljum, inte föras till elden, som somliga påstår, råder han.⁷⁵⁹ Sannolikt var huvuddelen av den ost som äts ”opastöriserad”.

Förkolnad ost från Herculaneum har visat sig innehålla bakterier vars form tyder på att de kan vara *brucella*, som orsakar brucellos. Misstanken bekräftas av att sådana skador på ryggraden som är ett tecken på sjukdomen har konstaterats bland offren på stranden.⁷⁶⁰ Den är liksom listerios farlig för gravida kvinnor, då den kan åstadkomma spontanabort och för tidig förlossning. Den risk gravida kvinnor utsätter sig för genom att äta opastöriserade mejeriprodukter tycks ha varit okänd.

Det finns osteologisk evidens för brister i kosten. Porotisk *hyperostosis* är förändringar i skallens ben, som visar någon form av ohälsa, traditionellt identifierad som kronisk anemi orsakad av järnbrist i kosten.⁷⁶¹ Denna etiologi är nu ifrågasatt och i stället beskrivs ohälsan som pernicios anemi, orsakad av samverkan mellan näringsbrist, brist på vitamin B₁₂⁷⁶² och infektioner som ger diarré.⁷⁶³ Andra tolkningar är, att anemin inte beror på brister i kosten utan är en del av kroppens försvar mot mikroorganismer.⁷⁶⁴ Sara Bisel tolkar däremot efter traditionellt mönster den höga frekvensen

757 Kostrekommendationerna bygger på Livsmedelsverket 2014, s. 3–6.

758 Plin. *HN* 28.123–132.

759 Columella 7.8.3.

760 Capasso 2007, s. 351.

761 Ärftliga anemier, som thalassemi, är också angivna. Grmek 1991, s. 268–274.

762 Vitamin B₁₂ är beroende av en s.k. *intrinsic factor*, ett protein som bildas i magslemhinnan. Om det saknas kan inte vitaminet resorberas.

763 Walker *et al.* 2009, s. 119.

764 Stuart-Macadam 1992, s. 41.

av porotisk *hyperostosis* hos herculaneumborna som brist på järn i kosten eller som ärftlig *thalassemia*.⁷⁶⁵ Estelle Lazer har endast funnit en typ av porotisk förändring hos de 130 skallar hon undersökt, nämligen *cribra orbitalia* i ögonhålorna. 90 procent av dem hade defekten i någon grad, hos de flesta dock lindrigt och hos alla läkt. Det kan, men måste inte, tyda på järnbrist.⁷⁶⁶

Skeletten från Vallerano visar, som jag nämnt, näringsbrist. I deras ögonhålor är också *cribra orbitalia* frekvent. De barn, vars ögonhålor var bevarade, visade alla tecken på defekten, liksom 50 procent av de vuxna männen och 85,7 procent av kvinnorna. Artikelförfattarna, som studerat lämningarna i Vallerano, tolkar detta som anemi, förstärkt av tarmparasiter och fytat i spannmålsrik kost som försämrar järnupptagningen i tarmen.⁷⁶⁷ Det finns också ett starkt samband mellan malaria, då de röda blodkropparna förstörs, och anemi.⁷⁶⁸ Anemi och dess följder måste dock ha legat utanför läkarnas kunskapsområde. Jag har nämligen inte sett någon varning för överdriven åderlåtning av den anledningen. Soranos anger däremot som skäl för att inte åderlåta kvinnor med kraftiga blödningar efter förlossningen att det förvärrar deras blodförlust.⁷⁶⁹

Ett mycket lågt blodvärde orsakar för tidig förlossning och låg födelsevikt hos barnet. Risken är stor eftersom järnbehovet ökar kraftigt i slutet av graviditeten när fostret snabbt ökar i vikt. I dag rekommenderas kvinnor, förutom att öka järnintaget, att äta mycket C-vitamin, som underlättar järnresorptionen i tarmen.⁷⁷⁰ En diet som huvudsakligen är baserad på spannmål måste kompletteras med färsk frukt och färska grönsaker för att ge tillräckligt med C-vitamin. I vilken utsträckning det var möjligt för alla – till exempel för fattiga kvinnor i staden Rom – är svårt att bedöma. Tidig

⁷⁶⁵ Bisel & Bisel 2002, s. 458. Hon påpekar dock att de fattiga troligen åt sin gröt eller sitt bröd framställt av fullkorn, som enligt Livsmedelsverket *Råd om mat till dig som är gravid*, s. 8 är järnrikt och rikt på folsyra, som tillsammans med vitamin B₁₂ i animalier är nödvändigt för blodbildningen.

⁷⁶⁶ Lazer 2011, s. 197–199.

⁷⁶⁷ Cucina *et al.* 2006, s. 113f. Fytinsyrans salter, fytater, finns i sädeskorn, speciellt i agnar och groddar, varför det sämre sållade mjölet var skadligast.

⁷⁶⁸ Littleton 2011, s. 379.

⁷⁶⁹ Sor. *Gyn.* 3.12.

⁷⁷⁰ Borgfeldt *et al.* 2010, s. 54f.

vår, som var en kritisk period för all slags mat då vinterförråden var slut, måste ha varit speciellt fattig på C-vitaminrik föda.⁷⁷¹

Deformering av skelettet genom rakitis kan orsaka svåra problem vid förlösningen. Livsmedelsverket ger råd om solljus, ägg och fet fisk – som sardiner – i kosten för att undvika brist på vitamin D.⁷⁷² Pompeji och Herculanum med många soltimmar per år och läge vid kusten bör inte ha haft några större problem med att tillfredsställa behovet. Estelle Lazer ger inte heller något exempel på sådana skelettförändringar, medan Sara Bisel beskriver en rakitisk kvinna med ett kraftigt deformerat skelett. En förklaring, menar Sara Bisel, kan vara att hon som barn under alltför lång tid föddes upp med enbart bröstmjolk från en undernörd mor.⁷⁷³

7.3.3. Infektioner som skadar fostret och det nyfödda barnet

7.3.3.1. *Malaria*

Advertendum etiam, siqua erunt loca palustria, et propter easdem causas, et quod crescunt animalia quaedam minuta, quae non possunt oculi consequi, et per aera intus in corpus per os ac nares perveniunt atque efficiunt difficilis morbos.⁷⁷⁴

Man bör även lägga märke till om det finns några kärrmarker, dels av samma anledning [som nyss nämnts], dels eftersom, då markerna torrar, vissa mycket små djur, som ögonen inte kan urskilja, utvecklas, kommer in med luften in i kroppen genom munnen och näsan och förorsakar svåra sjukdomar.

(Översättning Sten Hedberg 2015)

⁷⁷¹ Wilkins & Hill 2006, s. 59.

⁷⁷² Livsmedelsverket 2014, s. 8.

⁷⁷³ Bisel & Bisel 2002, s. 472f.

⁷⁷⁴ Varro *Rust.* 1.12.2.

När Varro i detta citat nämner *difficilis morbos* [svåra sjukdomar] menar han troligen malaria eftersom han anger träsk som den miljö där han har gjort sina iakttagelser. Träskområdena växte troligen under den period jag beskriver, då temperaturen var hög och översvämningar blev mer frekventa genom skogsskövling och ändringar i det hydrologiska systemet, vilket bör ha skapat goda förutsättningar för malariamyggor.⁷⁷⁵ Det anmärkningsvärda i Varros passage är att han föreställer sig smitta som sprider sig genom luften – det är inte luften som är dålig, det är varelser som finns i den som är farliga. Tanken var inte ny, den fanns i något annorlunda form hos de grekiska naturfilosoferna och Galenos följde upp den, när han ville förklara hur bland annat lungtuberkulos överfördes från människa till människa. Teorin var svår att förena med humoralpatologin, men Galenos tänkte sig att smittan satte igång en process som störde balansen mellan kroppsvätskorna. Den kunde förstås inte användas praktiskt eftersom ingen kunde få bort ”sjukdomsfrön” som hade tagit sig in i människor.⁷⁷⁶ Däremot hade den kunnat användas för att poängtera vikten av förebyggande hygien men jag har inte sett den tanken uttryckt i skrift och kan inte bedöma om den alls har framförts.

Det finns osteologiska indikationer för en malariaepidemi från en barnkyrkogård vid Lugnano i Umbrien, men kyrkogården användes cirka 450, alltså senare än den tid jag beskriver. Den visar så många förtidigt födda och nyfödda barn döda i malaria att epidemin måste ha drabbat större delen av de gravida kvinnorna i området. Den maligna arten *Plasmodia falciparum* tros ligga bakom.⁷⁷⁷

Malaria är väl dokumenterad i medicinska källor.⁷⁷⁸ Galenos beskriver sjukdomen som aggressiv, het och med svår frossa. Han kommenterar feberanfallens långvarighet – upp till två år – och varnar för att malaria är

⁷⁷⁵ Sallares 2002, s. 103f, Hin 2013, s. 73–79, McCormick *et al.* 2012, s. 174–183.

⁷⁷⁶ Nutton 1983, s. 10–16.

⁷⁷⁷ Sallares *et al.* 2004, s. 319f.

⁷⁷⁸ Däremot är forskarna oense om sjukdomens prevalens. Sallares (2002, s. 115–118) och Scheidel (2009, s. 4f.) bedömer den som ett stort hälsobhot inom de områden där den förekom, framför allt för dem som flyttade till dessa områden och alltså inte var immuna, medan Shaw (1996, s. 133) anser att Italien var obetydligt drabbat, åtminstone i jämförelse med Grekland.

särskilt farlig när den samverkar med tuberkulos.⁷⁷⁹ Celsus beskriver olika former av malaria, även den variant som orsakas av *Plasmodia falciparum*, och behandling av dem. Han betraktar sjukdomen som både utbredd och *vulgare maxime* [oerhört vanlig].⁷⁸⁰ Också Dioskorides nämner periodiska feberanfall som med största sannolikhet är malaria och rekommenderar mediciner, ibland oaptitliga som vägglöss eller spindlar eller giftiga som bolmört.⁷⁸¹ Sjukdomen måste ha betraktats som farlig om den förmådde människor att svälja sådana botemedel. Plinius använder också ordet feber som synonym till malaria och anger i flera sammanhang olika mediciner med noggrann dosering för de olika typerna av sjukdomen.⁷⁸² I en kontext rekommenderar han anis, fänkål och koriander som lindring, men tillägger, att han bedömer de flesta vanliga mediciner som verkningslösa eftersom febern är så allvarlig.⁷⁸³ Han föreslår därför amuletter som bot, huvudsakligen animaliska, och mycket varierande till ursprung och tillgänglighet.⁷⁸⁴

Även i litterära sammanhang kommer respekten för sjukdomen fram. Cicero visar sin medkänsla när han i sina brev till Atticus oroar sig för hur vännens och hans hustrus malaria utvecklas med svåra feberanfall från september ända fram till maj.⁷⁸⁵ I breven nämner han också Tiros feber, som han dessutom visar sin oro över i brev direkt till denne.⁷⁸⁶ Suetonius kommenterar Julius Caesars malaria⁷⁸⁷ och Gellius låter Favorinus retoriskt prisa sjukdomen, som gör att man blir stark och vid ständigt god hälsa när man till slut övervunnit den.⁷⁸⁸ Plinius den yngre berättar i brev hur hälsosam hans villa uppe i bergen är under sensommaren till skillnad från husen vid

779 Sallares 2002, s. 135.

780 Celsus *Med.* 3.3.

781 Dioskorides, 2.34 (vägglöss), 2.63 (spindel), 4.68 (bolmört) och ytterligare 16 växtmediciner: 2.126, 2.154, 3.2, 3.11, 3.48, 3.68, 3.81, 3.109, 3.137, 3.154, 4.2, 4.14, 4.42, 4.60, 4.190, 5.40.

782 Plin. *HN* 26.115–117.

783 Plin. *HN* 20.195, 20.216.

784 Plin. *HN* 30.98–104. Några av förslagen är en svart hunds längsta tand, ett avhugget ormhuvud insvept i linnetyg, en ödla högra öga och liknande magiska ting.

785 Cic. *Att.* 6.9, 7.1, 7.2, 7.5, 7.8, 8.6, 9.6, 9.8, 10.9, 10.16, 10.17.

786 Cic. *Fam.* 16.11. Cicero nämner Tiros sjukdom i flera brev, men här kallar han den explicit malaria.

787 Suet. *Iul.* 1.

788 Gell. *NA.* 17.12.2–5.

kusten eller nära Rom. Han nämner visserligen inte malaria explicit, men hela jämförelsen betonar hälsovinsten med att slippa värme och osund träskluft.⁷⁸⁹ Vitruvius beskriver de Pontiska träskerna som speciellt ohälsosamma.⁷⁹⁰

Att sumpområden var utsatta områden tycks ha varit helt klart för både greker och romare, men ingenting tyder på att de gjorde någon koppling mellan myggor och malaria.⁷⁹¹ Förslag till myggmedel fanns; både Plinius och Dioskorides föreslår att man ska gnida in hela kroppen med malörtsolja,⁷⁹² men då sambandet mellan mygg och malaria var okänt kanske medlet inte ens provades av gravida kvinnor vars utandning och svett innehåller ämnen som i stället drar till sig myggor.⁷⁹³ De utgjorde alltså en speciellt utsatt riskgrupp, men parasiten skadade inte bara dem med feber och anemi utan också deras foster. En stor mängd parasiter, i synnerhet av arten *Plasmodia falciparum*, kan infektera placentan och framkalla spontanabort, fosteranemi eller försämrad tillväxt. Det nyfödda barnet har då sämre motståndskraft mot andra infektioner och dör ofta av diarréer eller sjukdomar i andningsvägarna. Den synergistiska effekten av malaria och dessa sjukdomar har troligen varit en starkt bidragande orsak till hög barnadödlighet i malariaområden.⁷⁹⁴ Jag har dock inte sett några texter som visar att människor kände till att malaria hade speciellt allvarliga konsekvenser för gravida kvinnor och deras foster.

7.3.3.2. Tuberkulos

De klassiska symptomen på tuberkulos är kronisk hosta med blodigt slem från lungorna, feber och viktninskning. Sjukdomen kan också angripa vissa ben och leder, vilket brukar identifiera den osteologiskt. Då endast några procent av fallen angriper skelettet var sjukdomen mycket vanligare än vad gravfynd visar.⁷⁹⁵ Två individer i Herculaneum hade patologiska förändringar i ryggraden och revbenen, vilket har tolkats som evidens för sjuk-

789 Plin. *Ep.* 5.6.

790 Vitr. 1.4.12. Vitruvius var en romersk arkitekt från århundradet före vår tideräkning.

791 Sallares 2002, s. 49.

792 Plinius *HN* 27.28, Dioskorides 3.26.

793 Etard *et al.* 2003, s. 503f.

794 Sallares 2002, s. 126–129.

795 Rubini *et al.* 2014, s. 14.

domen, men det fanns troligen många tuberkulossjuka med symptom som inte berörde skelettet.⁷⁹⁶ Därför är det vanskligt att göra någon uppskattning av den absoluta sjukdomsfrekvensen. Beräkningar av tuberkelbakteriens spridningsbenägenhet visar att det behövs en befolkning på åtskilliga hundra tusen människor i ett urbant ekosystem för att tuberkulos ska kunna bli endemisk, vilket utesluter hela Italien utom staden Rom.⁷⁹⁷

Tuberkulos associeras i första hand med städer där människor bor tätt och smittar varandra, men man har funnit DNA från tuberkelbakterier i flera skelett från romersk landsbygd.⁷⁹⁸ Sjukdomen smittar nämligen också från boskap till människa, dels direkt och dels genom kött och mjölkprodukter.⁷⁹⁹ Dessutom har man visat, att sjukdomen samverkar med malaria. Upprepade malariainfektioner minskar immunförsvaret och ökar riskerna för tuberkulossmitta.⁸⁰⁰

Den medicinska litteraturen visar stort intresse för tuberkulos och dess bekämpning. Galenos anspelar på tuberkulos när han kritiserar en kollega för att ha låtit bli att åderlåta en kvinna och därmed orsakat hennes död i en lungsjukdom med blodiga upphostningar.⁸⁰¹ Celsus beskriver *φθίσις* [lungtuberkulos],⁸⁰² som allvarlig och han har en djup respekt för symptomen. Han rekommenderar en sjöresa, gärna till Alexandria med dess goda klimat, bad, massage och god, hälsosam mat med torrt vin. Lämpliga mediciner är dekokter av groblad och kransborre i honung eller vinäger.⁸⁰³ Det är förstås inte en kur som var tillgänglig för en gravid kvinna i Roms slumområden, där sjukdomen bör ha varit vanligast. Dioskorides nämner femton olika botemedel mot tuberkulos, bland dem groblad och kransborre, desamma som Celsus föreslår.⁸⁰⁴ Han har också ett stort antal, 49 stycken,

796 Lazer 2011, s. 197.

797 Morley 2005, s. 196f.

798 Scheidel 2009, s. 12.

799 Rubini *et al.* 2014, s. 13f.

800 Sallares 2002, s. 139.

801 Brain 1986, s. 39.

802 *Phthisis*, som bland annat översätts med *consumption* i Liddell & Scott, *Greek-English Lexicon*, används ofta i den medicinska litteraturen.

803 Celsus *Med.* 3.22. Släktena är *Plantago* och *Marrubium*.

804 Dioskorides 1.69, 1.71, 1.72, 1.78, 2.10 (kokt krabba) 2.70 (bröstmjolk), 2.126 (*Plantago*), 2.149, 3.1, 3.17, 3.105 (*Marrubium*), 4.1, 4.115, 5.35 och 5.124.

förslag till bot för dem som ”hostar upp blod” eller ”spottar blod” utan att han explicit nämner tuberkulos.⁸⁰⁵ På samma sätt använder Plinius begreppet ”spotta ut blod”, men tillägger i några fall ”hosta” eller ”variga och blodiga upphostningar” och termen *phthisis*.⁸⁰⁶ Symptomen tyder på tuberkulos, men ”blodspottningar” kan förstås också ha andra orsaker. Vitruvius menar att de sjuka behöver luft som är *lenis et crassus* [mjuk och tjock] när kroppen blivit försvagad av sjukdomen, varför man måste bygga murar på ett sådant sätt att kalla och häftiga vindar stängs ute.⁸⁰⁷

Plinius den yngre beskriver i ett brev hur Zosimus, hans vän och frivivne, nyss hemkommen från Alexandria där han sökt vård, får recidiv med blodstörtningar och hostanfall. Han söker husrum för sin vän hos brevmottagaren i en miljö i bergen som anses vara hälsosam och läkande. Hans formuleringar visar att han är väl förtrogen med symptomen och han förutsätter detsamma hos adressaten.⁸⁰⁸ Att sjukdomen sällan är nämnd i litteraturen kan ha sin förklaring i att den inte ofta smittar elitens människor utan främst dem som bor trångt, är undernärda, har dålig hygien eller har nära kontakt med infekterade husdjur.⁸⁰⁹ Ett undantag finns i ett annat brev från Plinius, där han berättar om att vestalen Junia blev sjuk och vårdades av Fannia, hustru till Plinius vän Helvidius Priscus. Junia smittade Fannia, som blev svag, utmärglad och sjuk i hosta och feber.⁸¹⁰

En aktiv tuberkulos hos en kvinna kan via blodet spridas till könsorganen och där ge en tuberkulös inflammation i äggledarna och livmodersslemhinnan, som gör kvinnan steril.⁸¹¹ Sambandet var förstås omöjligt att genomskåda för de antika läkarna. Om min förmodan att sjukdomen främst drabbade de socialt missgynnade stämmer, innebär det också att de sjuka hade sämre möjligheter att få penningkrävande läkarhjälp. En brist-

805 Dioskorides 1.70, 1.74, 1.82, 1.87, 1.97, 1.99, 1.100, 1.104, 1.106, 1.109, 1.110, 1.112, 2.59, 2.75, 2.80, 2.85, 2.101, 2.124, 2.126, 2.171, 3.1, 3.2, 3.12, 3.13, 3.22, 3.77, 3.146, 4.1, 4.3, 4.4, 4.5, 4.9, 4.10, 4.13, 4.104, 4.106, 4.120, 4.134, 4.135, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.31, 5.61, 5.121, 5.122, 5.134, 5.153.

806 Plin. *HN* 20.46–53, 20.77, 22.76, 22.124, 23.20, 23.72, 23.118, 23.146, 24.118, 24.140, 24.146, 24.154, 26.27–29, 26.110.

807 Vitr. 1.6.3.

808 Plin. *Ep.* 5.19.

809 Grmek 1989, s. 205.

810 Plin. *Ep.* 7.19.

811 Borgfeldt *et al.* 2010, s. 224.

fällig läkarkontakt kan förklara att ingen, vad jag har kunnat finna, har noterat ett samband mellan tuberkulos och hög dödlighet hos nyfödda. Det gäller inte bara tuberkulos utan alla perinatale dödsorsaker. Om barnen blev diagnosticerade har diagnosen gått förlorad.

Soranos nämner varken malaria eller tuberkulos i sin *Γυναικεῖα*, *Kvinnolära*, däremot har han ett kapitel om flytningar, som möjligen kan syfta på sexuellt överförda sjukdomar.

7.3.3.3. *Klamydia, gonorré och syfilis*

De flytningar Soranos beskriver är ganska olikartade. De förekommer med smärta eller utan, säger han, med sår och inflammation eller utan och de kallas antingen *ρῦπαρᾶς* [smutsiga] eller *καθαρᾶς* [rena]. En speciell åkomma är ofrivillig ”sädesavgång”, som han anser beror på sexuella drömmar och tankar, på samma sätt som hos män. Han antyder inte alls att flytningarna kunde vara följderna av sexuella kontakter.⁸¹² Hans symptombeskrivning skulle kunna gälla klamydia eller gonorré, men kan också vara andra genitala infektioner, inte nödvändigtvis sexuellt överförda.

Celsus beskriver flytningar hos män, som också kan tolkas som någon sexuellt överförd sjukdom. De dietråd han föreslår som bot lär inte ha hjälpt, lika lite som rådet att sova på rygg.⁸¹³ Dioskorides är lika oprecis. Han nämner örter, egyptisk pip-lera och jord från Samos – vilket för övrigt också Soranos gör⁸¹⁴ – som bot mot flytningar, men beskriver inte flytningarna närmare. De flytningar han kallar vita uppfattar han uppenbarligen som normala, men ger ändå förslag till medel att kontrollera dem.⁸¹⁵ Han rekommenderar urin, galla och ullfett och ett antal örter som bot mot ”kvinnliga besvär”, klåda, inflammationer och sår på könsorganen. Ibland karakteriserar han inte såren alls, ibland beskriver han dem som infekterade och någon gång som smärtsamma.⁸¹⁶

⁸¹² Sor. *Gyn.* 3.13f.

⁸¹³ Celsus *Med.* 4.28.

⁸¹⁴ Sor. *Gyn.* 3.13.

⁸¹⁵ Dioskorides I.110, 2.59, 2.75, 4.9, 4.36, 4.51, 5.5, 5.34, 5.134, 5.153. För vita flytningar, *leucorrhœa*, nämner han 21 botemedel.

⁸¹⁶ Dioskorides I.2, I.71, I.102, I.103, 2.74, 2.78, 2.81, 2.102, 3.33, 3.58, 4.4, 5.4, 5.112.

Plinius beskrivningar av genitala besvär följer samma mönster. Flytningar hos män botas med örter liksom vita flytningar hos kvinnor och sjukdomar i livmodern. Däremot är de farmakologiska förslagen – urin och andra animaliska läkemedel – mer sofistikerade när det gäller sår på könsorganen. Han ger inte någon som helst antydning om att sjukdomarna skulle smitta sexuellt.⁸¹⁷

Två graffiti från Pompeji har sagts vara evidens för sexuellt överförda sjukdomar i Rom, men tolkningen av dem är inte alls entydig. Den ena, CIL 4.8918, består enbart av raden *Destilatio me tenet*; den andra, CIL 4.760, avslutas med samma rad, men här föregås den av två rader med tydlig sexuell innebörd. *Oxford Latin Dictionary* översätter *Destillatio* med *catarrh* eller *rheum* och raden säger ungefär ”jag har en katarr”. Den förstnämnda inskriften finns på väggen till en krog, den andra på fasaden till Stabiaetermerna.⁸¹⁸ Werner Krenkel och Arnold och Mariette De Vos, som kommenterar inskriften 4.760, ska ha föreslagit att ordet syftar på *morbium venerium, qui dicitur gonorrhoea* [en könssjukdom som kallas gonorré].⁸¹⁹ Antonio Varone menar i *Erotica Pompeiana* att *destillatio* syftar på ejakulation och översätter frasen som *I'm just about to come*.⁸²⁰ Några andra graffiti i Pompeji kan också, men med stor tveksamhet, tyda på sexuellt överförda sjukdomar.⁸²¹

Gonorré och klamydia kan båda ge äggledarinflammation, som obehandlad kan orsaka sterilitet eller utomkvedshavandeskap. Sjukdomarna är speciellt allvarliga för gravida eftersom de ger ökad risk för spontana-bort. Vid födelsen kan barnet smittas då det passerar vagina och få en allvarlig ögoninfektion, som kan leda till blindhet.⁸²² Då man inte kände till funktionen hos äggstockar och äggledere kunde man naturligtvis inte förutse följderna av äggledarinflammation, även om den gick att diagnostisera, och inte heller kunde man koppla samman ett barns

817 Plin. *HN* 20.75, 20.77, 20.161, 22.81, 24.113, 26.94, 28.67 och 30.73–75.

818 Hunink 2011, Nr 250 s 109, Nr 501 s 181. Hunink översätter *destillatio me tenet* med *mir tropfís*.

819 *Inscriptiones Parietariae Pompeianae*, CIL 4 Suppl. 4.1, nr 760.

820 Varone 2002, s. 120f.

821 Varone 2002, s. 119–122. CIL 4.1516, 4.1517 och 4.1882.

822 Borgfeldt *et al.* 2010, s. 207–211.

blindhet med flytningar hos modern.

Det är svårt att bedöma prevalensen av gonorré och klamydia i Rom – om de över huvud taget fanns. Inte ens Soranos har diagnoser som ger tillräckligt tydlig evidens. Men om de fanns, borde de då inte ha varit så vanliga, åtminstone i staden Rom, att de hade väckt stor uppmärksamhet och kommenterats av läkare och skribenter? Prostitutionen sägs ha varit omfattande och smittorisken skulle ha varit stor utan kondomer som skydd. Borde man inte ha anat hur sjukdomarna överfördes när man såg symptomen hos prostituerade? Om det var vanligt att kvinnor hade klamydia eller gonorré, och om sjukdomarna fungerade likadant då som nu, skulle det verkligen ha varit ett stort hot mot reproduktionen.

Syfilis har traditionellt betraktats som införd till Europa av sjömän, som återvände från upptäcktsfärderna till Amerika. Detta styrks av att den första smittan följdes av en våldsamt epidemi, vilket bör tyda på att européerna inte hade någon immunitet mot syfilis.⁸²³ Det finns emellertid också andra teorier om sjukdomens ursprung eftersom en del av de genitala skador som har beskrivits i antik litteratur kan tänkas vara syfilissår. Plinius den yngre berättar i ett av sina brev om en man som är ängslig över ett genitalt sår, som ingen har kunnat ge honom en rimlig prognos för. När hustrun får se det råder hon honom till självmord och dränker sig tillsammans med honom.⁸²⁴ Om paret överreagerar eller om läsaren förväntas inse allvaret i symptomen framgår inte. Antonio Varone anger dock brevet som evidens för att romarna kände till sexuellt överförda sjukdomar.⁸²⁵

Andra argument för ”precolumbisk” syfilis har osteologisk evidens. Pompejiforskarna Maciej och Renata Henneberg presenterade 2002 ett fynd av en skalle med tecken på läkta sår efter en treponemainfektion, vilket de betraktade som evidens för att syfilis fanns i Pompeji.⁸²⁶ Bruce Rotschild ifrågasätter den osteologiska tolkningen och menar, att syfilis nu går att skilja från andra treponemainfektioner och att ingen som helst osteologisk evidens finns för att infektionerna var syfilis. Han anser inte att ”precolum-

823 Baker *et al.* 1988, s. 703. Artikeln, utvidgad med argument och motargument, innehåller många debattinlägg både för och emot ”pre-columbisk” syfilis i Europa.

824 Plin. *Ep.* 6.24.

825 Varone 2002, s. 122.

826 Laurence 2005, s. 87.

bisk” syfilis har förekommit i Europa.⁸²⁷ Debatten har varit mycket mer omfattande än vad mina exempel ger vid handen och är inte avslutad.

7.4. Jämförelse Rom – u-land

7.4.1. Brister i hygien och vattenkvalitet

Rent vatten, som är en bristvara i stora delar av mina referensländer, har hög prioritet om millenniemålen ska kunna uppfyllas. I Rom, däremot, visar mina källor att god tillgång till rent vatten var regel både i städerna och på landsbygden. Dessutom tyder kommentarer om vatten på, att man var väl medveten om vikten av att dricksvatten var av god kvalitet. Rent vatten måste alltså ha varit ett betydligt mindre problem i Rom än i dagens Afrika söder om Sahara, inte bara tack vare akvedukterna utan också för att tillräcklig nederbörd bör ha gjort vattenbrist förhållandevis sällsynt. Den välkända romerska renligheten verkar ha varit norm både i köket och för personlig hygien.

Däremot kan kontakten med fekalier under menstruationen, brist på adekvat mensskydd och avskildhet för tvättmöjligheter ha vållat samma problem i Rom som i mina referensländer och ha ökat risken för underlivsinfektioner. En relevant likhet finns sannolikt, men jag kan inte konstruera analogier utan någon egentlig evidens för att bristande menshygien ger afrikanska kvinnor genitala infektioner. Menstruationsblod anses/ansågs ha övernaturliga krafter och menstruation medför/medförde allvarliga tabun, men kvinnors vardagsbekymmer i samband med menstruation har fått liten uppmärksamhet. Men om de romerska kvinnorna utanför eliten födde många barn och ammade lika länge som landsbygdskvinnorna i mina referensländer borde de inte ha haft särskilt stora problem med menstruationer.

De sanitära problemen med tarmbakterier och andra organismer, som

⁸²⁷ Rothschild 2005, s. 1454f. Veneriskt överförd syfilis orsakas av bakterien *Treponema pallidum*, som tidigare varit svår att skilja från två andra *Treponema*arter. (Rothschild 2005, s. 1458) Det finns osteologisk evidens för syfilis i Nordamerika från 6000 f. Kr. och det är osteologiskt säkerställt att den fanns i nuvarande Dominikanska republiken när Columbus landsteg. (Rotschild 2005, s. 1460).

sprids till vatten eller direkt mellan människor, bör ha varit desamma i Rom som i Afrika i dag med diarréer som allvarliga följder. Evidens för hälsofarlig hantering av exkrementer talar för en sådan likhet.

7.4.2. Brister i kost och livsmedelshantering

I Afrika får svältkatastrofer stora rubriker, vare sig de har orsakats av torka i Sahel, av krig eller av flyktingströmmar, och de kräver omfattande hjälpinsatser för att kunna hanteras. Den kroniska näringsbristen får inte samma uppmärksamhet, trots insikten att millenniemål 1c – att halvera antalet undernärda från 1990 till 2015 för att på sikt utrota hungern – långt ifrån har uppnåtts i Afrika söder om Sahara. Mycket tyder på samma inställning i Rom. Svält i staden Rom kunde få akuta politiska konsekvenser och måste förhindras med hjälpinsatser medan missväxt och tillfällig födobrist på landsbygden eller de långsiktiga skadorna av för lite mat eller fel slags mat kunde tolereras eller åtminstone få passera utan kommentarer. Att undernärda flickor blev undernärda kvinnor som födde undernärda flickor sågs kanhända som ett normalt skeende som man inte tyckte sig kunna göra särskilt mycket åt.

Läkarråden till flickor att äta mindre kan knappast ha varit relevanta mer än för en liten del av befolkningen, men de antika läkarnas varningar för fetma var säkert befogade för dem de var riktade till liksom de aktuella varningarna för konsumtion av skräpmat i Afrika söder om Sahara är idag.

Den romerska kostens viktigaste energigivare, vete, innehåller mer protein än de afrikanska kolhydratkällorna och bör tillsammans med ärtväxter och olivolja ha gett kvinnorna tillräckligt med proteiner och essentiella fettsyror vid normal födotillgång. Ett problem i Rom såväl som i mina referensländer, var/är risk för anemi eftersom kött sällan ingår i dieten. Problemet förvärras dessutom av malaria, som var vanlig i Rom såväl som i Afrika söder om Sahara. Det kan ha orsakat graviditetskomplikationer och hämmad fostertillväxt i Rom så som det nu gör i delar av mina referensländer. Eftersom det finns belägg för anemi i Rom med samma etiologi som i dagens Afrika anser jag det alltså sannolikt att romerska kvinnor var utsatta för samma risker som dagens afrikanska. I båda domänerna gäller det framför allt kvinnor med en låg socioekonomisk ställning. Dock

skulle jag ha velat ha möjlighet att göra en mer specifik jämförelse mellan kostvanorna i mina båda domäner. Eftersom de geografiska och ekologiska skillnaderna är stora mellan olika delar av Italien, liksom mellan olika delar av mina referensländer, blir variationerna i diet stora och jämförelserna väldigt allmänt hållna.

Det ska också påpekas, att kvinnor inte dör under förlossningen som en direkt följd av anemi utan indirekt genom hjärtsvikt efter blödningar som blir allvarigare på grund av anemin. Anemi är som regel inte heller en direkt perinatal dödsorsak utan döden orsakas av sådana risker som är förknippade med för tidig förlossning och låg födelsevikt, vilka i sin tur har orsakats av anemi.⁸²⁸ Detta påverkar naturligtvis inte resonemanget ovan.

Förorenad mat och mat som förstörs vid lagring är välkända problem i tropiska u-länder, sådana som mina referensländer. Mikrofloran, som konstaterades i kött i den nigerianska studien, bekräftar farhågorna, och smittan har lett till diarréer som påverkar gravida kvinnor. Visserligen beskrivs romerska förvaringsmetoder för föda som förtroendeingivande, men åtminstone städernas fattiga tycks ofta ha fått hålla till godo med ankommen mat, vilket också bekräftas av de fynd av matrester som gjorts i Herculaneum. Det bör ha gett samma konsekvenser som i mina referensländer. Prevalensen kan jag förstås inte uttala mig om. Kanske var/är det begränsade köttätandet en preventiv faktor för tarmåkommor hos gravida kvinnor både i Rom och i mina referensländer

De båda zoonoserna brucellos och listerios sprids båda bland annat genom mejeriprodukter och förorenat kött har likartad effekt med spontanabort och intrauterin fosterdöd både hos djur och hos människor. De bör ha varit lika farliga för romarinnorna som för dagens afrikanska kvinnor, men inga lämningar av bakterierna har identifierats. Samma resonemang kan föras om protozoinfektionen toxoplasmos.

7.4.3. Infektioner som skadar fostret och det nyfödda barnet

De infektioner jag har försökt skapa mig en bild av är svåra att jämföra

⁸²⁸ Stoltzfus *et al.* 2004, s. 165.

även om man bortser från den skillnaden att man i dag har viss möjlighet att kontrollera dem med antibiotika och vaccinering. Synergieffekten med HIV är så påtaglig i mina referensländer att jag knappast kan bedöma hur infektionerna hade yttrat sig i dag utan HIV. Undantaget är malaria. Påverkan på gravida kvinnor och deras foster är väl belagd i mitt afrikanska undersökningsområde och antika texter dokumenterar att sjukdomen var utbredd i Rom. Den bör ha påverkat också romersk kvinnohälsa, barnafödande och det nyfödda barnets hälsa med konsekvenser som liknar malaris skadeverkan i dag.

Det verkar uppenbart att tuberkulos var ett hot mot kvinnors hälsa i Rom och därmed också mot fostrets och det nyfödda barnets hälsa, men jag avstår ändå från att försöka skapa några analogier mellan mina referensländer och Rom eftersom sjukdomen yttrar sig så olika i de båda domänerna. Inte heller känns analogier möjliga när det gäller de sexuellt överförda sjukdomarnas betydelse för den perinatala hälsan. Dels har jag alltför litet underlag, dels är sjukdomarnas status alltför olika i de båda domänerna. Spekulationerna kring tuberkulos och sexuellt överförda sjukdomar är synnerligen intressanta i sig men jag anser inte att det finns tillräcklig relevans för analogier.

7.5. Relevanta likheter

De samband jag anser mig kunna använda som relevanta likheter mellan mina referensländer och Rom för att ställa frågor om hur romerska mödrars hälsa kan ha påverkat den perinatala dödligheten är alltså:

- **Kontakt med fekalier och ankommen mat orsakar diarréer och andra infektioner.** Dessa infektioner har visat sig skada afrikanska kvinnors foster. Jag anser mig ha tillräcklig evidens för att många kvinnor i Rom, liksom i mina referensländer, kom i kontakt med mikroorganismer från mänskliga fekalier och, i urban miljö, sannolikt också från dåligt förvarad mat, för att kunna använda ett analogiresonemang. Jag ställer frågan: Har dessa infektioner också skadat romerska kvinnors foster?

- **Malaria och brister i kosten ger anemi.** Anemi hos en gravid kvinna skadar fostret, vilket har konstaterats i mina referensländer. Det finns viss osteologisk evidens för anemi i Rom. Den kost jag på goda grunder kan sluta mig till att många kvinnor åt kan dessutom knappast ha gett förutsättningar för ett acceptabelt hemoglobinvärde vid slutet av en graviditet. Orsaken är att den romerska vardagsdieten, liksom dieten i min källdomän, innehöll en mycket liten andel kött, vilket den sannolikt gjorde åtminstone för de mindre välbärgade. Jag förutsätter också samma synergistiska effekt med malaria som i mina referensländer och ställer frågan: Var anemi hos gravida romerska kvinnor så vanlig att den ökade den perinatala dödligheten?
- **Ohälsosamma träskområden medför ofta endemisk malaria.** I mina referensländer är malaria endemisk och den drabbar främst socioekonomiskt svaga grupper. Medicinska och litterära texter bekräftar att den var prevalent i det romerska Italien. Smittorisken för gravida kvinnor är stor och fosterskador har konstaterats i mina referensländer. Jag ställer frågan: Var följderna för gravida kvinnor och deras foster i Rom desamma som i min källdomän?

Kapitel 8

Romersk mentalitet utifrån Plautus, Petronius och Apuleius

8.1. Inledning

När jag har jämfört romersk och afrikansk kvinnoyn för att dra slutsatser om barnafödande, äktenskap och sexualitet har jag använt de källor som finns tillgängliga och som huvudsakligen berör den romerska eliten. Icke-eliten, de som Plinius sammanfattar som *servitia plebesque humilis aut media* [slavar och under- och medelklass]⁸²⁹ var naturligtvis en oerhört heterogen grupp, men vare sig de var rika eller fattiga, fria eller frigivna, stadsbor eller landsbygdsbor, läskunniga eller analfabeter finns det mycket lite dokumenterat om deras värderingar.⁸³⁰

Jag har i Kapitel 3.3. kastat fram tanken, att icke-elitens kvinnor kan ha varit mer självständiga både socialt och privat inom äktenskapet eftersom de oftare än elitens kvinnor hade ett yrke. Gravinskrifter indikerar också, att de redan under republikens tid oftare än elitens kvinnor gifte sig av kärlek. Deras män var inte på samma sätt som elitens män beroende av att skapa förmånliga ekonomiska och politiska allianser.⁸³¹ Det är också möjligt att icke-elitens flickor genom att gifta sig senare undvek den statuskillnad som ålderskillnad mellan makar medför.⁸³² Frågan är om de ändå delade elitens mentalitet, om man med mentalitet menar ”ett varaktigt sätt att tänka, där tänka förutom att innefatta sakliga kognitiva

829 Plin. *HN* 26.3. Slavars villkor har jag endast undantagsvis kunnat referera till.

830 Jag har definierat ”elit” och ”icke-elit” i n.7.

831 Skinner 2005, s. 244.

832 5.3.4.

processer också bör ses som innefattande känslor och attityder” som Jens Allwood uttrycker det.⁸³³

Jag har tidigare i min text använt litterära citat för att illustrera och skapa förståelse för såväl romerska som afrikanska kvinnors villkor. Här använder jag på liknande sätt litterära texter som verktyg för att få en indikation på likheter och skillnader mellan elit och icke-elit när det gäller äktenskap, kvinnoideal, kärlek och sexualitet.

De texter jag har valt är av komediförfattaren Plautus, som var verksam omkring 200 f. Kr., och två romanförfattare, nämligen Petronius, Neros smakdomare på 60-talet, och Apuleius, bildad resenär från 100-talet, som material för ett försök att besvara frågan. De båda romanerna, Petronius *Satyricon* och Apuleius *Metamorphoses*, har grundligt analyserats, klassificerats och diskuterats litterärt,⁸³⁴ men jag refererar endast till de tankegångar som är väsentliga för mina syften. Min utgångspunkt för dessa tankegångar är ”skratt”. Skrattet har enligt Henri Bergson en social funktion och det refererar till seder, idéer och fördomar inom ett samhälle.⁸³⁵ Min ambition är att försöka tolka dessa seder och idéer genom texter som förväntades locka till skratt i sådana sociala sammanhang som en teaterföreställning eller högläsning i grupp.

8.2. Kommentarer till texterna

Plautus har visserligen hämtat sina intriger från 300-talets nya grekiska komedi, främst från Menandros (342–291 f. Kr.), men eftersom hans framgångar var beroende av publikens reaktion måste han ha anpassat

⁸³³ Allwood 1986, s. 1.

⁸³⁴ Här exemplifierat med några titlar från Lunds universitetsbibliotek: Raith, O., *Petronius : ein Epikureer*. Nürnberg 1963; Panayotakis, C., *Theatrum Arbitri: theatrical elements in the Satyricon of Petronius*. Leiden 1995; Conte, G. B., *The hidden author : an interpretation of Petronius' Satyricon*. Berkeley 1996; McMahan, J.M., *Paralysin cave: impotence, perception, and text in the Satyricon of Petronius*. Leiden 1998; van Thiel H., *Der Eselsroman*. München 1971; Shumate, not, *Crisis and conversion in Apuleius' Metamorphoses*. Ann Arbor 1996; Puccini-Delbey, G., *Amour et désir dans les "Métamorphoses" d'Apulée*; Bruxelles 2003 och May, R., *Apuleius and Drama: The Ass on Stage*. Oxford 2006. (*non legitur*)

⁸³⁵ Bergson 1987 [1900], s. 8. I övrigt har Bergsons teorier om skratt kritiserats, bland annat av Billig 2005, s. 111–138.

texten till den romerska mentalitet som han och hans publik delade. För att kunna uppfatta humorn i Plautus ofta upp- och nervända värld måste publiken ha kunnat känna igen sin omgivning och sin samtid i pjäsernas beskrivningar av människor och attityder. Jag förutsätter alltså att publiken ”skrattade på rätt ställe” och drar därmed slutsatser om publikens mentalitet ur det sätt på vilket Plautus beskriver kvinnor och äktenskap. Teaterpubliken innehöll alla samhällsgrupper, även slavar, och både kvinnor och män.⁸³⁶

Både Petronius *Satyricon* och Apuleius *Metamorphoses* kan klassificeras som underhållningslitteratur. Patrick Walsh placerar dem båda i kategorin romantiska komedier [*comic romances*], men menar, att medan Petronius behandlar genren satiriskt, liksom han gör med det samhälle han beskriver, låter Apuleius sin roman utvecklas till en moralisk fabel.⁸³⁷

De kvinnor som förekommer i romanerna är oftast tämligen opersonliga. De är typer snarare än individer, vilket enligt Henri Bergson är ett mål för komedin,⁸³⁸ och karakteriseras av hur de handlar i en given situation. Detta, menar Regina May, gör det möjligt för läsaren att placera in dem i sin egen bekantskapskrets och jämföra dem med verkliga människor.⁸³⁹ Regina Mays kommentar understryker den koppling mellan romanerna och den sociala verkligheten som jag sätter tilltro till när jag genom dem söker evidens för romersk mentalitet.

De folkliga mimerna, som under tidig kejsartid hade ersatt komedierna som folklig underhållning, var enormt populära i Rom. De var farser med vardagliga ämnen, ofta skabrösa och grymma, där både miljö och personer som regel var grovt karikerade.⁸⁴⁰ Petronius strukturerar flera episoder i *Satyricon* på samma sätt som mimer är uppbyggda. Handlingen förs då framåt som i ett burleskt underhållningsdrama och de inblandade personerna skildras som aktörer i detta skådespel.⁸⁴¹ Verkligheten bakom

836 Enligt Rehm 2007, s. 197, tilläts alla gratis inträde, men publikutrymmet var segregerat, med senatorer och, troligen, deras familjer närmast scenen, sedan riddare, därefter gifta män, ogifta män, kvinnor och längst bort slavar.

837 Walsh 1970, s. 3–6.

838 Bergson 1987, s. 82.

839 May 2005, s. 134.

840 Carcopino 1976, s. 230–232.

841 Walsh 1970, s. 24–28.

såväl satiren som det folkligt burleska bör ha känts igen av läsarna och publiken och romanen kan därför sägas spegla romersk mentalitet.

Apuleius har en grekisk förlaga till sin roman *Metamorphoses*, men han skriver på latin för en romersk publik och jag anser att han, liksom Plautus och Petronius, kan förmodas framföra värderingar som hans läsekrets känner igen och roas av. Också i hans roman ingår några berättelser med otrohet som tema, som speciellt väl låter sig jämföras med de populära romerska mimerna.⁸⁴²

Det är också värt att notera, att de antika romanerna, även bortsett från anknytningen till mimerna, var performativa. Visserligen går åsikterna isär om romersk läsning huvudsakligen var tyst läsning eller högläsning, privat eller publik, men att högläsning hade en social funktion, i synnerhet för eliten, är klart dokumenterat. Däremot är det mindre troligt att den var vanlig hos icke-eliten.⁸⁴³ De skratt jag förutsätter mötte de teatrala avsnitten i Petronius och Apuleius romaner ser jag dock som evidens för att skratt skulle ha mött dem också vid offentliga föreställningar. När eliten skrattade åt den otrogna hustrun som en nidbild till ett dygdigt ideal gällde bilden förstås en kvinna i den samhällsklass "rollfiguren" hade.

8.3. Plautus

Plautus skrev sina pjäser, och deltog säkerligen i uppförandet av dem, årtiondena runt 200 f. Kr., alltså alldeles i början av den tidsperiod jag fokuserar på. Den tidens romerska scener var temporärt uppförda vilket bör ha gett närhet mellan skådespelare och publik och underlättat interaktionen mellan dem.⁸⁴⁴ Jag bygger mina slutsatser på mina föreställningar om den språkliga kommunikationen mellan pjäs och publik, medan pjäsernas intrig, frågan om deras grekiska bakgrund eller författarens eventuella syfte utöver att roa inte är lika intressant i detta sammanhang och därför i stort sett utelämnas. Plautus kvinnor kan kategoriseras i 5 stereotyper:⁸⁴⁵

⁸⁴² Bechtle 1995, s. 106.

⁸⁴³ Johnson 2000, s. 615–617.

⁸⁴⁴ Gruen 2001, s. 83–87.

⁸⁴⁵ Raia 1983, s. 1.

- *puella*, ung flicka
- *matrona*, gift kvinna
- *meretrix*, kurtisan
- *ancilla*, slavinna och kammarpiga
- *anus*, gumma

Eftersom jag beskriver kvinnors reproduktion fokuserar jag på repliker där kvinnor i de tre första kategorierna avses eller deltar. När slavinnan har rollen av älskad eller älskande byter hon kategori till ung flicka. Jag väljer att använda komedierna *Amphitryon*,⁸⁴⁶ *Asinaria*,⁸⁴⁷ *Aulularia*,⁸⁴⁸ *Casina*,⁸⁴⁹ *Cistellaria*,⁸⁵⁰ *Menaechmi*,⁸⁵¹ *Miles Gloriosus*,⁸⁵² *Mostellaria*⁸⁵³ och *Stichus*⁸⁵⁴ för mina syften.⁸⁵⁵

846 *Amphitryon*, armébefälhavare, är gift med *Alcmena*. *Jupiter*, i *Amphitryons* skepnad, lurar *Alcmena* till äktenskapsbrott. *Bromia* är *Alcmenas* slav.

847 *Asinaria* beskriver ett ojämligt äktenskap, där hustrun *Artemona* bestämmer över maken *Demaentus*. Denne har stöd av sina slavar *Libanus* och *Leonida*. Parets son *Argyrippus* är förälskad i kurtisanen *Philaenium*, dotter till bordellägarrinnan *Cleareta*.

848 *Aulularia* handlar om den girige *Euclio*. *Eunomia* är mor till *Lycnides*, förförare, barnafar och sedermera make till *Euclios* dotter, och syster till *Megadorus*.

849 *Casina* är en (förmodad) slavflicka, som eftertraktas av såväl *Lysidamus* som dennes son. *Myrrhina* är vän till *Lysidamus* hustru.

850 I *Cistellaria* är *Demipho* gift med *Phanostrata*, som han en gång våldtog, vilket fick dottern, *Selenium*, som resultat. Flickan lämnades till slaven *Lampadio*, som satte ut henne. Hon uppfostrades av kurtisanen *Melaenis*. Nu är hon 17 år och älskarinna till *Alcesimarchus* utan att någon vet hennes biologiska ursprung, vilket dock uppenbaras innan pjäsen är slut. *Seleniums* bästa vän är kurtisanen *Gymnasium*, dotter till *Syra*.

851 *Menaechmi* är en förväxlingskomedi med identiska tvillingar, båda med samma namn, *Menaechmus*. *Senex* är den ene tvillingens svärfar.

852 *Miles gloriosus* är en uppblåst, självgod soldat. *Palaestrio* är finurlig slav till *Pleusicles*, som älskar den flicka soldaten håller i husarrest och är vän till *Periplectomenus*, soldatens granne. *Acroteleutium* är en kurtisan, som bidrar till det lyckliga slutet.

853 *Mostellaria* handlar om *Philolaces*, som medan fadern är borta friköper sin älskade, den prostituerade *Philematium*, och betalar med faderns tillgångar. För att hindra fadern att gå in i huset när han återvänder hem, säger han att huset är besatt av spöken. *Scapha* är *Philematiums* äldre, erfarna kammarpiga.

854 I *Stichus* har *Panegyris* och hennes syster väntat i tre år på att deras män, två bröder, ska återvända. Deras far är *Antipho*, som vill arrangera nya äktenskap åt dem.

855 De citerade latinska texterna är från utgåvan i *Loeb classical library*. Den svenska översättningen är min egen och i något fall tämligen fri. Jag har tagit hjälp av den engelska översättningen.

Mina förhoppningar är, således, att de goda och dåliga egenskaper kvinnliga karaktärer utrustas med, bilden av äktenskap och makarnas relationer och synen på våldtäkt kan ge indikationer på attityder till kvinnor och äktenskap hos Plautus publik. Holt Parker konstaterar i en artikel om hur Plautus skämtar om tortyr av slavar, att vad en publik finner roligt och skälet till att den gör det är mycket belysande för det samhälle den ingår i.⁸⁵⁶ Det må gälla syn på kvinnor och äktenskap såväl som på bestraffning av slavar.

8.3.1. Kvinnors egenskaper

Skönhet är inte någon framträdande egenskap hos Plautus kvinnor. När den noteras gäller det kurtisaner, som när Menaechmus visar upp älskarinnan för sin vän: ”Du ser solen, är den inte helt förmörkad inför glansen från hennes kropp?”⁸⁵⁷ En annan kurtisan, Syra i *Cistellaria*, säger till sin dotter, också kurtisan: ”Ja, du ska bara vara vad jag vill att du ska vara och aldrig bli gammal utan alltid behålla den ungdomlighet du nu har”.⁸⁵⁸ Argyrippus i *Asinaria* beskriver sin älskade, kurtisanen Philaenium, som ”sötare än söt honung”.⁸⁵⁹

I *Miles gloriosus* säger rollfiguren ”den finurlige slaven” med klart ironisk klang: ”Det finns verkligen ingen, varken i kavalleri eller i infanteri, djävligt nog att handla med sådant självförtroende som en kvinna”.⁸⁶⁰ Samme slav anser i ett annat sammanhang att kvinnor är ”hemmastadda med lögn, bedrägeri, mened, list, inställsamhet och intriger”.⁸⁶¹ Dessutom ”kan hon inte ha förstånd, det har ingen kvinna”.⁸⁶² Soldatens granne konstaterar

⁸⁵⁶ Parker 1989, s. 234.

⁸⁵⁷ *solem vides satin ut occaecatust prae huius corporis candoribus?* Pl. *Men.* 179f.

⁸⁵⁸ *nam si quidem ita eris ut uolo, numquam hac aetate fies semperque istam quam nunc habes aetatulam optinebis.* Pl. *Cist.* 47f.

⁸⁵⁹ *oh melle dulci dulcior [mibi] tu es.* Pl. *As.* 614.

⁸⁶⁰ *Neque eques neque pedes profectost quisquam tanta audacia, qui aequae faciat confidenter quicquam quam mulier facit.* Pl. *Mil.* 464f.

⁸⁶¹ *domi habet animum falsiloquom, falsificum, falsiurium, domi dolos, domi delenifica facta, domi fallacias.* Pl. *Mil.* 191.

⁸⁶² *nam cor non potest, quod nulla habet.* Pl. *Mil.* 786.

kortfattat att ”en kvinna är en värdelös vara”,⁸⁶³ och kurtisanen medger att hon inte hade klarat sig utan att vara slug och bedräglig.⁸⁶⁴ Att man inte kan lita på kvinnor är ett omdöme som bekräftas av Eunomias påstående i *Aulularia*, att kvinnor är riktiga pratkvinnor.⁸⁶⁵

Fromhet och ärbarhet ger hög status och är viktigare än skönhet för matronorna, vilket framhålles av flera av rollfigurerna i *Amphitryon*.⁸⁶⁶ Alcmena, den goda och orättvist anklagade hustrun, gör en hel katalog av sina egna kvinnliga dygder: ”[...] ärbarhet och anständighet och självkontroll, gudsfuktan, kärlek till föräldrarna, tillgivenhet för familjen, dessutom är jag din lydiga hustru, givmild mot de goda och hjälpsam mot de hedersamma”.⁸⁶⁷ Alcmena menar också att frågan om hennes anständighet inte är meningsfull eftersom mannen inte ens skulle ha talat med henne om han trodde att hon var oanständig.⁸⁶⁸ Alcmena är något så ovanligt i Plautus komedier som en älskande hustru. Hon tillhör dock eliten och det är möjligt att publiken betraktade hennes dygder som överklassdygder.

Fadern, Antipho, i *Stichus* frågar sina döttrar om hur de vill beskriva den idealiska hustrun. Den ena svarar: ”Den som får alla elaka tungor att tystna och inte ger någon orsak till skvaller.”⁸⁶⁹ Den andra: ”En kvinna som har tillfälle att bete sig illa men självkontroll nog att inte göra det.”⁸⁷⁰ Åtminstone det sista svaret bör ha uppskattats av kvinnliga åhörare, då det lägger ansvaret på kvinnan själv.

Jag kan föreställa mig instämmande nickningar inför framhävdandet av de klassiska, traditionella kvinnliga dygderna medan de nedsättande ironierna verkar ha utformats för att locka fram ett manschauvinistiskt skratt hos en del av publiken. Kategoriseringen av kvinnor i ”kurtisaner” och

863 *Mala mulier mers est*. Pl. Mil. 894.

864 *nesciam aut mala esse aut fraudlenta*. Pl. Mil. 880.

865 *multum loquaces merito*, Pl. Aul. 124.

866 *pudica*, Pl. Am. 712, 932. *pia et pudica*, 1086.

867 *sed pudicitam et pudorem et sedatum cupidinem, deum metum, parentum amorem et cognatum concordiam, tibi morigera atque ut munifica sim bonis, prosim probis*. Pl. Am. 840–843.

868 *quam tu impudicam esse arbitrere et praedices, cum ea tu sermonem nec ioco nec serio tibi habeas*. Pl. Am. 905–907.

869 *omnibus os opturent, ne quis merito male dicat sibi*. Pl. St. 114.

870 *quoi male faciundi est potestas, quae ne id faciat temperat*. Pl. St. 118.

”ärbara matronor” är tydlig och den ena gruppens goda och dåliga egenskaper värderas helt annorlunda än den andras. Med en grov generalisering kan man kalla kurtisanernas egenskaper ”mänskliga” och matronornas ”familjesociala”.

8.3.2. Äktenskap

Plautus har många synpunkter på äktenskap, ett tema som uppenbarligen var populärt hos åskådarna. En av dem är äktenskapet som barnalstrande institution. Eunomia förmanar sin bror i *Aulularia*: ”Du borde ha barn – måtte gud ge dig det – jag vill att du gifter dig.”⁸⁷¹ Brodern har redan planerat att gifta sig med sin jämnåriga grannes unga dotter, alltså ett arrangerat äktenskap mellan äldre man och ung kvinna, vilket systemen tveklöst godkänner.⁸⁷² Planerna går dock om intet och den unge man som älskar dottern får henne till hustru. I *Miles gloriosus* kallas en ung kvinna ”både gift och ogift [...] eftersom hon är gift med en gammal man”.⁸⁷³ En ung mans äktenskap med en äldre hustru betraktas däremot i *Mostellaria* som en ekonomisk förhandling: “[...] ni som har gamla kvinnor hemma som hustrur, som köpte er med sin hemgift.”⁸⁷⁴ I andra fall kan kvinnans önskan att bli försörjd vara skälet till giftermålet. Den erfarna Scapha ger i samma komedi råd till den giftaslystna Philematium: ”Om du är säker på att du kommer att få mat för alltid och att han kommer att vara din egen älskare genom livet [...]”.⁸⁷⁵

I *Miles gloriosus* framhålles plikten att bilda familj: ”Det är berömvärt för en man från en hög familj och med stor förmögenhet, att fostra barn till minnesmärke över familjen och sig själv”.⁸⁷⁶ Repliken är ett försök att med smicker övertala en äldre kvinnofientlig man till äktenskap. Den kan vara

⁸⁷¹ *liberis procreandis – ita di faxint – volo te uxorem domum ducere*. Pl. *Aul.* 148–150.

⁸⁷² Pl. *Aul.* 173.

⁸⁷³ *Et nupta et vidua. [...] Quia adulescens nuptast cum sene*. Pl. *Mil.* 964–965.

⁸⁷⁴ *quibus anus domi sunt uxores, quae vos dote meruerunt*. Pl. *Most.* 280–281.

⁸⁷⁵ *si tibi sat acceptum est fore tibi victum sempiternum atque illum amatorem tibi proprium futurum in vita, [...]* Pl. *Most.* 224–225.

⁸⁷⁶ *At illa laus est, magno in genere et in divitiis maxumis Liberos hominem educare, genere monumentum et sibi*. Pl. *Mil.* 703f.

ironisk och ett avståndstagande från elitens syn på äktenskapet, men behöver förstås inte vara det. Att äktenskapets huvuduppgift var barnalstring var säkert självklart, liksom att familjen var central i det romerska samhället.

En ogift kvinna behövde också barn. I *Cistellaria* talar kurtisanen Syra till sin dotter och hennes väninna: ”Vi var bara frigivna, din mor och jag, och vi blev båda kurtisaner. Hon uppfostrade dig, jag den här flickan som mitt stöd, eftersom faderskapen bara råkade hända.”⁸⁷⁷

Två systrar i *Stichus*, som väntar på sina män som tycks ha övergivit dem, samtalar med varandra och sin far. Den ena av dem förmanar den andra: ”Även om de [de frånvarande makarna] är illojala och inte behandlar oss som de borde så får inte vi förvärra skadan utan vi måste med bestämmdhet och all vår styrka minnas vår plikt.”⁸⁷⁸ Den trogna, väntande ”Penelope” är även här ett hustruideal. Hon fortsätter, vänd till fadern: ”Det är ren anständighet, far, att vi ska hedra de män som har valt oss till makor.”⁸⁷⁹ Dessutom varnas fadern för risken med dåliga äktenskapsarrangemang: ”Den man som ges en ovillig brud får en fiende till hustru.”⁸⁸⁰ Slavarnas speciella situation uttrycks i prologen till *Casina*: ”Ett slavbröllop? Slavar som tar sig hustrur och friar? Detta är något nytt – något som inte händer någonstans på jorden”.⁸⁸¹ Kommentaren bör ha applåderats av slavar, som av tradition befann sig längst bak i publiken. Interaktionen mellan dessa och slavar som agerade på scenen förmodas ha varit livlig.⁸⁸² Slavars familjerelationer påverkades förstås av att de inte tilläts legala äktenskap även om deras förhållande, *contubernia*, uppmuntrades av ägaren med tanke på möjligheten av tillskott till *familia*.⁸⁸³ I *Casina* kan den förmodade slavflickan få gifta sig med en ung förälskad man, när det har uppenbarats att hon är född fri. Också i *Cistellaria* visar sig kurtisanen vara

877 *quia nos libertinae sumus, et ego et tua mater, ambae meretrices fuimus: illa te, ego hanc mihi educaui ex patribus conuenticiis*. Pl. *Cist.* 38–40.

878 *etsi illi improbi sint atque aliter nos faciant quam aequom est, tam pol, ne quid magis sit omnibus obnixepibus nostrum officium meminisse decet*. Pl. *St.* 43–46.

879 *pudicitia est, pater, eos nos magnificare qui nos socias sumpserunt sibi*. Pl. *St.* 100.

880 *hostis est uxor inuita quae ad uirum nuptum datur*. Pl. *St.* 140.

881 *serviles nuptiae? servi uxorem ducent aut poscent sibi? novom attolerunt, quod fit nusquam gentium*. Pl. *Cas.* 68–70.

882 Rehm 2007, s. 196.

883 *Dig.* 38.8.1.2 (Ulpianus), Bradley 1994, s. 50.

född fri, kan gifta sig med sin älskare och på så sätt upphäva ett annat tilltänkt äktenskapsarrangemang.

Förhållandet mellan makar hånas ibland grovt. Om Demiphos första hustru sägs det i *Cistellaria*: ”Hon dog och för en gångs skull behagade hon sin man.”⁸⁸⁴ Den maktfullkomliga hustrun i *Asinaria* blir utsatt för flera dödsönskningar. Slaven riktar sig till hennes man, Demaenetus, och hotar med att om han ljuger må ”hon [hustrun] överleva dig i årtal och du kommer att vara en levande död om hon lever.”⁸⁸⁵ Sonen frågar sin far om han älskar modern och får svaret: ”Jag önskar hon vore död”,⁸⁸⁶ vilket han också upprepar några repliker senare.

Synpunkter på äktenskaplig trohet återkommer i flera repliker. I ”den finurlige slavens” kommentar till otrohet i *Miles gloriosus* är han fördömande inför mannens attityd: ”den skamlöse mannen är inte så ivrig till något annat som till äktenskapsbrott”.⁸⁸⁷ I *Casina* ger däremot den pragmatiska Myrrhina detta råd till sin väninna: ”låt honom [maken] ha sina kärleksaffärer, låt honom göra vad han vill så länge som ingenting saknas dig hemma”.⁸⁸⁸ I *Menaechmi*, däremot, klagar mannen över hustruns kontrollbehov: ”När jag vill gå ut får du [hustrun] tag på mig och kallar mig tillbaka, frågar vart jag ska gå, vad jag gör, mina planer, vad jag är ute efter, vad jag har fått och vad jag gjorde när jag var ute.”⁸⁸⁹ Svärfadern tycker att han har rätt och förmanar sin dotter: ”Hur många gånger har jag inte talat om för dig att du ska göra din man nöjd och inte bevaka vad han gör, vart han går och vad han har för sig?”⁸⁹⁰ ”Väntar du dig att äkta män ska vara slavar? Du kan lika väl förvänta dig att kunna ge honom hushållsarbete och säga åt honom att sitta bland slavinnorna och karda ull.”⁸⁹¹ Epilogen i

884 *ea diem suom obiit, facta morigera est uiro*. Pl. *Cist.* 175.

885 *ut tibi superstes uxor aetatem siet atque illa uiua uiuos ut pestem oppetas*. Pl. *As.* 20f.

886 *periisse cupio*. Pl. *As.* 902.

887 *qui nisi adulterio studiosus rei nulli aliaest improbus*. Pl. *Mil.* 802.

888 *sine amet, sine quod libet id faciat, quando tibi nil domi delictuom est*. Pl. *Cas.* 205.

889 *nam quotiens foras ire volo, me retines, revocas, rogitas, quo ego eam, quam rem agam, quid negoti geram, quid petam, quid feram, quid foris egerim*. Pl. *Men.* 114–116.

890 *Quotiens monstravi tibi, viro ut morem geras, quid ille faciat, ne id observes, quo eat, quid rerum gerat*. Pl. *Men.* 788.

891 *serviren tibi postulas viros? dare una opera pensum postules, inter ancillas sedere iubeas, lanam carere*. Pl. *Men.* 795–797.

Asinaria sammanfattar: ”Om denne gamle man har gett efter något för sina böjelser utan att berätta det för sin hustru har han inte gjort något nytt eller konstigt eller olikt det andra män vanligen gör. Ingen har en sådan stark karaktär eller ett så hårt hjärta att han inte unnar sig något gott när tillfälle bjuds.”⁸⁹²

Det är en omöjlig tanke att Plautus skulle kunna skifta genus i epilogen och ändå förvänta sig välvilliga slutapplåder. Kvinnans plikter uttrycks så här i *Mostellaria*: ”Det anstår en *matrona*, inte en prostituerad, att stå till tjänst för en enda älskare.”⁸⁹³ Detta var ett viktigt ställningstagande eftersom den blivande bruden var före detta slav och prostituerad. Hon säger: ”Han köpte mig fri bara till sig själv och på egen bekostnad, jag tycker jag bara ska hänge mig åt honom.”⁸⁹⁴

Mannens kontroll nämns i samband med hemgiften: ”En hustru som inte har någon hemgift kan en man ha kontroll över”.⁸⁹⁵ Underförstått kan han inte ha det om hon har hemgift. ”Jag sålde mig, jag gav upp min bestämmanderätt för en hemgift.”⁸⁹⁶ klagar Demaenetus i *Asinaria*.

I Plautus komedier framställs alltså mannens otrohet och kontroll över hustrun som något ganska naturligt. En möjlighet till kontroll skapas av hennes ekonomiska beroende av mannen. Däremot skildras hustruns kontrollbehov som löjligt och onödigt.

Om Plautus publik kände igen sina äktenskap i dessa repliker kan jag inte se dem som kvinnoförtryckande institutioner. Visserligen är mannen otrogen och kvinnorollen fastslagen men hustrun är förvisso inget passivt offer. Kanske var det skrattretande att kvinnan ”tog sig ton”, men hon gjorde det uppenbarligen. Att det anses både ömkansvärt och löjeväckande att en man domineras av sin hustru tolkar jag som en bekräftelse på de patriarkala värderingarna.

892 *hic senex si quid clam uxorem suo animo fecit volup, nec novom nec mirum fecit nec secus quam alii solent; nec quisquam est tam ingenio duro nec tam firmo pectore quin ubi quicque occasionis sit sibi faciat bene.* Pl. *As.* 943–945.

893 *matronae, non meretricium, est unum inservire amantem.* Pl. *Most.* 190.

894 *solan ille me soli sibi suo <sumptu> liberavit: illi me soli censeo esse oportere opsequentem.* Pl. *Most.* 204–205.

895 *nam quae indotata est, ea in potestate est viri;* Pl. *Aul.* 534.

896 *argentum accepi, dote imperium uendidi.* Pl. *As.* 87.

Susan Treggiari – med referens till Gordon Williams (1958) – sammanfattar Plautus äktenskapsideal som hustruns trohet till en man, hennes lydnad mot mannen och äktenskapet som ett oupplösligt förbund. Liksom Williams anser hon att denna romerska syn på äktenskapet hade sitt ursprung i elitens normer, och att dessa spred sig till icke-eliten.⁸⁹⁷

8.3.3. Sexuellt våld

I *Aulularia* är Lyconides far till det barn, som Euclios dotter just fött. Flickan blev gravid genom en våldtäkt. Han formulerar sin anhållan om dotterns hand så här: ”Nu ber jag dig Euclio, att, om jag har skadat dig och din dotter utan att inse vad jag gjorde, förlåta mig och ge mig henne som hustru, som lagen säger”.⁸⁹⁸ Han anser sig alltså inte bara ha skadat flicka utan också fadern, det vill säga familjens heder. Det framgår dock inte helt klart om övergreppet ska betraktas som regelrätt våldtäkt eller snarare ses som förförelse. Det senare gjorde man på Plautus tid upp om inom familjen.⁸⁹⁹

Den våldtäkt som förekommer i *Cistellaria* är tydligare beskriven. “[...] ute på vägen, sent på kvällen, ung och drucken av vin, tog han här en flicka med våld.”⁹⁰⁰ Också här blir slutet lyckligt när våldtäktsmannen gifter sig med offret och de tillsammans återfinner det barn som blev resultat av våldtäkten. Han har då sonat sin förbrytelse.

8.4. Petronius

Petronius var under några år knuten till Neros hov som kejsarens smakdomare, *arbiter elegantiae*, tills han föll i onåd och begick självmord år 66. Hans karriär som konsul och som prokonsul i Bithynien hade gjort honom väl medveten om de sociala och ekonomiska förändringar som Italien hade genomgått och som ligger till grund för hans satiriska roman

⁸⁹⁷ Treggiari 1991, s. 229f.

⁸⁹⁸ *nunc te obtestor, Euclio, ut si quid ego erga te imprudente peccavi aut gnatam tuam, ut mi ignoscas eamque uxorem mihi des, ut leges iubent.* Pl. *Aul.* 791–793.

⁸⁹⁹ Gardner 1991, s. 121.

⁹⁰⁰ *isque hic compressit virginem, adolescentulus, vi, vinulentus, multa nocte, in via.* Pl. *Cist.* 158f.

Satyricon. Romanens ursprungliga omfattning är omdiskuterat, men de bevarade resterna är uppenbarligen en mindre del av den. Den är – åtminstone i de bevarade delarna – uppbyggd kring episoder som berättaren Encolpius och hans unge älskare Giton upplever eller får berättade för sig under sina äventyrliga resor. Bland dessa är *Trimalchios gästabud* välkänd; berättelsen om den enormt rike frigivne Trimalchios vulgärt vräkiga kalas, hans smaklösa lyxliv, hans låtsade bildning och hans sjukliga vidskepelse.⁹⁰¹

Jag hämtar underlag för reflektioner om kvinnosyn och äktenskap från det avsnittet och från berättelserna om en änka från Ephesus och Encolpius möte med Circe.

8.4.1. Trimalchios gästabud

Porträttet av Trimalchio kan vara en syntes av en fiktiv komisk nidsbild och en bild av en verklig frigiven, som Petronius lär ha använt för sina personstudier.⁹⁰² Om hans fru Fortunata har en verklig förebild är okänt, men hon framträder dels som karikatyr av en vulgär före detta slav, dels som en frigiven kvinna som är kompetent i sin roll som *materfamilias*.

När Encolpius under måltiden såg Fortunata röra sig som värdinna bland gästerna, frågade han sin bordsgranne om henne och fick till svar, att hon som Trimalchios hustru nu var hans stöd och hjälp i allt, medan hon för en kort tid sedan var sådan att man inte ens hade velat ta emot en bit bröd ur hennes hand. ”Hon är måttlig, nykter och förnuftig, men hon har en ond tunga och är ’som en skata på kudden’.”⁹⁰³ Senare under middagen ville den onyktre värden visa upp sig som dansare, men Fortunata visade det goda omdömet att hindra honom.⁹⁰⁴ Hon var säkert medveten om hur föraktade dansare var, även om hon inte hade läst Ciceros försvar av sin klient Murena mot förolämpningen att han dansade: ”Så gott som ingen dansar nykter.”⁹⁰⁵

901 Walsh 1996, s. xiii–xxxii.

902 Walsh 1970, s. 133.

903 *Est sicca, sobria, bonorum consiliorum, est tamen malae linguae, pica pulvinaris.* Petr. 37.

904 Petr. 52.

905 *Nemo enim fere saltat sobrius.* Cic. *Mur.* 13.

Trimalchio hedrade henne med lovord, när hans senkomne gäst Habinna och dennes fru Scintilla frågade efter Fortunata: ”Inte förrän hon har samlat hop silvret och fördelat matresterna mellan slavarne skulle hon kunna låta ens en droppe vatten passera läpparna.”⁹⁰⁶ Hon tillkallades och hennes entré uppmärksammades, inte minst för hennes pråliga klädsel och guldbroderade skor. De båda kvinnorna föll in i ett intimt ”väninneprat”, då Fortunata demonstrerade den förmögenhet hon bar på sig i form av guldsmycken, vars värde Trimalchio kommenterade. Habinna tog plötsligt och oväntat tag i Fortunatas ben och lyfte upp dem så att tunikan lyftes till låren. ”Hon tog skydd i Scintillas famn och begravnade sitt rodnande ansikte i en näsduk.”⁹⁰⁷ Berättaren Encolpius förtäljer ingenting om Trimalchios reaktion på förnedringen av hustrun.

Trimalchio var också generös nog att erkänna Fortunatas del av förtjäns-ten för deras välstånd. Han hade misslyckats med några investeringar och var utan pengar. ”Då gjorde Fortunata något ädelt; hon sålde sina smycken och alla sina kläder och la ett hundra guldmünt i min hand. De var jäsmedlet för min förmögenhet.”⁹⁰⁸

En episod med en slavpojke, som ingick i en grupp tjänare som kom in som serveringsavlösning, avslöjade äktenskapet som långt ifrån friktionsfritt. Trimalchio började kyssa och smeka honom, Fortunata blev svartsjuk och hånade sin man för att han inte kunde behärska sina lustar offentligt. Trimalchio kastade en kopp i ansiktet på henne och kommenterade hennes gråt: ”Vad är nu detta? Kommer inte denna danserska ihåg att hon kommer från slavestraden? Det är därifrån jag tog henne och gjorde henne till en av oss. Men hon blåser upp sig som en groda och ’spottar inte på sin barm’, en trästock är hon, inte en kvinna. Men den som föddes i ett uthus kan inte drömma om ett palats. Må min själ vara mig nådig om jag inte

906 *nisi argentum composuerit, nisi reliquias pueris diviserit, aquam in os suum non coniciet.* Petr. 67.

907 *Composita ergo in gremio Scintillae incensissimam rubore faciem sudario abscondit.* Petr. 67.

908 *Hoc loco Fortunata rem piam fecit; omne enim aurum suum, omnia vestimenta vendidit et mi centum aureos in manu posuit. Hoc fuit peculii mei fermentum.* Petr. 76.

ser till att tämja denna skamlösa Cassandra ordentligt.”⁹⁰⁹ Här finns det inte mycket kvar av hans beundran och respekt för Fortunata. Insikten om sitt beroende av henne har han förträngt liksom sitt eget ursprung som också var sexuellt utnyttjad slav. Berättarens ironi över Trimalchios dumdryga manschauvinism är tydlig.

8.4.2. Änkan från Ephesus

Den insprängda historien om den dygdiga änkan från Ephesus är berättad av Eumolpus, poet och Ecolpius vän. Han hade sett tecken på kvinnors opålitlighet, hävdade han, nämligen ”hur lätt de blev förälskade, hur snabbt de glömde till och med sina barn, hur ingen kvinna var så dygdig att hon inte kunde bringas till yttersta galenskap genom åtrå till en främling.”⁹¹⁰

Kvinnan var välkänd och berömd för sin dygd och sin lojalitet mot maken. Vid hans begravning följde hon med in i gravkammaren och stannade hos den döde flera dygn utan mat och dryck. Sorgeritualen tog slut, när en soldat, med uppgift att bevaka några korsfästa kroppar, hörde hennes klagolåt. Hon lät sig nämligen tröstas, både med föda och med sex och utan att känna rädsla för upptäckt eftersom de ”naturligtvis stängde dörren till gravkammaren så att någon känd eller okänd som kom till graven skulle tro att den dygdiga hustrun hade utandats sitt sista andetag över sin makes kropp.”⁹¹¹ När det blev risk för att soldaten själv skulle avrättas för att en av kropparna, som han var satt att vakta, hade blivit stulen, lät änkan honom spika upp makens döda kropp på korset.⁹¹²

Kvinnan skändar alltså sin man i dubbel bemärkelse. Dels fråntar hon honom den status en begravning innebär och utsätter honom för det skambelagda straff som en korsfästelse innebär, dels kränker hon honom

⁹⁰⁹ *Quid enim? [...] ambubaia non meminit se de machina? Inde illam sustuli, hominem inter homines feci. At inflat se tanquam rana, et in sinum suum non spuit, codex, non mulier. Sed hic, qui in pergula natus est, aedes non somniatur. Ita genium meum propitium habeam, curabo, domata sit Cassandra caligaria.* Petr. 74.

⁹¹⁰ *quam facile adamarent, quam cito etiam filiorum obliviscerentur, nullamque esse feminam tam pudicam, quae non peregrina libidine usque ad furorem averteretur.* Petr. 110.

⁹¹¹ *praeclusis videlicet conditorii foribus, ut quisquis ex notis ignotisque ad monumentum venisset, putaret expirasse super corpus viri pudicissimam uxorem.* Petr. 111.

⁹¹² Petr. 111.

genom att vara otrogen. Bortsett från att den bedragne äkta mannen här är död påminner historien om Apuleius otrohetsberättelser, som jag kommenterar nedan, men hennes moraliska fall ännu större eftersom hon som änka förväntades respektera sorgetiden. Hon hade också haft hög status som dygdig *materfamilias*. Det gamla romerska idealet *univira* – en kvinna som bara haft en man under sin livstid – levde dessutom kvar trots att Augustus äktenskapslagar påbjöd omgifte.⁹¹³ Änkan från Ephesus var alltså motsatsen till det romerska idealet. Slutsatsen är: Lita inte på kvinnor, som låtsas vara dygdiga, men i verkligheten hellre följer sina lustar!

Historien förekommer i litteraturen i så många varianter att den har blivit kallad ”världens mest populära novell”. De två latinska versionerna av Phaedrus och Petronius är nästan identiska och har kanske samma litterära källa eller också kan de ha nertecknats efter en muntligt traderad fabel, vilket i så fall ger ytterligare tyngd åt det folkliga i berättelsen.⁹¹⁴ Petronius version har dock tolkats med referenser till många andra litterära verk – som *Aeneiden* – men också som en realistisk historia med de påtagliga huvudingredienserna kropp, mat och sex.⁹¹⁵

8.4.3. Circe

”Sex är sällan naturligt, enkelt eller nöjsamt för de inblandade i *Satyricon*, snarare teatraliskt, plågsamt och sorgligt.”⁹¹⁶ Denna kommentar av Victoria Rimell gäller inte minst Encolpius kärlekshistoria med den unga, vackra Circe.

Encolpius spelade i detta avsnitt en roll som Eumolpus slav med pseudonymen Polyaeus, vilket var anledningen till att överklassdamen Circe, som hade stor sexuell aptit och var attraherad av slavar, skickade sin slavflicka Chrysis för att arrangera ett kärleksmöte. Mötet blev av och Circes skönhet, som beskrivs målande, förtrollade Encolpius. Kärleksakten blev dock helt misslyckad, då Encolpius visade sig vara impotent. Ett andra

⁹¹³ Kleiner & Matheson 2000, s. 7.

⁹¹⁴ Hansen 2002, s. 267–274.

⁹¹⁵ Rimell 2002, s. 123–126.

⁹¹⁶ ”Yet sex in the *Satyricon* is rarely natural, simple, or pleasurable for those involved, more theatrical, tortuous, and depressing.” Rimell 2005, s. 163.

möte fick samma utgång, varför Circe, som såg hans oförmåga som en förolämpning mot sin kvinnlighet, lät avvisa och prygla Encolpius. Samlag mellan en överklasskvinna och en slav, där slaven straffas om han presterar dåligt, är ett tema i mimerna.⁹¹⁷

Petronius anspelar naturligtvis på det homeriska kärleksmötet mellan Odysseus och Circe som namnen anger. Namnet Polyaeus, ”den högt prisade”,⁹¹⁸ är ett av Odysseus epitet och när Circe presenterar sig och sitt namn tillägger hon, att hon inte är solens dotter.⁹¹⁹ Petronius ger historien ett helt annorlunda innehåll och hans förmodade avsikt att parodiera gör det svårt att se vilken kvinnosyn episoden förmedlar.⁹²⁰ Dock var otvivelaktigt både den homeriska Circe och hennes namne farliga och destruktiva då inte deras omätliga sexuella aptit kontrollerades av en man.⁹²¹ Detta budskap, att en kvinnas okontrollerade och krävande sexualitet är mäktig och förödande, framstår som väsentligt i episoden.

Situationen var också ett hot mot den etablerade hierarkin mellan män och kvinnor. Medan det var accepterat att en man frigav en slav och gifte sig eller levde i konkubinät med henne var förhållandet inte socialt och juridiskt erkänt om en kvinna gjorde detsamma.⁹²²

8.4.4. Otrohet

Skildringarna av sexualitet i *Satyricon* visar inte något tvåsamhetsideal, då tresamhet snarare är norm. Paret Encolpius och Giton splittras ofta tillfälligt av en tredje part, man eller kvinna. Trimalchio understryker tresamheten när han berättar: ”Vid fjorton var jag min herres favorit. Inget ont i att lyda sin herres order. Nåväl, jag brukade roa min matmor också.”⁹²³ Episoden med slavpojken under festen visar däremot, att

917 Walsh 1970, s. 25f.

918 Petr. 127, n. 2.

919 Petr. 127.

920 Walsh 1970, s. 106f.

921 Glazebrook & Mellor 2013, s. 45.

922 Evans-Grubbs 1993, s. 126–128.

923 *Tamen ad delicias [femina] ipsimi [domini] annos quattuordecim fui. Nec turpe est, quod dominus iubet. Ego tamen et ipsimae [dominae] satis faciebam.* Petr. 75.

Fortunata inte underdånigt finner sig i hans erotiska uppvisning utan kräver anständighet åtminstone i offentliga sammanhang. Också väninnan Scintilla visar svartsjuka när hennes man lovordar ”sin” slavpojke. Trimalchios ingriper: ”Bli inte svartsjuk, Scintilla. Tro mig, vi känner er också. Måtte jag bli förlåten, men jag brukade slå min egen älskarinna, ända tills till och med min herre blev misstänksam.”⁹²⁴ Våldet förekommer, men det är inte accepterat.

Otrohet är vardaglig, men för den bedragna, eller den som misstänker sig vara bedragen, är det naturligt att visa svartsjuka. I *Trimalchios gästabud* är av förklarliga skäl inte skillnaden mellan vad man kan tillåtas göra mot slavar och mot fria lika entydig som i andra litterära texter. De sociala gränserna är annorlunda i *Satyricon*. Circe vill ha älskare som är slavar, hennes slav Chrysis vill ha riddare.⁹²⁵

8.5. Apuleius

8.5.1. Metamorfoser

Apuleius levde under 100-talet och hans verk daterar sig från slutet av den tidsperiod jag refererar till. Han var romare med rötter och hemvist i Nordafrika men tillbringade, enligt egen utsago, en stor del av sin ungdom med studier och långväga resor. Han framträder i sina verk som filosof och retoriker, men romanen *Metamorfoser eller Den gyllene åsnan* är framför allt underhållning.⁹²⁶ Den grekiska förlagan till trots, vänder den sig till en romersk läsekrets och det är därför rimligt att utläsa romerska värderingar ur den.⁹²⁷ Keith Bradley hävdar att Apuleius självklart har placerat sin berättelse i en romersk samtidsmiljö med legala och sociala drag som var aktuella vid den tiden.⁹²⁸ Själv säger Apuleius i inledningen till romanen

⁹²⁴ *Tu autem, Scintilla, noli zelotypa esse. Crede mihi, et vos novimus. Sic me salvum habeatis, ut ego sic solebam ipsam meam debattuere, ut etiam dominus suspicaretur;* Petr. 69.

⁹²⁵ Petr. 126.

⁹²⁶ Harrison 2006, s. 19.

⁹²⁷ Fantham 1996, s. 253f och 262.

⁹²⁸ Bradley 2000, s. 291.

att han vill binda samman olika slags berättelser i ”milesisk stil”.⁹²⁹ Detta antas referera till milesiska sägner, som var korta, skabrösa och underhållande historier, invävda i en längre berättelse.⁹³⁰ Även Petronius berättelse om änkan från Ephesus kan betraktas som en sådan milesisk sägen.

Ramberättelsen kretsar kring Lucius, berättaren, som av misstag blivit förvandlad till en åsna och genom olika förvecklingar tvingas till ständiga förflyttningar. Han kommer i kontakt med människor, vars öden eller berättelser om andras öden han återger. Flera av dessa berättelser handlar om kärlek och sexuell åtrå, äktenskap, otrohet och misstänksamhet.⁹³¹ Bland dem finns i *Metamorphoses* 9.14–30 fyra berättelser, som har blivit jämförda med de romerska otrohetsmimerna, som var populära på Apuleius tid.⁹³²

Mimernas stereotyp var att en *mulier* [hustru] lurade sin bevakande men godtrogne *maritus* [äkta man]. Hon hade en *adulter* [älskare], som hon tog emot hemma och gömde på ett listigt ställe när mannen oväntat kom hem och överraskade de båda. Om mannen ändå fann honom hade hon en fantasifull förklaring, som den lite enfaldige mannen accepterade. Mimerna gav ett tydligt budskap: det är bara dumbommar som litar på en kvinna och låter henne bestämma över sin sexualitet.⁹³³

Förutom intrigen har Apuleius otrohetsberättelser också andra drag av teaterföreställning. De tre ”huvudrollsinnehavarna”, som ibland är kompletterade med biroller, agerar på samma sätt som i mimerna och vokabulären är dessutom ofta hämtad från teatern. Ordet *scaena*, [teater, intrig], som ofta användes i mim-uppträdanden, ingår också i Apuleius ordval.⁹³⁴ Han beskriver i en berättelse den otrogna hustruns beteende som *scaenas fraudulentas* [bedrägligt skådespeleri] och berömmar i en annan åsnan Lucius ingripande som *scaenam propudiosae mulieris patefecit* [avslöjade den skamlösa hustruns teater].⁹³⁵

Eftersom dessa äktenskapsskildringar kan jämföras med otrohetsmimerna, anser jag att de kan ge en bild av läsarnas/publikens värderingar på

929 *At ego tibi sermone isto Milesio varias fabulas conseram.* Apul. *Met.* 1.1.

930 Harrison 2013, s. 58.

931 Lateiner 2000, s. 313.

932 Bechtle 1995, s. 106.

933 Denard 2007, s. 149f.

934 Harrison 2006, s. 23.

935 Apul. *Met.* 9.15 och 9.27.

samma sätt som Plautus komedier. Däremot avstår jag från att återge analyser av andra litterära tekniker och genrer i *Metamor-phoses* eftersom jag i stort sett enbart drar slutsatser från otrohetsberättelserna. Åsneberättaren Lucius kvinnoförakt och förakt för äktenskapet har dock viss betydelse i sammanhanget.⁹³⁶

8.5.2. Otrohetsberättelserna

Den första berättelsen kallar Apuleius ”en munter historia om en hustru som bedrog sin fattiglapp till man”.⁹³⁷ Hustrun var också fattig och dessutom ”beryktad för sin omåttliga lösaktighet.”⁹³⁸ Mannen kom hem och kunde ha överraskat dem, men hustrun lät älskaren gömma sig i en tunna, som mannen händelsevis just sålt. Hon sa sig ha sålt den för ett högre pris och påstod att köparen redan var nere i den för att bedöma dess kvalitet. Mannen lät sig luras. För att understryka sin egen oförvitlighet berättar hon om grannfrun, som ”festar om med vin och godsaker och är dragen redan på morgonen och ligger och vältrar sig med sin älskare”.⁹³⁹ Det sammanfattar de vällevnadslaster som en ärbar hustru inte fick ha, men det klargörs också i episoden, att hustrun uppfyller sin del av familjens försörjning genom att spinna ull.⁹⁴⁰

Den andra berättelsen handlar om en mjölnare, vars hustru var en sarmara. ”All ondska hade samlats i hennes själ som i en stinkande latrinbrunn. Hon var grym och dum, supig och slipprig, tjurig och halsstarrig. [...] Trohet var henne motbudande, ärbarhet förhatlig.”⁹⁴¹ Även hon karakteriseras alltså som motsatsen till en idealhustru. Hon planerade sina otrohetsaffärer tillsammans med en förtrogen äldre kvinna. De båda började ”smida ränker”

⁹³⁶ Lateiner 2000, s. 323.

⁹³⁷ *cognoscimus lepidam de adulterio cuiusdam pauperis fabulam*, Apul. *Met.* 9.4. Den svenska översättningen hämtar jag från Lennart Håkansson, *Apuleius, Den gyllene åsnan*.

⁹³⁸ *verum tamen postrema lascivia famigerabilis*. Apul. *Met.* 9.5.

⁹³⁹ *quae mero et prandio matutino saucia cum suis adulteris volutatur!* Apul. *Met.* 9.5.

⁹⁴⁰ Treggiari 1979, s. 69.

⁹⁴¹ *sed omnia prorsus ut in quandam caenosam latrinam in eius animum flagitia confluerant: saeva scaeva, virosa ebriosa, perversa pertinax, [...] inimica fidei, hostis pudicitiae*. Apul. *Met.* 9.14.

mot mannen.⁹⁴² Hon skaffade en ung älskare, som hon gömde under ett trätråg när mannen överraskade dem, men åsnan Lucius, som ville hämnas på mjölnarfrun för hennes elakhet, fick tillfälle att trampa på älskarens fingrar som stack fram under tråget. Hans skrik av smärta avslöjade honom. ”Nu blev han synlig för var man och den skamlösa hustruns *scaenam* [teater] blev uppenbar.”⁹⁴³ Mjölnaren straffade både älskaren och hustrun, men blev själv senare dödad när hustrun tog hjälp av magi för att hämnas.

Den tredje berättelsen handlar om Barbarus, som tillhörde stadens elit och hade en vacker hustru, Arete (dygd på grekiska), av hög börd. Han skulle resa bort, och gav i uppdrag åt slaven Myrmex att noga bevaka hustrun. En man, Filesitheros, fick dock syn på henne, blev förälskad och mutade Myrmex att förmedla kontakt med kvinnan. ”Helt i enlighet med sitt köns medfödda lättsinne gick kvinnan genast in på att offra sin kyskhet för det förbannade guldets.”⁹⁴⁴ Då kom Barbarus hem. Älskaren flydde, men glömde sina sandaler, som väckte mannens misstankar. Myrmex fann sig och påstod sig ha stulit sandalerna, vilket mannen godtog. Här är det alltså slavens listighet som räddar hustrun och älskaren. Mannen är som vanligt godtrogen och intrigen beskriver äktenskapet – mannen bevakar hustruns dygd men blir bedragen så fort något i bevakningen fallerar.⁹⁴⁵

Den fjärde berättelsen handlar om valkarens hustru, som hade verkat kysk och ärlig och haft ett gott rykte, ända tills hon förälskade sig. De goda egenskaperna utplånades av lidelsens destruktiva kraft, som kvinnan inte kunde kontrollera och som drev henne i famnen på en älskare. När mannen kom hem gömde hustrun älskaren i ett ställ där kläder brukade blekas med svavel, vilket fick honom att nysa och bli upptäckt. Inga listiga förklaringar fanns att tillgå.⁹⁴⁶

942 *scaenas fraudulentas in exitium miserrimi mariti subdolis ambagibus construebat.* Apul. *Met.* 9.15.

943 *conspectui profano redditus scaenam propudiosae mulieris patefecit.* Apul. *Met.* 9.27.

944 *Nec a genuina levitate descendit mulier, sed execrando metallo pudicitiam suam protinus auctorata est.* Apul. *Met.* 9.19.

945 Apul. *Met.* 9.17–20.

946 Apul. *Met.* 9.24–25.

Det ligger i berättelsernas natur att sexualitet beskrivs som en mäktig, men lite föraktlig, kraft, som i synnerhet kvinnor inte kan kontrollera utan låter sig styras av, medan äktenskaplig kärlek knappast ens berörs. Endast Barbarus och hans hustru tillhör eliten medan paren i de övriga tre otrohetsberättelserna har en avgjort lägre social status. Mannen i den första är en lågavlönad arbetare,⁹⁴⁷ i den andra mjölnare⁹⁴⁸ och i den fjärde valkare.⁹⁴⁹ Otrohetsaffärerna definierar äktenskapens brister och de otrogna hustrurnas egenskaper ger en bild av vilka kvinnodygder de saknar. Hustrurna, liksom de enfaldiga männen, är värda förakt och äktenskapet är tecknat som motsatsen till den stabila grundval för samhället det förväntas vara. Endast en gång i de fyra berättelserna är något barn nämnt och då handlar det om en vuxen dotter till mannen. Barn, som tar skada, skapar medlidande och det hade förtagit lusten till skratt åt de skabrösa historierna. Komikens förutsättning är brist på känslsamhet, enligt Bergson.⁹⁵⁰

Det finns ingen anledning att betvivla att mönstret för de äktenskap Apuleius beskriver var hämtat från hans egen tids romerska samhälle.⁹⁵¹ I det mönstret finns ingenting som tyder på att makarnas välstånd och status skulle påverka hur ett äktenskap fungerade. Det fungerar, i mimens version, lika dåligt i alla sociala grupper när hustrun avviker från idealet, den ärbara *matronan*.

8.6. Metaforer

Metaforer i texterna uttrycker också värderingar. När Apuleius ska förklara okontrollerad åtrå, som orsakar otrohet, använder han starka, negativa begrepp som *in profundam ruinam* [djupt fördärv]⁹⁵², *igne vesano* [rasande eld]⁹⁵³ och *contentiosa pernicie* [fördärlig iver]⁹⁵⁴, vilket överens-

947 Apul. *Met.* 9.5.

948 Apul. *Met.* 9.14.

949 Apul. *Met.* 9.24.

950 Bergson 1987, s. 6.

951 Bradley 2000, s. 290–293.

952 Apul. *Met.* 8.2.

953 Apul. *Met.* 10.2.

954 Apul. *Met.* 8.3.

stämmer väl med mina tidigare kommentarer om kvinnors sexualitet i Kapitel 4.3.3. Däremot är det anmärkningsvärt att den ömsesidiga kärleken inte någon gång i någon av texterna uttrycks med den centrala kärleksmetaforen ”förening av två kompletterande delar”.⁹⁵⁵ Helt andra metaforer används som när Petronius låter en av Trimalchios gäster uttrycka gammal kärlek som ”en kräftsulst”.⁹⁵⁶ Den lyckliga kärleken i en harmonisk relation får dessutom mycket mindre utrymme än den problemfyllda. Problemet är ofta otrohet – i Plautus version manlig, i Apuleius otrohetsberättelser kvinnlig, hos Petronius bådadera. Kvinnans villkor förändrades också under de cirka 350 år som skiljer Plautus och Apuleius tid åt. På Plautus tid uppfattades inte mäns samlag med slavar som otrohet, även om repliker i hans pjäser visar att hustrurna inte alltid accepterade dem.

”En förening av två delar” är också en vanlig och grundläggande äktenskapsmetafor som helt saknas i texterna.⁹⁵⁷ Det kan tolkas som en syn på äktenskapet som en ganska kärlekslös institution, men också förklaras av det förmodade syfte författarna har med att skildra sin omvärld. För komediförfattaren Plautus, liksom för satirikern Petronius och för Apuleius, bör det, om tolkningen av otrohetsberättelserna som mimer är rimlig, ha varit viktigare att publiken skrattade åt ironierna än att den rördes över trogen äktenskaplig kärlek.

8.7. Diskussion

Finns det något i Plautus, Petronius och Apuleius texter som bekräftar eller förnekar skillnader i kvinno- och syn på kärlek och äktenskap mellan eliten och resten av befolkningen? Jag låter några likheter och frågor i sammanställningen Relevanta likheter i Kapitel 4.5 och 5.5 vara utgångspunkter för en diskussion med följande rubriker:

955 Kövecses 2000, s. 27–29. Kövecses relaterar också till Platons *Symposium* 189–191, där de av Zeus kluvna människorna letar efter sin ”andra hälft”.

956 Petr. 42. *Sed antiquus amor cancer est.*

957 Kövecses 2000, s. 120–122.

- Samhällets högre värdering av mannens status gör honom till familjeöverhuvud
- Samhället uppfattar kvinnans huvuduppgift som barnafödande
- Åldersskillnad i äktenskapet förstärker statuskillnader
- När kvinnans status höjs minskar mannens kontroll
- Eftersom kvinnans libido uppfattas som stark måste den till varje pris kontrolleras.

8.7.1. Samhällets högre värdering av mannens status gör honom till familjeöverhuvud

Den romerska elitens äktenskap uppfattas som starkt mansdominerat och manskontrollerat. *Paterfamilias* välkända makt, självklar rätt till otrohet för mannen men stränga förbehåll för kvinnan, skillnader i utbildningsmöjligheter, åldersskillnad mellan makarna, olika rättigheter gentemot barnen och olika ekonomiska ansvarstaganden tyder på patriarkat. Min hypotes i Kapitel 3.3, att icke-elitens äktenskap kan ha varit mer jämlika då båda makarna ofta hade försörjningsansvar och inte heller mannen hade de privilegier som överklassmannen åtnjöt genom sin ekonomiska och politiska ställning, får ett visst stöd av Plautus. Visserligen har männen konkubiner och förför (eller våldtar) flickor, men de tycks behöva skratta åt beskäftiga hustrur och nedvärderande ”fruntimmersbeskrivningar” för att befästa sin överlägsenhet. De kvinnor som framträder i Plautus komedier är inte mansdominerade. Såväl *matronor* som kurtisaner tar i hög grad ansvar för sin egen situation. Plautus bild av kvinnor och äktenskap har samma struktur som den som framförs av elitens författare, men den innehåller också ironi över just denna struktur. Den ifrågasätter dock inte patriarkatet.

I Petronius *Satyricon* blir perspektivet ett helt annat, då så många av kärleksrelationerna är samkönade. Trimalchios äktenskap kan dock sägas vara patriarkaliskt då han deklarerar att Fortunata ”ska veta sin plats”. Hennes ansvar är ändå stort, inte bara för hushållets skötsel utan också för ekonomin.

Det föraktfulla löjet över de lättlurade männen i Apuleius otrohetshis-

torier är också evidens för mansdominerade äktenskap. Ett omvänt perspektiv, där mannen bedrog en lättlurad hustru, omnämns inte bland mimerna och hade sannolikt inte uppfattats som speciellt skrattretande eftersom det ingick i ett vardagligt, accepterat beteende.

8.7.2. Samhället uppfattar kvinnans huvuduppgift som barnafödande

Fråga: Var den romerska "ärbara" kvinnans sexualitet utan egenvärde?

Tanken på barn spelar en viktig roll i Plautus komedier. När män ska övertalas till giftermål är framtida barn lockbetet och kurtisaner inser att barn är nödvändiga som stöd, när man inte har någon man som tar hand om en. Det finns också stark evidens – litterär, medicinsk, juridisk, epigrafisk, demografisk – för att det romerska äktenskapet var inriktat på barnafödande. Det är snarare ordet "huvuduppgift" som är intressant. Om det är riktigt att kvinnans huvuduppgift var att föda barn borde hennes sexualitet vara helt inriktad på att bli gravid och hennes liv inriktat på att uppfylla rollen som hustru och mor. Hennes sexualitet hade då inte något egenvärde, förälskelse var inte viktig och äktenskapen kunde lämpligen arrangeras som en överenskommelse mellan fäderna. Hur väl hon lyckades med sina roller avgjordes av vilka kvinnodygder hon ägde. Jag tycker mig ha visat att resonemanget stämmer ganska väl för elitens kvinnor. Vad säger mina texter om icke-eliten?

Det är uppenbart att fäderna i Plautus pjäser försöker arrangera äktenskap för sina barn, men ett "lyckligt slut" innebär att de ungas förälskelse eller kärlek övervinner fädernas planering. De älskande "får varandra". Petronius äktenskap är varken arrangerade eller något "lyckligt slut" på en kärleksförbindelse. Trimalchio, till exempel, köpte Fortunata på en slavmarknad. Dock finns alla romanens kvinnor i heterosexuella relationer, oftast med bisexuella män, och i dessa relationer är de på intet sätt undergivna. De tar sexuella initiativ och är dessutom tämligen promiskuösa, om de inte som Fortunata har uppnått en ny ställning av aktad matmor efter att ha varit slav och prostituerad. Romanens enda dygdiga mönsterkvinna, änkan från Ephesus, visade sig ganska lätt falla från den moraliska piede-

stalen och blev i alla avseenden motsatsen till kvinnoidealet. Petronius skildrar således varken idealäktenskap eller de kvinnodygder som karakteriserar den traditionella romerska *materfamilias*, såsom *pietas* [trohet, plikt-känsla], *castitas* [kyskhet], *pudicitia* [ärbarhet] och *pudor* [ansändighet]. De romerska idealen överensstämmer inte med romanens fiktiva verklighet vilket däremot Fortunatas förtjänster gör. Hon är enligt Encolpius bordsgranne *sicca* [måttlig], *sobria* [nykter] och *bonorum consiliorum* [förnuftig]. Enligt Marilyn Skinner kan elitens ideal ha börjat förlora sin roll som etisk och kulturell norm i Neros Rom.⁹⁵⁸ En annan tanke är att den traditionella romerska idealbilden visserligen finns kvar, så som jag i exemplifierat på sidan 105 med Plinius den yngres och Seneca den yngres kvinnoporträtt, men inte i den värld Petronius satir skildrar.

Apuleius otrohetsberättelser, som har kopplats samman med de populära mimerna, upplevs som om de hade kunnat uppföras inför publik. Donald Lateiner beskriver dem som att ”sex och äktenskap har glidit från en konstruktiv social institution till en teater av förnedring, död och offentligt förakt.”⁹⁵⁹ Den lösaktiga hustrun lurar sin godtrogne man, ibland med framgång, ibland med hemska konsekvenser. De otrogna hustrurna är inte *matronor* värda respekt och förståelse utan kvinnor som fördöms och föraktas för sin omättliga utomäktenskapliga sexuella aptit, vilket gör berättelserna, liksom mimerna, konstruerade för ett hånfullt skratt. De ger en nidbild av äktenskapet, men de definierar också den idealiska hustrun, när de skildrar hennes motsats, på samma sätt som många av Petronius kvinnoporträtt gör.

8.7.3. Åldersskillnad i äktenskapet förstärker statusskillnader

Jag har i Kapitel 5.3.4. återgett olika uppfattningar om flickors giftermålsålder i olika sociala grupper med utgångspunkt från epitafer. Vissa forskare hävdar med hänvisning till vem som har dedikerat unga kvinnors

⁹⁵⁸ Skinner 2005, s. 277.

⁹⁵⁹ Lateiner 2000, s. 323. ”sex and marriage have slipped from constructive social institution to the theater of humiliation, death, and public derision.”

gravinskrifter att flickor från icke-eliten gifte sig betydligt senare – först i sena tonår – än flickor från eliten – där man brukar ange tidiga tonår som regel – men de har blivit motsagda av andra. Bland eliten var det viktigt att flickan var oskuld när hon gifte sig och således inte kunde medföra någon annans barn till den nya familjen, vilket var lättast att åstadkomma om hon gifte sig vid tiden för den första menstruationen. Lagstiftningen var tydlig med att försöka förhindra sexuell debut före giftermålet.⁹⁶⁰ Förförelse eller våldtäkt som resulterat i barn blir däremot förlåtet hos Plautus om barnafadern gifter sig med flickan, vilket antyder en liberalare syn på föräktenskapliga förbindelser. Dessutom är den blivande, åtrådda bruden i några fall prostituerad, vilket förstås helt kullkastar oskuldskravet. Attityderna är inte helt jämförbara eftersom Plautus levde före äktenskapslagarnas tid, men föräktenskapliga förbindelser och unga ogifta mödrar kan ha varit vanligare och mer accepterade hos icke-eliten än hos eliten. Påståendet kvarstår att de flesta förstagångsföderskor, vare sig de var gifta eller ogifta, var tonåringar.

I några av sina pjäser kommenterar Plautus, som jag nämnt ovan, den traditionella ålderskillnaden mellan makar, som kan anses vara en bidragande orsak till mannens dominans i äktenskapet. I Apuleius text finns det däremot ingenting som antyder stor ålderskillnad. Det är möjligt att det för läsekretsen var självklart att kvinnlig otrohet innebar ”ung hustru bedrar gammal man med ung älskare” men Apuleius säger inte det explicit. Om icke-elitens äktenskap var mer åldersjämlika är det ett argument för att de också i andra avseenden var mer jämlika. Petronius nämner bara ålder i samband med sexuella handlingar utförda mot barn eller av barn, oftast slavar, vilket indikerar sexuell debut vid låg ålder men inte säger något om äktenskapsålder och ålderskillnad.

960 5.3.3.

8.7.4. När kvinnans status höjs minskar mannens kontroll

Fråga: Minskade mannens makt över kvinnans kropp när jämlikheten ökade i kejsartidens Rom?

Plautus, från republikens tid, betonar starkt hustruns plikt att vara trogen och lyda sin man, men hennes ställning förändrades under kejsartiden när ny lagstiftning gav möjlighet till ekonomiskt oberoende. Nya sociala och legala krav på trohet och tanken att makar ska ha delat ansvar och vara varandras stöd i äktenskapet var förändringar av kvinnans villkor som minskade statusskillnaden mellan man och hustru.⁹⁶¹ Kan man notera skillnader mellan Plautus värderingar å ena sidan och Petronius och Apuleius å den andra?

Eftersom grunden för förändringen låg i att en kvinna med tre barn (fyra för frigivna) kunde ha ett eget ekonomiskt ansvar berördes i första hand de grupper som hade egendom, det vill säga i hög grad Trimalchios likar. Ekonomiskt oberoende räknas som en förutsättning för frigörelse och den kvinnofrigörelse som är mest påtaglig hos Petronius och Apuleius – och inte finns hos Plautus – är sexuell. Båda har dock använt sig av den som ett litterärt verktyg och ger sig inte ut för att skildra en social verklighet. Det förväntat ironiska skrattet åt mimerna innebär också, att man fördömer beteendet och inte på något sätt betraktar det som norm för sin sexualmoral.

Sexuellt och annat fysiskt våld mot kvinnor väckte uppenbarligen inte skratt. De två våldtäkterna jag nämnt från Plautus komedier var visserligen viktiga ingredienser i historierna, men de sonades med giftermål och bidrog därmed till ”det lyckliga slutet”. Trimalchios våld mot kvinnor kan tolkas som en del av hans person, skildrad som rå och obildad och med ett påtagligt kvinnoförakt, men knappast som evidens för kvinnans status i äktenskapet. De två av Apuleius otrohetsberättelser där hustrurna avslöjades, slutar visserligen med våld, men inte hustrumisshandel.

Mimernas varning för okontrollerad kvinnlig sexualitet är viktig för förståelsen av det manliga kontrollbehovet. Ovidius talar om ”[...] kvinnors libido, mycket mer häftigt än vår, ej långt från vanvett ibland”.⁹⁶² Uppfattningen att

⁹⁶¹ 4.3.2.

⁹⁶² *Ov. Ars.* 1.279–342. Övers. J.W. Köhler

kvinnor inte hade kontroll över sina drifter framförs ofta och följderna kunde bli katastrofala, vilket både Petronius och Apuleius understryker. Detta är dock inte något som är bundet till kejsartid och inte heller till någon samhällsgrupp utan snarare grundat på den hippokratiska tanken, att kvinnans sexualitet hade fysiologisk grund och därmed inte kunde påverkas av hennes vilja. Hon var därför beroende av att en man kontrollerar henne.⁹⁶³

8.8. Slutsatser

Mitt syfte med att undersöka vad Plautus, Petronius och Apuleius publik och läsekrets uppfattade som roligt är att finna likheter och skillnader mellan elitens och icke-elitens syn på kvinnor och äktenskap. Jag ser detta som en metod att bedöma om mina analogier är relevanta för romerska kvinnor oavsett social tillhörighet. Plautus publik innehöll människor av olika samhällsgrupper, som skrattade åt komediernas skämt, vilket gör skämten till en utgångspunkt för att föreställa sig deras mentalitet. Däremot kan det vara svårt att i en annan tid och kultur avgöra om skrattet i en enskild scen var hjärtligt eller hånfullt. Skrattade man åt mannens agerande, hustruns reaktion eller slavens kommentarer? Bedömningen är ibland tveksam men ger trots allt ett rimligt verktyg för att lära känna publikens attityder. Eftersom hans ironier över samhällets äktenskapsstruktur uppenbarligen roade bör den strukturen inte ha uppfattats som idealisk av hans publik, medan kärleksäktenskapen borgade för pjäsernas lyckliga slut.

Petronius text är mångtydig och kontroversiell och har tolkats olika av olika forskare. Om jag bortser från det komplexa och håller mig till sådana enkla begrepp, som de flesta är överens om, nämligen att romanen är en underhållande satir, kan jag försvara de slutsatser jag dragit om dess kvinno- och syn på äktenskapet. Både ambitionen hos den frigivna Fortunata att leva upp till de romerska kvinnodygderna och änkans hyckleri hånas, vilket kan tolkas som en ironisk syn på de gamla kvinnoidealen eller på möjligheten att nå idealen.

Den burleska ironin i Apuleius otrohetshistorier lockar till skratt åt äktenskapets avarter och ger en bild av äktenskap och kvinnoideal i förfall.

⁹⁶³ Skinner 2005, s. 291, n. 10.

Medlen är dock så grova att det är svårt att föreställa sig de verkliga äkten- skapen bakom nitbilden, men det finns inte skäl att tro något annat än att hans fiktiva äktenskap hade hans egen värld som utgångspunkt. Det är inte riktigt samma värld som Plautus eftersom elitens makt har minskat under kejsardömet och lagstiftning har gett kvinnor större rättigheter, vilket kunde medföra större ekonomisk självständighet.

Jag har inte funnit skäl att revidera mina analogiska resonemang trots att jag har noterat vissa skillnader både i synen på kvinnor och på äkten- skap mellan elit och icke-elit. Enligt de slutsatser jag dragit av texterna verkar det troligt att såväl ojämlikhet som åldersskillnad var mindre påtag- liga hos icke-eliten. Jag ska ha skillnaderna i åtanke när jag drar mina slutsatser om romerska kvinnors villkor.

Kapitel 9

Mappning, utvärdering av metoden, sammanfattning

9.1. Mappning

I de fyra temakapitlen analyserar jag bakgrunden till respektive tema; för Afrika med hjälp av aktuell information och för Rom med hjälp av de källor jag redovisar. Under rubriken Jämförelse mellan Rom och u-land jämför jag de företeelser i de båda domänerna som jag anser vara jämförbara och ger skäl för och emot möjligheten att använda jämförelserna för att skapa analogier enligt det mönster jag anger. För att en sådan analogi ska vara möjlig måste ett kausalt samband som gäller i min källdomän också gälla i min måldomän. Likheter mellan mina båda domäner är då relevant. Under rubriken *Relevanta likheter* har jag i varje kapitel formulerat de samband jag uppfattar som sådana och där alltså analogier kan vara möjliga. Sambanden är i detta kapitel underrubriker till kapitelrubrikerna.

Jag genomför mappningen av sambanden med minsta möjliga bakgrundstext, men med referenser till de partier i min text där jag ger bakgrunden till dem. Jag använder inte nya referenser utan håller mig strikt till sambandet och dess konsekvens i referensländerna för att se om konsekvensen är sannolik också i Rom. Målet är att bedöma om det är troligt att slutsatsen har validitet även för kvinnor utanför den romerska eliten.⁹⁶⁴ Ett problem är att jag, när jag bedömer likheternas relevans, huvudsakligen jämför min källdomän med den måldomän som romersk elit utgör, efter-

⁹⁶⁴ Jag redogör för min metod i avsnitten 2.1. och 2.2.

som källorna i de flesta fall gäller dem, medan målet för min mappning också är kvinnor utanför eliten. Jag förutsätter dock i mitt resonemang att en viss grundläggande mentalitet var utmärkande för hela det romerska samhället, men jag tar hänsyn till de skillnader jag noterat i föregående kapitel utifrån de litterära texterna.

9.1.1. Samhällets kvinnosyn och dess påverkan på kvinnans villkor som barnaföderska (Kapitelrubrik 4)

1. Samhällets högre värdering av mannens status gör honom till familjeöverhuvud

I båda mina domäner har mannen högre status än kvinnan och dominerar socialt, vilket medför att han som regel är familjeöverhuvud. För mina referensländer gäller, att om kvinnan är betydligt yngre än sin man, utan utbildning och möjlighet att försörja sig själv och om hennes sociala huvuduppgift är att ta hand om familjen blir hennes status i familjen låg. När familjestrukturen är sådan innebär det, att mannen, familjeöverhuvudet, också bestämmer familjens storlek. Han har också en traditionell rätt till barnen vid skilsmässa. För att kvinnan ska kunna kontrollera sin fertilitet fordras viss jämlikhet i äktenskapet, vilket bekräftas av att användningen av preventivmedel ökar och nativiteten sänks när afrikanska kvinnors status höjs genom bättre skolutbildning. I flera undersökningar anger kvinnor ”att mannen inte vill” som förklaring till att de inte använder preventivmedel och barnantalet anses vara mannens beslut. Mannen skiljer sig också ofta från en infertil kvinna.⁹⁶⁵ Samhällets kvinnosyn gör mannens dominans i familjen accepterad och möjlig.

Fick mannens högre status samma konsekvens i Rom, även hos icke-eliten, nämligen att han kontrollerade kvinnans fertilitet?

Åtminstone inom eliten var också de romerska äktenskapen arrangerade och avsikten var barnalstring. En överklassflicka uppfostrades till att fylla

965 4.2.3.

uppgiften som hustru och mor. Även i Rom var hustruns infertilitet ett accepterat skilsmässoskäl.⁹⁶⁶

Romersk lag var tydlig. Barnen tillhörde faderns *familia* och han hade⁹⁶⁷ juridisk rätt att bestämma över dem. Dessa rättigheter medförde att en kvinna, som gjorde abort kunde anklagas för att ha bedragit sin man på ett barn. Av samma skäl var det mannens beslut om ett nyfött barn skulle sättas ut eller behållas i familjen. Visserligen hade mannen inte någon juridisk bestämmanderätt över sin hustru om hon var gift utan *manus*, vilket var det vanligaste under kejsartiden, men han hade ett psykologiskt övertag genom att ha laglig rätt till de barn hon förväntades föda eller hade fött.⁹⁶⁸

Familjestorlek och förhållandet mellan olika familjemedlemmar har stor betydelse för fördelning av arv och egendom, varför äktenskapsstrukturen måste ha varit viktigast för dem som ägde mycket. Kanske var ojämlikheten inte så stor hos de fria och frigivna som delade på försörjningen, men de var å andra sidan också delar av ett samhälle med patriarkala traditioner och värderingar, som självklart måste ha påverkat dem. Slavarnas äktenskapsliknande samlevnad – när den förekom – är oerhört svår att bedöma och låter sig inte jämföras med min källdomän.

Trots de stora kulturella skillnaderna och de stora skillnaderna i äktenskapslagstiftningen som finns mellan mina referensländer och Rom bedömer jag likheterna när det gäller sambandet mellan mannens samhällsstatus och hans familjeroll som relevanta. Det förefaller mig därför troligt att den romerske mannens dominans gav bestämmanderätt över hustruns fertilitet – också utanför eliten. Ingenting i det romerska samhället motsäger det.

2. *Samhället uppfattar kvinnans huvuduppgift som barnafödande*

I båda mina domäner är äktenskapets huvuduppgift att alstra barn. I stora delar av mina referensländer betyder det att kvinnans sexualitet inte har något annat värde än att tillfredsställa mannen och göra barnafödande möjligt. Eftersom kvinnans libido uppfattas som stark måste den till varje

966 4.3.2.

967 Eller ”skulle få” om han ännu inte var *paterfamilias*.

968 4.3.2.

pris kontrolleras. Kontrollen visar sig i polygyni, könsstympling och sexuellt våld mot kvinnor.⁹⁶⁹ Romerska äktenskap var monogama och könsstympling förekom inte, men äktenskapslagar och andra texter bekräftar att synen på äktenskapets mål och på nödvändigheten av att kontrollera kvinnans sexualitet var densamma som i mina referensländer. Var också konsekvensen – synen på den ”ärbara” kvinnans sexualitet – densamma?

Var den romerska ”ärbara” kvinnans sexualitet utan egenvärde?

Att avsikten med ett romerskt äktenskap var reproduktion är ställt utom allt tvivel. Augustus äktenskapslagar anger tydligt att straff, främst i form av indragna privilegier, väntar dem som inte uppfyller sina fortplantningsplikter.⁹⁷⁰ Läkarråden från Soranos och Oreibasios fokuserar på att undvika infertilitet och att underlätta befruktning liksom de fertilitetsfrämjande medicinerna hos Dioskorides och Plinius gör, hos den senare med tillägg av amuletter och magi. Visserligen säger både Soranos och Lucretius att hustrun måste njuta av samlaget för att kunna bli gravid, men den senare tillägger ändå att hon måste ligga stilla, medan en prostituerad gärna får röra sig. Denna syn på kvinnan som sexuellt passiv delas av Seneca den yngre, som också hävdar att det är oanständigt om kvinnor vill njuta av sex.⁹⁷¹ Ärbarhetsidealet för kvinnor gällde också i den äkta sängen.⁹⁷² Kärlekspoeternas hyllning till kvinnlig sexualitet gällde älskarinnor, knappast hustrur, även om hustruns roll blev något mer jämlik under kejsartid.⁹⁷³

Det starka sambandet mellan äktenskapets uppgift och barnalstring ser jag som en relevant likhet mellan min källdomän och den fria delen av Roms befolkning, inte bara eliten. Som konsekvens av det uppfattar jag elitens sätt att se på kvinnans sexualitet som underordnad mannens som jämförbar med den afrikanska synen. De romerska männen hade laglig tillgång till utomäktenskaplig sex med slavar och prostituerade om de så önskade, vilket kunde kompensera dem för en passiv och ”dygdig” hustru. De tjänsterna var troligen inte lika självklara och lättillgängliga för befolk-

969 4.2.2. och 4.2.3.

970 4.5.2.

971 4.3.2. och 4.3.3.

972 *Pudicitia*, ärbarhet, anständighet, var en av de kvinnliga dygderna.

973 4.3.3.

ningen på landsbygden,⁹⁷⁴ men också för dem bör kvinnans äktenskapliga trohet ha varit viktig som garanti för barnens legitimitet. Även männen utanför eliten behövde makt att kontrollera kvinnans sexualitet och underordna den sin egen.

3. *Eftersom barnadödligheten är hög föder kvinnan många barn*

I båda mina domäner är barnadödligheten hög. Detta medför höga födelsetal, något som uppfattas som ett etablerat demografiskt samband och därför kan anses vara en relevant likhet.⁹⁷⁵ I mina referensländer är rädslan att alla ens barn dör, så att man inte blir omhändertagen när man blir gammal, en av anledningarna till att människor upprätthåller detta samband.⁹⁷⁶ Konsekvensen av sjunkande födelsetal blir en ökad risk för sämre åldringsvård så länge den offentliga vården inte är utbyggd.

Var rädslan för en ålderdom utan stöd och hjälp en av anledningarna till att vilja ha många barn också i Rom?

Eftersom hustrun som regel var yngre än sin man bör ett äktenskap som inte avbröts av skilsmässa eller ”för tidig” död genom krigsskador, olyckor, infektioner eller mödradöd ha resulterat i betydligt fler änkor än änkelingar och dessutom i fler hustrur som kunde ta hand om sina åldriga män än tvärtom. Därför bör gamla och ensamma mödrar ha varit en större vårdbehövande grupp än ensamma fäder. De som hade slavar kunde bli omhändertagna av dem, de som hade pengar kunde köpa sig vård.⁹⁷⁷ Däremot fanns det ingen skyldighet för någon annan än barnen – av *pietas*⁹⁷⁸ fram till tidig kejsartid, sedan lagstadgat⁹⁷⁹ – att ta hand om en medellös åldring. *Digesta* bekräftar också de ömsesidiga skyldigheterna – en

974 Prostitution på landsbygden omnämns sällan. Undantag är Plutarchos *Cato Maior* 21.2. som gäller slavars sexuella behov.

975 Möjligheten att öka folkmängden genom slavimport ändrar inte detta.

976 4.2.3.

977 Enligt *Dig.* 39.6.5 (Ulpianus) är det tillåtet att överföra egendom för att bli omhändertagen när man blir gammal och utsliten.

978 Tillgivenhet, pliktkänsla.

979 4.3.2.

mor till illegitima barn ska ta hand om dem när de är små och ska bli omhändertagen av dem när hon är gammal.⁹⁸⁰ Gamla kvinnor utan familj hånades, åtminstone av satirikerna, de hade låg status och troligen svårt att försörja sig när kroppen satte gräns för arbete eller, ibland, prostitution.⁹⁸¹ Situationen för gamla ensamma män utan egendom var förstås densamma, även om de var färre, varför det är rimligt att både män och kvinnor i fertil ålder ville trygga sin ålderdom med att skaffa sig så många barn som de kunde försörja.

Det är uppenbart att resonemanget inte gäller den resursstarka eliten, som hade intresse av att ha ett begränsat antal arvingar för att inte förmögenheten skulle spridas.⁹⁸² Om överklassens födelsetal hade varit höga hade inte Augustus äktenskapslagar för att stimulera äktenskap och barnafödande behövts.

4. När kvinnans status höjs minskar mannens kontroll

Mannens dominans över hustrun innebär att hon är sexuellt och socialt undergiven, vilket i båda mina domäner medför/medförde bruk av fysiskt eller psykiskt våld, även sexuellt. Det är rimligt att tro, att en kvinna i ett mer jämlikt äktenskap, där gapet i fråga om yrke, utbildning, juridiska rättigheter, ägande och ålder minskat, inte accepterar att bli utsatt för sådan förnedring, vilket också visar sig i mina referensländer. Av detta har dock inte följt att risken för våld minskat. Kvinnors statusökning genom bättre utbildning och möjlighet till egen inkomst har alltså medfört att männens makt att kontrollera dem minskar, men inte nödvändigtvis att deras vilja att kontrollera gör det.

De afrikanska kvinnor, som fått högre status i familjen, har utmanat männens kontroll, vilket har lett till minskad acceptans av våld. Processen har börjat i städernas socialt välbeställda samhällsgrupper och förväntas sprida sig till landsbygden med hjälp av utbildning och lagstiftning.⁹⁸³ Fick kvinnors statushöjning samma konsekvens i Rom?

⁹⁸⁰ *Dig.* 25.3.5.4 (Ulpianus).

⁹⁸¹ 4.3.3.

⁹⁸² Caldwell 2004, s 12.

⁹⁸³ 4.2.4. och 4.3.4.

Minskade mannens makt över kvinnans kropp när jämlikheten ökade i kejsartidens Rom?

Också i Rom höjdes kvinnors status under kejsartiden när *ius liberorum*, som också visade kvinnors förmåga att handskas med egendom och därmed gav förmyndarskapet allt mindre berättigande, gav möjlighet till oberoende. Föreställningar om känslor som skäl för val av partner, nya sociala och legala krav på trohet och tanken att makarna ska vara varandras stöd i äktenskapet, tyder på att ömsesidighet och delat ansvar blev alternativ till undergivenhet och kontroll.⁹⁸⁴ En sådan förändring av kvinnans villkor minskade statuskillnaden och därmed mannens makt. Däremot var våld inom familjen inte straffbart i Rom och sexuellt våld inom äktenskapet har jag inte ens sett nämnt i legala sammanhang, troligen snarare för att det inte var straffbart än för att det inte förekom.⁹⁸⁵

Det är rimligt att tro att den förändrade synen på kvinnor och äktenskap, liksom kvinnors medvetenhet om sin förbättrade juridiska ställning, nådde stora delar av Italien. Hög social status spreds nämligen till grupper utanför staden Roms elit, såsom lokal elit och rika frigivna i perifera italiska städer.⁹⁸⁶ De nya samhällsgrupperna, utan elitens traditioner att betrakta äktenskap som ett ekonomiskt-politiskt fördrag, bör ha varit öppna för sociala förändringar och maktförskjutningar också inom familjen. Det förändrade perspektiv Ovidius visar i beskrivningen av våldtäkt från sin tidiga produktion till *Metamorfoser* kan bekräfta en mentalitetsförändring i hans omgivning även om det mytiska underlaget och hans egen förändrade livssituation är tillräckligt starka förklaringsgrunder i sig.⁹⁸⁷

Dessa förändringar bör, liksom i min källdomän, ha medfört att allt fler kvinnor varken accepterade undergivenhet eller att utsättas för sexuella övergrepp.

984 4.3.2.

985 4.3.4.

986 4.3.2.

987 4.3.4.

9.1.2. Tidiga äktenskap och gynekologiska och psykologiska skador de kan orsaka (Kapitelrubrik 5)

1. Alltför unga barnafödelskor riskerar fysiska skador.

Tonårsgraviditeter är/var vanliga i mina båda domäner. Jag har i Kapitel 5 diskuterat de fysiska risker afrikanska flickor utsätts för genom tidiga äktenskap och de svåra skador alltför tidiga graviditeter och förlossningar kan ge upphov till. En sådan skada är obstetrisk fistel, som orsakas av att en trång bäckenöppning, som är regel hos alltför unga barnafödelskor, obstruerar förlossningsarbetet. I mina referensländer, där könsstympning är vanlig, ökar riskerna för obstruktion ytterligare, men även i u-länder utanför mitt referensområde, som Indien, är skador som obstetrisk fistel prevalenta trots att könsstympning inte förekommer. I vissa delar av Indien är skadan ett problem av samma storleksordning som i mina referensländer.⁹⁸⁸

De romerska flickorna var också unga som barnafödelskor och likheterna mellan mina två domäner kan bedömas som relevanta trots att könsstympning inte förekom.

Var obstetrisk fistel en konsekvens av låg ålder även hos barnafödelskor i Rom?

Den främsta orsaken till obstetrisk fistel är således en bäckenöppning, som är för trång för att barnets huvud ska kunna passera, vilket inte kunde åtgärdas med kejsarsnitt under antiken och inte heller kan hanteras av en traditionell afrikansk barnmorska i dag. Soranos och andra läkare varnar för alltför tidiga graviditeter på grund av komplikationer som beror på ett trångt bäcken. Både han och Celsus ger noggranna anvisningar för hur fostrets huvud kan trepaneras om det inte kan födas fram, vilket visar erfarenhet av riskfyllt obstruerat förlossningsarbete. Celsus beskriver vaginal fistel, men han diskuterar inte orsaken och sätter inte skadan i samband med trångt bäcken. Soranos har två kapitelrubriker om fistlar i sin Kvinnolära och gissningsvis behandlar han vaginal fistel

⁹⁸⁸ 5.4.

där, men tyvärr finns inte texten bevarad. Däremot finns Avicennas medicinska encyklopedi *Canon* från 1000-talet, som bygger på grekisk-romersk medicin, bevarad. I den varnar han för tidigt barnafödande, som ofta orsakar vaginala fistlar.⁹⁸⁹

Det finns alltså vissa tveksamheter i det analogiska resonemanget och argumentet, obstetrisk fistel, blir inte självklart. Att skadan och dess följder, bland annat läckage av urin och/eller avföring genom slidan, är så lite omtalad kan bero på att kvinnor som tvingades genomgå ett obstruerat förlösningsarbete oftast dog. Troligen fanns det dock ett antal romerska kvinnor vars liv, liksom de afrikanska kvinnornas, blev starkt påverkat av att de utsattes för barnafödandets risker innan de var vuxna.

2. *Ålderskillnad i äktenskapet förstärker statuskillnader*

En afrikansk tonårshustru, som dessutom saknar skolutbildning, är beroende av sin äldre och erfarnare man, som är familjens överhuvud och försörjare. Om han, som i de flesta landsbygdsfamiljer i mina referensländer, vill att hans hustru ska föda så många barn som möjligt, har hon sällan möjlighet att ifrågasätta detta och föreslå någon form av prevention. Studier visar att hennes underlägsenhet är större ju större ålderskillnaden är.⁹⁹⁰

Fick mannens högre ålder samma konsekvens i Rom, även hos icke-eliten, nämligen att han kontrollerade kvinnans fertilitet?

Också de romerska flickorna gifte sig som regel med äldre män och de statuskillnader, som var etablerade i det patriarkala samhället, förstärktes ytterligare genom ålderskillnaden. Denna statuskillnad är väl dokumenterad för eliten och det finns skäl att tro att den fanns även hos icke-eliten, även om det finns tecken som tyder på att skillnaderna var mindre.⁹⁹¹ Följderna av statuskillnad i äktenskapet har jag redan diskuterat under rubriken Kvinnosyn, där jag besvarat frågan jakande, och slutsatsen blir förstås densamma då statuskillnaden beror på ålder.

989 5.3.6.

990 5.2.1.

991 5.3.2. och 5.3.3.

9.1.3. Vården vid förlossning och abort och dess inverkan på mödradödligheten (Kapitelrubrik 6)

1. Brist på kvalificerad assistans påverkar utgången av en komplicerad förlossning

Högt prioriterade krav på utbildade barnmorskor är genomgående för millenniemålsatsningen för att minska mödradödligheten i mina referensländer. De som ansvarar för en förlossning ska enligt WHO kunna ingripa med antibiotika, mediciner som avhjälper kramper, sådana som stimulerar livmodersammandragningar och sådana som stöter ut placenta. De ska också kunna dra ut placentan manuellt. Förslag har också framförts om att barnmorskor ska kunna utföra kejsarsnitt som i många fall är livräddande. Risken att dö vid en komplicerad förlossning är alltså större om barnmorskan inte kan utföra detta, vilket huvuddelen av de traditionella barnmorskorna inte kan.⁹⁹²

Var risken att dö vid en komplicerad förlossning även i Rom betydligt mindre om den övervakades av en utbildad barnmorska?

Även i Rom var skillnaden stor mellan de kvinnor som hjälpte till vid förlossningar. Den grekiska läkarlitteraturen dokumenterar höga krav på barnmorskors kompetens. Soranos preciserar dem och markerar genom sina medicinska krav att skillnaden i kompetens mellan en läkare och en utbildad barnmorska är liten, vilket bekräftas av inskrifter, där titeln *medica* kan tolkas som bådadera. Kraven är jämförbara med de krav WHO ställer, men vissa ingrepp som dagens barnmorska utför var omöjliga att utföra då en viss nödvändig teknik eller kunskap saknades. Det betyder att de antika utbildade barnmorskorna i vissa avseenden – t ex när det gäller att utföra kejsarsnitt eller använda antibiotika – snarast kan jämföras med afrikanska traditionella barnmorskor. Mödradödligheten var hög även med vad dåtiden betraktade som kompetent assistans.⁹⁹³

⁹⁹² 6.2.1.

⁹⁹³ 6.2.2. och 6.3.2.

Det finns skäl att tro att den var ännu högre utan kompetent assistans. Ett av de skälen är bristande hygien, vilket jag återkommer till nedan, ett annat är de dåliga kunskaper i gynekologi och obstetrik som förväntas av dem som inte fått teoretisk utbildning. Dock är det grekiska läkare, företrädare för dåtidens skolmedicin, som bedömde de utbildade barnmorskorna nedsättande, medan Plinius har respekt för deras metoder. Den debatt som pågår i mina referensländer om vikten av att folkmedicin och skolmedicin respekterar och tar lärdom av varandra belyser risken med att ensidigt nedvärdera folkmedicin och – som Soranos gör – kalla den vidskepelse.⁹⁹⁴ Dock har även Soranos insikt om placeboeffektens betydelse⁹⁹⁵ och Galenos hänvisar till ”kvinnors tysta kunskap”.⁹⁹⁶

Trots dessa förbehåll tror jag att de teoretiskt utbildade barnmorskorna bättre än de traditionella kan sortera under begreppet ”kvalificerad assistans” och att sambandet mellan detta och utgången av en komplicerad förlossning är relevant också för Rom. Konsekvensen blir att det sannolikt var lägre mödradödlighet bland kvinnor som hade tillgång till utbildade barnmorskor.

2. Brister i hygien påverkar utgången av en förlossning

Dålig tillgång till rent vatten och brister i de sanitära förhållandena bidrar till att smittorisken är stor vid hemförlossningar i mina referensländer. Risken för endometrit och sepsis, som är liten för kvinnor som föder barn i förlossningskliniker med god hygien, är stor. Strikta hygienregler framför allt för föderskans underliv och barnmorskans händer är avgörande för att undvika infektion. Om endometrit utvecklas till sepsis finns risk för mödradöd även om antibiotika finns tillgänglig.⁹⁹⁷

Var endometrit en vanlig orsak till mödradöd också i Rom?

Läkarlitteraturen innehåller förhållningsregler för god hygien och råd om sittbad med desinficerande örter, som uppenbarligen bygger på erfarenhet eftersom den teoretiska kunskapen om orsaker till infektioner inte fanns.

994 6.3.1.

995 6.3.2.

996 6.3.1.

997 6.2.1.

Trots det förekommer beskrivningar av endometrit, men utan att hygienbrister vid förlossningen anges som orsak. Förlossningskomplikationen drabbade naturligtvis även de patienter som Soranos kom i kontakt med. Han kommenterar febern och smärtan, men varnar inte för någon dödsrisk.⁹⁹⁸

De förlossningsråd som Plinius återger innehåller däremot inte några hygieniska föreskrifter. Inte heller tycks han ha några betänkligheter mot att rekommendera animaliska amuletter med förruttnelsebara delar för att underlätta förlossningen. Han föreslår också i flera fall djurspillning som bot mot blödningar eller för att driva ut efterböden.⁹⁹⁹ I ett förlossningsrum så som Plinius beskriver det, bör risken för endometrit och sepsis ha varit stor, vilket indikerar hög mödradödlighet. Dock minskade smittorisken genom att kvinnorna födde privat och inte i samma rum och med samma vårdare som andra kvinnor.

3. Låg socioekonomisk status ökar risken för förlossningskomplikationer

Jag har diskuterat konsekvenserna för fattiga kvinnor i mina båda domäner, dels av att de inte har/hade råd till kvalificerad mödravård, dels av att de föder/födde barn under bristande hygieniska förhållanden. Även andra socioekonomiska faktorer än brist på resurser för att nå utrustade mödrakliniker har visat sig öka riskerna vid barnafödande i mina referensländer. Hög mödradödlighet är starkt kopplad till den sociala miljön, som bland annat indikeras av låg kvinnostatus och analfabetism. En annan faktor av betydelse för graviditet och förlossning är kunskap om de risker som finns och förmåga att tolka tecken som kan innebära komplikationer. Medvetenheten om sådana risker har visat sig vara dålig hos många afrikanska landsbygdskvinnor.¹⁰⁰⁰ Även bortsett från vård och hygien löper fattiga landsbygdskvinnor i mina referensländer större risk att dö av förlossningskomplikationer än de välbeställda.

Löpte de fattiga romerska kvinnorna också större risk att dö av komplikationerna? Var kvinnorna i resursrika familjer så mycket friskare att de

998 6.3.1.

999 6.3.1.

1000 6.2.2.

hade bättre förutsättningar att klara av en komplicerad förlossning? Var de medvetna om experternas råd om barnafödande och följde dem?

Löpte elitens kvinnor i Rom mindre risk att dö av förlossningskomplikationer än de fattiga?

Det verkar sannolikt att i synnerhet kvinnor i de romerska städernas fattigområden, både fria och slavar, hade sämre hälsa än de högre samhällsgrupperna. Större infektionsrisk, sämre kost, sämre bostadsförhållanden och ett ofta slitsamt arbete hade förstås inverkan på deras allmäntillstånd. Fattiga landsbygdskvinnor är mer svårbedömda om jag bortser från brister i kvalificerad vård och hygien, som jag diskuterat ovan, men att undernäring och bristsjukdomar medför skador som sannolikt orsakade förlossningskomplikationer för fattiga kvinnor, vare sig de var urbana eller rurala, har jag gett evidens för i Kapitel 7.¹⁰⁰¹ Jag anser sambandet mellan en låg socioekonomisk status och risk för förlossningskomplikationer vara en relevant likhet mellan mina domäner.

Ett gott hälsotillstånd är en av förutsättningarna för en okomplicerad förlossning, men Galenos förutsatte inte att hälsa var ett privilegium för överklasskvinnorna. I stället varnade han dem för vällevnad med alltför mycket mat, särskilt om den var kraftig eller starkt kryddad. Slavflickor och fattiga, som arbetade med sin kropp och åt enkelt och måttligt, var goda förebilder, då de födde friska barn, menade han.¹⁰⁰²

Ett annat frågetecken, som är svårt att räta ut, är tillgången till teoretisk kunskap om graviditet och förlossning och annat som brukar sammanfattas under begreppet ”sexualupplysning”. På mig verkar det troligt att de gravida unga kvinnorna fick kunskap genom *kvinnor som har lärt av erfarenhet* som Galenos uttryckte det,¹⁰⁰³ eller genom muntlig kontakt med barnmorskor eller läkare. Skillnaden mellan den bildade elitens och ”vanliga” kvinnors kunskap kanske inte var så stor då de medicinska skrifterna knappast var tänkta som hushållets läkarhandledning.¹⁰⁰⁴

1001 7.3.2.1.

1002 6.3.1.

1003 6.3.1.

1004 Om så vore, borde det ha funnits referenser till dem i brev och annan litterär produktion.

Det är sannolikt att de välbeställda i Rom, liksom i mina referensländer, löpte betydligt mindre risk att dö i barnsäng än de fattiga. Jag uppfattar dock kvalificerad vård och bättre hygien som de viktigaste skälen till detta. Skillnader i livsstil och kunskap vågar jag inte försöka bedöma.

4. Brister i befruktningskontrollen ökar abortfrekvensen

Mina referensländer har låg användning av moderna preventivmedel och samtidigt en restriktiv abortlagstiftning. Enligt WHO påverkar en sådan lagstiftning endast antalet legala aborter, inte det totala antalet. Oönskade graviditeter leder nämligen till abort lika ofta oavsett samhällets attityder, vilket medverkar till att Afrika söder om Sahara har den högsta frekvensen illegala aborter i världen. Förutom att illegala aborter är riskfyllda, speciellt för fattiga kvinnor som inte har råd med en medicinskt utbildad abortör, hindrar lagstiftningen kvinnor med blödningar, infektioner eller andra komplikationer efter aborten från att söka hjälp av rädsla för sociala och legala konsekvenser.¹⁰⁰⁵ En restriktiv abortlagstiftning ökar alltså riskerna vid abort och ökar därmed mödradödligheten.

Ökade samhällets negativa attityder riskerna vid abort också i Rom?

Soranos påpekar, att preventivmetoder är att föredra framför abort om man vill begränsa barnantalet även om han egentligen ogillar dem också. I den medicinska litteraturen finns det gott om förslag till drycker, salvor och pessarer, säkra perioder och samlagstekniker för att hindra befruktning.¹⁰⁰⁶ Visserligen har moderna analytiker funnit flera av växterna farmakologiskt verksamma,¹⁰⁰⁷ men många metoder var verkningslösa och det förekom självklart oönskade graviditeter som ledde till abort i Rom så som i mina referensländer, trots att möjligheten att sätta ut barnen fanns. Många av de abortmetoder som då kunde prövas var oerhört riskfyllda med blödningar, infektioner eller förgifningar som följd. Soranos påpekar dock, att man alltid ska börja med lindriga metoder och övergå

1005 6.6.1.

1006 6.7.1.1.

1007 4.3.3.

till de kraftfulla först när det är nödvändigt. Han varnar i synnerhet för kirurgiska ingrepp.¹⁰⁰⁸

Aborten i sig var inte olaglig under den tidsperiod jag bevakar, men juristerna i *Digesta* kommenterar ingreppet negativt och finner ofta att något i anslutning till den kan vara straffbart. Läkarna kan visserligen ge råd om hur aborten kan genomföras, men varnar också för riskerna och vissa av dem fördömer helt abort. Plinius försöker undvika resonemanget genom att varna för mediciner eller beteenden som kan åstadkomma missfall i stället för att rekommendera dem som abortmedel.¹⁰⁰⁹ Litterära kommentatorer, som Ovidius, är starkt fördömande.¹⁰¹⁰ Etiska synpunkter förekommer ofta i olika slags texter och visar att aborter förekom tillräckligt ofta för att frågan skulle engagera skribenterna. Vad jag kan se – åtminstone av elitens uttalanden och något annat finns inte tillgängligt – var det romerska samhällets attityder till abort negativa. Jag uppfattar alltså rubrikens samband som relevanta likheter mellan min källdomän och Rom. Innebär det att romerska kvinnor med abortkomplikationer, liksom många kvinnor i mina referensländer, hellre förblödde än sökte medicinsk hjälp?

I ett samhälle där fruktsamhet var hedrande och *pietas*, tillgivenhet/plikt-känsla, *fides*, trohet/trofasthet, och *pudicitia*, ärbarhet/anständighet, var traditionella kvinnodygder¹⁰¹¹ var det troligen svårt att medge att man så uppenbart trotsat samhällets värderingar genom att abortera ett foster. De av samhället marginaliserade, som de prostituerade eller extremt fattiga, som inte hade något anseende att leva upp till, var förmodligen mindre påverkade av samhällets fördömanden. Däremot var det angeläget för abortmedhjälparen att den aborterande kvinnan överlevde eller, om hon dog, att dölja att dödsorsaken var sviter efter en abort. Det räknades nämligen som mord, och medförde dödsstraff, att ha försett en kvinna med en drog som dödat henne.¹⁰¹²

Det fanns således lika starka skäl att dölja en abort i Rom som i dagens abortrestriktiva afrikanska länder. Konsekvenserna av detta var sannolikt också där en ökad mödradödlighet.

1008 6.7.1.1.

1009 6.7.1.3.

1010 6.7.1.2.

1011 Pomeroy 1994, s. 184f.

1012 6.7.1.3.

9.1.4. Kvinnors hälsa och dess påverkan på perinatal dödlighet (Kapitelrubrik 7)

1. Kontakt med fekalier och ankommen mat orsakar diarréer och andra infektioner

De dåliga sanitära förhållandena i mina referensländer är ett av de svåraste hälsoproblem som ländernas regeringar och WHO har att lösa för att uppnå millenniemålen. Patogena tarmbakterier som sprids genom dålig hygien ger diarréer som försvårar undernäring hos gravida kvinnor. Dessutom finns listeriabakterier i mänsklig avföring. Mat, i synnerhet animalisk, som inte har fått en tillräckligt konserverande behandling eller förvaras i för hög temperatur blir hälsofarlig, främst genom att den kan orsaka toxoplasmos och listerios. Studier från Nigeria har visat att både *Toxoplasma* och *Listeria* är vanliga i kött. Diarréerna, som förvärrar undernäring, orsakar att fler barn föds med låg födelsevikt, vilket ökar risken för neonatal död. Toxoplasmos och listerios kan överföras från en kvinna till hennes foster med fosterdöd som trolig följd.¹⁰¹³

Har dessa infektioner skadat också romerska kvinnors foster?

Även om den romerska överklassens toaletter var utformade och utrustade så, att användarna fick bästa möjliga hygieniska förhållanden vid sina besök, uppfyllde de inte nutidens sanitära krav. Även om det varit tekniskt möjligt att uppfylla de kraven var romarna inte medvetna om existensen av de mikroorganismer de borde skydda sig mot. För de lägre samhällsskikten både på landet och i städerna, var risken för smitta stor i gemensamma och öppna avträden med risk för kontakt med mikroorganismerna direkt eller genom att de spreds till vatten och mat.¹⁰¹⁴

Romarnas metoder att salta, torka, röka och jäsa mat för att konservera den var säkert effektiva i kombination med goda förvaringsmöjligheter, men om inte sådana fanns bör riskerna ha varit stora för att mat blev an-

¹⁰¹³ 7.2.2.

¹⁰¹⁴ 7.3.1.

gripen. De omfattande anvisningarna från Cato, Columella och Apicius visar också medvetenhet om det nödvändiga i att lägga stor omsorg på konservering.¹⁰¹⁵ Skillnaden mellan välbärgade och fattiga måste ha varit stor: ju sämre boende desto sämre förvaringsmöjligheter, ju mindre resurser desto större frestelse att äta mat även om den var angripen.

Det finns evidens för diarréer i Rom och de drabbade naturligtvis också gravida kvinnor. Det finns inte evidens för toxoplasmos och listerios, men däremot stor sannolikhet för att gravida romerska kvinnor utsattes för samma slags smitta som kvinnor i mina referensländer.¹⁰¹⁶ Jag uppfattar likheterna mellan mina två domäner som relevanta och jag anser det troligt att infektionerna skadade eller dödade också romerska kvinnors foster. Det gäller i synnerhet fattiga kvinnor, som, liksom de afrikanska landsbygdskvinnorna, hade svårt att undvika smittan.

2. Malaria och brister i kosten ger anemi

Flera undersökningar i mina referensländer har visat att det är vanligt med anemi hos gravida kvinnor. Orsakerna är en kombination av felnäring, främst järnbrist och brist på andra spårämnen i kosten, stora blodförluster, malaria och andra parasitinfektioner, HIV-infektion, många graviditeter, korta mellanrum mellan barnen och låg socioekonomisk ställning. Malaria är endemisk i större delen av området och samverkar med brister i kosten för att orsaka anemi, som allvarligt skadar foster, orsakar prematur förlösning och ger låg födelsevikt, vilket ökar risken för neonatal död.¹⁰¹⁷

Har anemi hos romerska gravida kvinnor varit så vanlig att den kan förmodas ha påtagligt ökat den perinatale dödligheten?

Det anses, att kostens viktigaste järnkälla, kött, inte var regelbundet tillgängligt för människor med små resurser och osteologisk evidens finns för anemi. Både medicinska och litterära texter indikerar också att en annan källa till anemi, malaria, var vanlig. Förutom HIV är även de övriga orsa-

¹⁰¹⁵ 7.3.2.

¹⁰¹⁶ 7.3.2.

¹⁰¹⁷ 7.2.3.1.

kerna till anemi, som konstaterats i mina referensländer, tänkbara i Rom.¹⁰¹⁸ Det är troligt att samma orsaksförhållande gällde i Rom som i min källdomän och jag bedömer likheten som relevant. Därmed är det sannolikt att samma skador som hos de afrikanska kvinnorna uppträdde hos gravida kvinnor i Rom och att svaret på min fråga är jakande. Liksom i Afrika bör välbeställda kvinnor ha ätit mer järnrik föda och haft bättre möjligheter att undvika malariasmittade områden varför det också är sannolikt att det var en socioekonomisk skillnad även i Rom.

3. *Ohälsosamma träskområden medför ofta endemisk malaria*

Afrika söder om Sahara är hårt utsatt för malariasmitta. I mina referensländer finns de områden i världen där sjukdomen har högst prevalens. De flesta vuxna som bor i regioner med goda kläckningsförhållanden för malariamyggor har förvärvat en viss immunitet mot parasiten, varför barn är mest utsatta tillsammans med primigravida kvinnor, vars immunitet minskar eller försvinner. Spontanaborter eller låg födelsevikt hos barnen, vilket ger ökad neonatal dödlighet, har konstaterats i mina referensländer.¹⁰¹⁹

Var följderna för gravida kvinnor i Rom desamma som i min källdomän?

Både litterära och medicinska källor vittnar om att malaria var vanlig i Rom. I synnerhet var sumpmarker kända som ohälsosamma och förknippades med malaria.¹⁰²⁰ Jag har däremot inte sett perinatal dödlighet förklaras med att modern haft malaria, men sådana uttalanden är knappast att vänta då de flesta malariasjuka barnaföderskorna troligen inte var kvinnor med en assisterande läkare eller utbildad barnmorska, som hade intresse av att ställa diagnos och vidarebefordra den. Familjer inom eliten undvek malariaområdena när smittorisen var som störst.¹⁰²¹ Sambandet mellan malaria och sumpmarker är en relevant likhet, vilket är självklart med

¹⁰¹⁸ 7.3.2. och 7.3.3.

¹⁰¹⁹ 7.2.3.1.

¹⁰²⁰ 7.3.3.1.

¹⁰²¹ 7.3.1. och 7.3.3.1.

tanke på malariaparasitens biologi. Det finns ingenting som talar emot att också följderna för gravida kvinnor och deras foster var desamma, vilket jag alltså uppfattar som sannolikt.

9.1.5. Diskussion

I mappningen ingår egentligen tre element: Afrika och Rom som jämförs, men också dagens Sverige som är norm, framför allt när det gäller medicinska bedömningar, men som också är det perspektiv ur vilket jag betraktar både Rom och Afrika. Dessutom är Rom, som jag påpekar ovan, två domäner, där den största är icke-eliten, som jag är angelägen att beskriva, medan de jämförelser jag gjort och de relevanta likheter jag definierat har utgått från de romerska kvinnor som framträder ur de antika källorna, det vill säga främst elitens kvinnor. Som jag påpekat i Kapitel 5.3.4, går åsikterna isär när det gäller skillnad i äktenskapsålder och det är också tänkbart att makar var mer jämlika i familjer där båda arbetade. Ju mindre äktenskapet hade karaktär av ett politiskt/ekonomiskt fördrag med syfte att avla barn desto större tycks möjligheterna ha varit för ett förhållandevis jämlikt äktenskap. Vad detta innebär är i sig också kontroversiellt och bedöms med vår tids värderingar i ett *Gender inequality index* konstruerat av FN med strävan att nå objektivitet.

Jag förutsätter att vissa grundläggande känslor som förälskelse, åtrå, moderskänslor och sorg vid barns död är universella även om de tar sig olika uttryck och kan tolkas olika både av de som upplever dem och de som iakttar dem. Däremot är det svårare att bedöma kvinnoideal och syn på äktenskap och sexualitet som är påverkade av människors sociala och kulturella situation och därmed ingår i en mentalitet enligt den definition av begreppet som jag citerade i föregående kapitel.¹⁰²²

Mappningen är alltså inte okontroversiell, vilket också framgår av min utvärdering.

1022 8.1.

9.2. Utvärdering av metoden

Jag har inledningsvis angett att ett delmål med denna studie är att utvärdera om det är möjligt att genom analogier dra slutsatser om ett samhälle med hjälp av ett annat. Jag har förutsatt att det finns tillräckligt många generella drag i kvinnors reproduktion för att göra analogier möjliga även om delar till och med av en så allmänmänsklig process är kulturellt präglade.

De kriterier jag använde för val av källdomän, nämligen låg urbaniseringsgrad, ekonomisk ojämlikhet i samhället, genusojämlikhet, många tonårsgraviteter, hög mödradödlighet bland annat beroende på osäkra aborter, stor andel hemförlossningar utan assistans av utbildade barnmorskor, många barn per kvinna, hög neonatal mortalitet och dåligt utbyggda sanitära förhållanden, har skapat förutsättningar för analogierna. De fyra generella samband, som är rubriker såväl för mina temakapitel som i mappningen ovan, har utgjort ramarna för de frågor och hypoteser jag har besvarat eller stött genom ett analogiskt resonemang.

Jämförelserna med landsbygden i mina nio referensländer, alla i regionen Afrika söder om Sahara, har i många fall gett mig stöd för de antaganden jag gjort om romerska kvinnors villkor. De grundläggande fysiologiska processerna vid barnafödande är universella och kvinnokroppar svarar ganska likartat på sådana påfrestningar som obstruerat värkarbete, infektioner eller felnäring. Psykologiska och sociala företeelser – till exempel hur tonåringar anpassar sig till hustru- och modersrollen – är betydligt svårare att jämföra. Ändå uppfattar jag diskussionen i sig som värdefull då den belyser mina antaganden även om sannolikheten för dem inte kan styrkas.

Jag har alltså funnit områden där förhållanden i mina afrikanska referensländer har stött de hypoteser jag ställt om de romerska kvinnor vars villkor inte är dokumenterade av antika källor. Slutsatserna av mappningen är dock mycket allmänt hållna. I några fall, där jag hade hoppats på mer distinkta samband, har domänerna visat så stora olikheter eller osäkerheter att analogier inte varit möjliga. Exempel på detta är psykologiska skador av alltför tidig sexdebut, inställning till kvinnors arbete eller attityder till statuskillnader mellan fri och slav. En fundamental skillnad är också prevalensen av vissa sjukdomar, som HIV/AIDS och sexuellt överförda infektioner.

En svaghet i det analogiska resonemanget är att jag varit hänvisad till att låta synpunkter från en manlig romersk elit om livsstil och hälsa inom denna elit avgöra om likheterna med min källdomän är relevanta eller ej, eftersom det antika källmaterialet i stor utsträckning utelämnar icke-eliten. Mitt uttalade mål har varit att skildra villkoren även för icke-elitens kvinnor och jag formulerade inledningsvis frågorna: Hur såg ”vanliga människor” på äktenskap, barnafödande och på kvinnors hälsa? Finns det någon möjlighet att få någon uppfattning om det trots brist på skriftliga dokument? Jag har försökt kompensera bristen på källmaterial dels genom allmänna socioekonomiska resonemang när det gäller mödravård, kost, sjukdomar och hygien, dels genom att dra slutsatser ur den mentalitet som Plautus, Petronius och Apuleius förmedlat, när det gäller kvinnosyn, jämställdhet och äktenskap.

Det går inte att dra kvantitativa slutsatser ur mitt resonemang, vilket jag inte heller haft för avsikt. Sådana slutsatser är orimliga, då inte ens mina referensländer har någon statistik över företeelser som giftermålsålder eller ålder vid första graviditeten, antalet aborter och dödlighet vid osäkra aborter eller våld inom äktenskapet. Även övrig statistik är ofta tämligen otillförlitlig. De kvantitativa uppskattningarna av romerska förhållanden som har varit möjliga att göra är vaga, som ”en stor del”, ”många” eller ”några”.

Den övergripande slutsatsen är att min metod har kunnat ge trovärdighet åt antaganden om romerska kvinnors reproduktiva hälsa även på en mer specifik nivå än den generella. Jag är övertygad om att ett analogiskt resonemang öppnar möjligheter till ökad förståelse för människor och relationer, som inte har dokumenterats i skrift, inte minst genom att de frågor som resonemanget ställer belyser de sociala eller medicinska villkor som romerska kvinnors barnafödande lydde under, även om de inte alltid kunnat besvaras.

9.3. Sammanfattning

Barnafödande är naturligtvis centralt i alla samhällen. Beskrivningen av ett samhälle är därför ofullständig utan en inblick i kvinnors villkor inför detta barnafödande. Den inblick jag ger har fokus på de sociala, medicinska och emotionella aspekterna på romerska kvinnors reproduktion i Italien

under århundradena runt vår tideräknings början. En sådan inblick har jag fått till stånd med hjälp av antika källor och det analogiska resonemang med vissa rurala områden i Afrika som källdomän, som jag kommenterar ovan.

Kvinnornas sociala villkor bestämdes av att de levde i ett mansdominerat, stratifierat samhälle, där äktenskap liksom kvinnoroll var klart definierade. Dessa definitioner varierade visserligen med tid och samhällsställning, men vissa värderingar och traditioner var grundläggande och bestående. En av dessa var synen på äktenskapets huvuduppgift som barnalstrande institution, vilket medförde krav på kvinnans fertilitet och ovilja att acceptera hennes initiativ till barnbegränsning, preventivmedel såväl som abort, i synnerhet som barnens tillkomst och överlevnad var underställd *paterfamilias*. En annan var kvinnans status, som i hög grad var beroende av hennes sexuella beteende där *pudicitia* [ärbarhet] och *fides* [trohet] var honnörsord. Slavarnas villkor var dock annorlunda, då de varken hade rätt till äktenskap eller möjlighet att undvika att bli sexuellt utnyttjade av sina ägare.

Kvinnornas medicinska villkor bestämdes av tillgång till två slags kunskap, nämligen den grekiska skolmedicinen och den traditionella romerska läkekonsten. Alla romerska kvinnor hade inte samma tillgång till vård, baserad på de olika synsätten, vilket gav olika risker vid barnafödande och abort för kvinnor med olika ställning, socialt och geografiskt. Om man värderar den utbildade barnmorskans kompetens efter de råd Soranos ger i sin *Kvinnolära* bör hon ha haft betydligt större möjlighet att avvärja komplikationer vid förlossningen och minska riskerna för endometrit och sepsis än den traditionella hjälperskan hade.

Dessutom varierade kvinnors villkor med tillgång till rent vatten och andra hygieniska faciliteter, liksom deras hälsa, påverkad av kost och infektioner både före och under graviditeten. Barnafödandets risker ökade också av att flickor tilläts bli bortgifta redan från 12 års ålder. Det finns tydlig evidens för att romerska tonåringar fick uthärda graviditeter och förlossningar som deras kroppar inte var mogna för och de utsattes för ökad dödsrisk och fick sannolikt skador på samma sätt som nutidens alltför unga föderskor.

Kvinnornas emotionella villkor påverkades av samhällets kvinnosyn. Om de var ärbara hustrur var deras sexualitet underställd mannens lust och barnafödandets önskvärdhet och deras kärlek till en man förväntades ut-

veckla sig enligt en förutbestämd plan, eftersom äktenskapen var arrangerade. Det sista är dock en något missvisande generalisering, då kärleksäktenskap också förekom, dokumenterat inom icke-eliten och troligen allt vanligare också inom eliten under kejsartid. Kvinnor med ett friare sexuelliv hade förstås en annan ställning men deras livsstil gav dem å andra sidan låg status, vilket var ännu tydligare för prostituerade, som dessutom ofta var slavar, vars känsloliv knappast bekymrade det romerska samhället och därför inte finns nedtecknat, varken epigrafiskt, litterärt eller juridiskt.

I stort ser jag min studie som ett allvarligt försök att vidga begreppet ”romerska kvinnor” till att omfatta även andra samhällsgrupper än eliten. Att den i de flesta fall leder fram till sannolikheter, som kan vara ämnen för diskussion, och inte ovedersägliga fakta, delar den med de flesta studier av antikt socialt liv.

Kapitel 10

Women's reproduction in ancient Rome: summary in English

10.1. Introduction

Women's reproductive health is an essential precondition for the welfare of a society, and it is also a result of certain conditions and attitudes. Thus, the description of Roman women's reproductive health creates an image of how Roman society worked; its advantages – such as human love and care – as well as its disadvantages – such as inequality and inhumanity.

In Roman antiquity the hazards of pregnancy and childbirth were considerable, causing suffering, ill health or premature death. In many respects this was not different from other societies both past and present. A not insignificant body of medical writing has survived from the Roman period, as well as from the preceding Classical Greek and Hellenistic eras. I have employed that material in the present study; most importantly the work of the Greco-Roman physician Soranos. Despite this relative wealth of material, our understanding of women's reproductive health in the Roman era is only partial, leaving large lacunae in our knowledge.

The working hypothesis of this thesis is that it is possible to gain a greater understanding of Roman women's experiences during pregnancy and childbirth through the use of analogical reasoning. I have chosen a number of countries in sub-Saharan Africa as a reference region, countries which have been the object of a number of qualitative medical studies focusing on women's reproductive health, particularly by UN organisations in connection with the Millennium Development Goals. In addition to these,

the flourishing literary scene in many of these countries has provided us with vivid descriptions of this reality from a personal perspective.

The choice of these countries is based on a number of criteria – significant similarities with regard to conditions which are likely to have affected women's reproductive health in the Roman era: the young age at which women entered marriage, and the subsequent early childbirths; a society which was patriarchal and hence showed considerable gender inequalities; one which had a substantial rural population; a society in which trained medical expertise was not available to all, and so on. In my search for present-day societies that were similar to Roman society with respect to these *specific* aspects, a number of sub-Saharan African countries constituted the obvious choice.

While we know that giving birth in the early teens, as was the case for many Roman girls, was hazardous – indeed, potentially lethal – the use of analogy provides us with detailed information of what the dangers *could* have been, as I exemplify below with some consequences of obstructed labour. My work can perhaps be seen as a *first* step in a deeper understanding, for while the use of analogies can never produce proof; it gives a clear indication for future researchers what to look for in the different categories of evidence.

10.2. Method

Thus, the criteria I have chosen for selecting the nine sub-Saharan countries I use as source domain in my analogies are specific for this study. I have used the proportions between urban and rural populations, the distribution of income among the population, gender inequality, adolescent fertility rate, maternal mortality rate, access to skilled attendants in childbirth, number of children per woman, neonatal mortality, and access to improved sanitation facilities as criteria for my selection. WHO and World Bank statistics are the basic sources for my selection. Since I want to use mainly rural regions as a source domain, the statistics have to be supplemented by other studies and reports. African urban life is too socially and technologically different from life in ancient Rome to comply with my criteria. It goes without saying, that rural parts of my reference region are also very

different from ancient Rome in most respects, but I do not use those respects in my analogies.

After having documented the similarities between my source domain in sub-Saharan Africa and my target domain in Rome I start the *analogical reasoning* with a causal relation in my source domain as a basis. If I find evidence of the same relation in my target domain I label the two relations *relevant similarities*, borrowing the term from André Juthe.¹⁰²³ If I consider it likely that the outcome of the relation is the same in Rome as in my African reference area I have confirmed this particular aspect of women's reproduction. I use the term 'mapping' for the procedure.

This quotation from Paul Bartha in the article 'Analogy and analogical reasoning' is a further clarification of my method:

an analogy [...] a comparison between two objects, or systems of objects, that highlight respects in which they are thought to be similar. Analogical reasoning is any type of thinking that relies upon an analogy.¹⁰²⁴

10.3. Impacts on women's reproduction

10.3.1. Attitudes to women

Society as well as the family in present-day rural sub-Saharan Africa is markedly patriarchal. Marriages are often arranged, the man is the head of the family, and the purpose of marriage is mainly procreation. The male dominance in my reference area entails that the husband as the head of the family can make decisions about his wife's fertility. A study from rural north-eastern Nigeria 2012 revealed that two thirds of the women questioned wanted to use contraceptives but most often their husbands did not approve.¹⁰²⁵

¹⁰²³ Juthe 2005, p. 10, *relevant similarities*.

¹⁰²⁴ Bartha 2013, p. 1.

¹⁰²⁵ Garba *et al.* 2012, p. 1279.

A quotation from Ben Okri's novel *Starbook* depicts the female gender role in rural Nigeria:

Marriage at an early age. Circumcision. Having children while still being almost children themselves. The lifelong unremitting chores, in illness or in health. Impossible tasks fulfilled every day. Little sleep. And no representation in the council of elders for all their extensive labours. They bore the death of children or husbands, in addition to all their labours, and carried on. They aged quickly, seemed insufficiently loved, had no holidays, but worked and worked at one thing or another, and then died. And were replaced by another wife. And so on. There seemed no end to the catalogue.¹⁰²⁶

In Rome too, gender inequality was obvious in society as well as in marriage. It is true that the power of the *paterfamilias* decreased during the Empire and the status and rights of women increased, and it is also probable that inequality between spouses was greater among the elite than the non-elite, but the patriarchal structure was unmistakable.

Roman law was clear. The purpose of marriage was procreation: *liberorum procreandorum causa*. The children belonged to the father's *familia* and he had the legal right to decide what would happen to them, even to the point of abandoning them.¹⁰²⁷ An aborted foetus could cause a complaint since the woman had deprived the husband of offspring, and the same argument could be applied to contraceptives. Besides, infertility was a legal cause of divorce.¹⁰²⁸

Comparing the two domains I state that the husband being the head of the family due to his higher status in society is a relevant similarity. In my reference region this entails that he decides on the size of the family and thus controls his wife's fertility. Was that the case in Rome as well?

Though the family construction is quite different in Rome, where marriages were monogamous while they are often polygamous in sub-Saharan

1026 Okri 2007, p. 28.

1027 Rawson 1992, p. 9.

1028 Gardner 1991, pp. 5–6.

Africa, the patriarchy is similar. There is nothing in Roman society contradicting the male supremacy over female fertility and sexuality.

10.3.2. Early age at marriage

A paper on 'Child marriage and maternal risks in Gombi, Adamawa State, Nigeria',¹⁰²⁹ a largely rural area in the northern part of the country, was presented by Olaide Adedokun, Gbemiga Adeyemi, and Dauda Cholli at The Sixth African Population Conference, Ouagadougou, Burkina Faso, in 2011. The report used data from 200 young mothers, aged 15–24 years. Half of them had been married between 5 and 9 years. Seventy per cent had complications in childbirth and most of them did not have access to professional assistance during parturition since they delivered their babies at home. A high frequency of maternal deaths and maternal morbidity is confirmed among young women in the area. A serious, socially disabling, problem is obstructed labour with its consequence obstetric fistula, causing uncontrollable leakage of urine and/or faeces through the vagina. It occurred among a quarter of the women.

Similar marriage conditions and maternal risks are documented by UN statistics and by researchers and healthcare personnel from most of the rural areas within my reference region. In addition there is a tendency towards augmented inequality and dependency in marriages with a big age difference between husband and wife.

Roman girls likewise married young. Soranos states:

It is good to preserve the state of virginity until menstruation begins [...] in most instances the first appearance of menstruation takes place around the 14th year.¹⁰³⁰

(Translation O. Temkin 1991)

¹⁰²⁹ One of my reference countries.

¹⁰³⁰ Sor. *Gyn.* 1.8.33.

His opinion about the desirability of early sex debut is confirmed by a great variety of sources, among others Augustus's marriage laws, which stated that the minimum age for girls getting married should be 12 years. Augustus himself married a twelve-year-old, according to Suetonius.¹⁰³¹ Some of Pliny's letters also allude to very young brides.¹⁰³² Funerary inscriptions, though, might indicate a slightly higher age of marriage for girls belonging to the non-elite than to the elite.¹⁰³³

Soranos warns about girls being too immature to give birth. The womb could be too small or not yet entwined with big enough blood vessels, or the parts around it could be too narrow to allow the passage of the infant at the time of parturition.¹⁰³⁴ Other comments on child marriages are made by the jurists in *Digesta*. One of the jurists, Labeo, from the time of Augustus, states that 'one who is too young for a husband cannot be deemed married.'¹⁰³⁵ He uses the word *viripotens* to state that she is physically mature enough for marriage.

I have stated that both domains have a low marriage age for girls. I know that early child bearing has the effect of serious medical injuries in young women in my reference region. Can I expect the same consequences in Rome?

The age of menarche and physical maturity is most likely about the same in both domains and so is the lack of possibility to be delivered by caesarians. Obstructed labour is documented by antique physicians and obstetric fistula is the consequence of obstructed labour. Fistulas are well known in Greco-Roman medical literature, but they are not associated with premature mothers. I find it probable, though, that young Roman primigravida suffered the same perils as their present-day African counterparts.

Female genital mutilation, which is known to cause childbirth complications, has to be regarded as an objection. My reference region is severely afflicted by the custom.

1031 Suet. *Aug.* 62.

1032 Plin. *Ep.* 4.21 and 5.16.

1033 Shaw 1987, Saller 2001, Scheidel 2007, Lelis *et al.* 2003.

1034 Sor. *Gyn.* 1.8.33.

1035 Dig. 36.2.30. (Labeo)

10.3.3. Obstetric care

High maternal mortality is one of the criteria I have used for selecting my reference countries. A decisive factor for survival is access to professional care before and during delivery. It is essential that emergency care is available since a majority of rural women in my reference region still deliver at home and about 15 per cent of all pregnant women will develop complications which cannot be handled by traditional birth attendants. According to WHO the birth attendant should be able to administer antibiotics and other medicines, manually remove placenta and perform assisted vaginal births.¹⁰³⁶ It is presupposed that this is not yet the case.

Another cause of maternal death is abortion. Since abortion is illegal in my reference countries except in very serious circumstances, most of the abortions are unsafe, frequently causing injuries, morbidity or death.¹⁰³⁷

As mentioned above, Roman women were exposed to great risks of complications of childbirth, which Soranos was well aware of. He describes haemorrhage, a common consequence of difficult labour, as a 'grievous calamity' and suggests all sorts of drinks, plasters, and sponges or wool soaked in herbal remedies inserted in the vagina to stop the bleeding.¹⁰³⁸ His experience and knowledge is obviously vast and he gives instructions about cutting the foetus and extracting it in order to save the mother. He warns, though, of fevers and excessive inflammation and he gives little hope, particularly if gangrene appears and there is faintness, sharp fever, delirium and convulsions.¹⁰³⁹ He claims that a midwife should be able to observe the general as well as the individual features of a case.¹⁰⁴⁰

Dioscorides, the famous pharmacologist from the first century AD, was the author of *De Materia Medica* with nearly 1000 herbal, animal and other medical substances. He has quite a few remedies intended to be used at childbirth, amulets as well as herbal drugs. Since his intention is to recommend remedies he does not explicitly mention death in childbed.

1036 PMNCH 2006, p. 67

1037 Mesce & Clinton 2011, pp. 13–14.

1038 Sor. *Gyn.* 3.40–42.

1039 Sor. *Gyn.* 4.9.

1040 Sor. *Gyn.* 2.4.

Pliny the Elder, the author of the encyclopaedia *Naturalis Historia* who died in 79 AD, is my main source of knowledge about Roman folk medicine. He forcefully condemned Greek science and physicians and praised Roman medicine, which had served the people well for more than six hundred years without any physicians.¹⁰⁴¹ The births he describes are not supervised by medically trained assistants but by women who have their skills in handling the remedies Pliny recommends, which includes herbal drugs and a great deal of amulets and magical cures.¹⁰⁴² There is no emphasis on hygienic matters.

Celsus, the Roman encyclopaedist from the first century AD, describes death by uterus rupture like this:

But when the womb has been penetrated, there is pain in the groins and hips and thighs; blood passes downwards in part through the wound, in part by the vagina; bilious vomiting follows. Some become speechless, some are mentally disturbed, others whilst composed in mind complain of pain in their sinews and eyeballs, and when dying they suffer like those wounded in the heart.¹⁰⁴³

(Translation W.G. Spencer 1963)

Abortions were not illegal in Rome during the time I focus on, but they could be made punishable by associations with other illegal issues such as 'distribution of lethal drugs' or 'depriving a man of his offspring'. Anyway it was strongly condemned by society. All Roman abortion methods must be classified as 'unsafe'.

Soranus claims essentially the same skills for a midwife as WHO does except, of course, the use of antibiotics and modern instruments while assisting births. The midwife should be literate in order to comprehend theory and she should be trained to treat people by diet, surgery and drugs and to prescribe hygienic regulations for the patients.¹⁰⁴⁴ They were ob-

1041 Plin. *HN* 29.11.

1042 Plin. *HN* 30.128–130.

1043 Celsus *Med.* 5.26.13.

1044 Sor. *Gyn.* 1.3–4.

viously not available to the poor, just as skilled birth attendants are inaccessible for poor women in rural parts of my reference countries.

The probability of surviving childbirth in Rome if complications occurred certainly was much greater if the birth was supervised by a 'Soranos-trained' midwife. The midwife was often a slave in an upper-class *familia*¹⁰⁴⁵ and therefore other slaves might have been included among those who had access to her service. How many of the Roman women could contact a trained midwife or afford her services is difficult to estimate.

10.3.4. Women's health

Apart from pregnancies and childbirths there are certain conditions and diseases threatening women's health and thereby the well-being of their foetuses and newborn infants. These are deficiencies in hygiene and water quality, deficiencies in diet and the handling of food, and certain infections, such as malaria.

The handling of human faeces is deficient in my reference region. Only in three of the nine countries has more than 10 per cent of the rural population access to improved sanitary facilities.¹⁰⁴⁶ Most of them relieve themselves in the open, with the result that drinking-water is often contaminated by intestinal bacteria.¹⁰⁴⁷ Together with shortage of clean water caused by aridity and a range of pollutants, this causes diarrhoea and other infections. Less than half of the rural population in my reference region had access to clean water in 2012.¹⁰⁴⁸

These problematic hygienic conditions also affect the food resources. Too much of the production is consumed by micro-organisms, insects and rodents.¹⁰⁴⁹ Food, contaminated by pathogenic microbes, is also a source of infections, particularly dangerous for pregnant women. *Listeriosis*, *brucellosis* and *toxoplasmosis* are such infections with a high prevalence in sub-Saharan Africa, causing increased risk of spontaneous abortion, foetal

1045 French 1986, pp. 71–72.

1046 WHO/UNICEF 2014, pp. 52–73.

1047 WHO/UNICEF 2014, p. 41.

1048 WHO/UNICEF 2014, pp. 52–73.

1049 Esper & Mühlbauer 1998, p. 96.

death and preterm delivery.¹⁰⁵⁰ Malnutrition in my reference region is partly due to poverty and lack of knowledge, partly to waste of food by poor preservation.

One consequence of malnutrition in my reference region is iron deficiency anaemia, particularly since the staple food is cereals and roots while the main iron source, meat, often is scarce and too expensive for poor people to buy. Even if plant-based iron is consumed, it is more difficult to absorb than animal iron.¹⁰⁵¹

Another cause of anaemia is malaria. Sub-Saharan Africa is the most malaria-afflicted region in the world.¹⁰⁵² In addition to increasing maternal mortality the malaria parasite causes injuries to foetuses and new-born children by being able to pass the infected placenta.¹⁰⁵³

Anaemia, caused by malnutrition, malaria or other disorders, creates risks for heart failure and severe haemorrhage during the last months of pregnancy and parturition.¹⁰⁵⁴ It causes premature delivery and low birth weight for the child, which entails increased risk of neonatal death.¹⁰⁵⁵

The supply of clean water was sufficient in Italy in the period I focus on, and the Roman baths are famous, though their hygienic status is sometimes questioned. Contact with human excrement was more problematic and was probably a cause of infections as in my reference region today. The Roman medical encyclopaedist Celsus (first century AD) comments on diarrhoea in pregnant women:

Also a pregnant woman can be swept away by such an event [diarrhoea], and even if she herself recovers, yet she loses the child.¹⁰⁵⁶

(Translation W.G. Spencer 1963)

1050 Kurdogly *et al.* 2010, p. 204, Odey *et al.* 2013 pp. 50–52, and Uttah *et al.* 2013, pp. 1–4.

1051 Jager 2013, pp. 35, 51, 66 and 74.

1052 WHO 2015, tb. 3.

1053 Howson *et al.* 1996, pp. 208–211 och Schantz-Dunn 2009, pp. 180–190.

1054 Schantz-Dunn 2009, pp. 180–190.

1055 Borgfeldt *et al.* 2010, pp. 54–55.

1056 Celsus *Med.* 2.8.30.

There was naturally wastage of food in Rome too due to poor preservation. Roman writers on agriculture, such as Cato in the early second century BC and Columella in the first century AD, are concerned and give advice about how to preserve food. Both of them recommend more or less the same methods of smoking and salting, but they assume that people have access to suitable store rooms. It was probably much more difficult to keep food fresh in an urban *taberna* than in a rural *villa*. The pathogenic micro-organisms were undoubtedly active in Rome as well as in present-day sub-Saharan Africa.

The physicians Galenos, Rufus of Ephesus – quoted by Julian the Apostate's *medicus* Oreibasios (320–400) – and Soranos, as well as the encyclopaedist Pliny the Elder, seem to be more concerned about overconsumption of food than undernourishment.¹⁰⁵⁷ Only Soranos seems to be aware of food deficiencies as a health risk for fertile women.¹⁰⁵⁸ There is, however, osteological evidence for food deficiencies in Roman society. Those buried in the funeral sites Vallerano, Isola Sacra and Lucus Feroniae in the vicinity of the city of Rome show signs of malnutrition. *Linear enamel hypoplasia*, lines on the teeth considered a synergetic effect of bad health and malnutrition, was frequent. The Isola Sacra study also indicates that the nutritional status was lower for women than for men.¹⁰⁵⁹

In the necropolis of Vallerano, mentioned above, *cribra orbitalia* – porosities in the orbital roof – are frequent. All the children, half of the men and 85 per cent of the women had the defect, and the authors of the article about the osteological research in Vallerano interpreted the *cribra* as related to general anaemic conditions.¹⁰⁶⁰ Anaemia was obviously prevalent in Rome, whether caused by dietary deficiencies, such as too little of the expensive animal food or malaria.

The malaria parasite *Plasmodium falciparum* was obviously active also in Rome. The disease is normally called quartan, tertian or quotidian fever in Greco-Roman written sources. Celsus marks it as exceedingly common – *vulgare maxime* – and Dioscorides has a great variety of remedies for it,

1057 Oreibasios *Liber Incertus* 6.13–15 and 2.10, Sor. *Gyn.* 1.17, and Plin. *HN* II.282–284.

1058 Sor. *Gyn.* 1.13.

1059 Cucina *et al.* 2006, pp. 106–114 and Prowse *et al.* 2005, pp. 6–10.

1060 Cucina *et al.* 2006, pp. 113f.

while Pliny considers it too hard to cure with medicine and therefore recommends amulets.¹⁰⁶¹ The Romans were aware of the connection between marshes and malaria, although they did not connect mosquitoes to the process.

Marshy ground, suitable for the generating of malaria mosquitoes, is a common ecosystem in sub-Saharan Africa and was common in ancient Rome, which causes a high prevalence of malaria in both domains. I consider it plausible, that Roman foetuses and new-born babies were afflicted by malaria parasites and severe anaemia in the same way as foetuses and babies in my reference region are at present. Malaria affects poor people more than others since well-situated people can afford to move from contagious localities, and the same goes with iron deficiency anaemia since iron-rich food mostly is more expensive.

10.4. Discussion

One of the purposes of this study is the evaluation of the analogical method. Is there any point in trying analogy mapping between the situations for human beings 2000 years apart and with a large cultural disparity? I believe so. There is enough common ground for women's reproduction in their similar physiology and anatomy, provided that the *relevant similarities* indicate comparable conditions. The fact that reproduction is not *only* biological, does not contradict my statement.

I claim that the analogical reasoning has made it possible to strengthen hypotheses about Roman women's reproduction and I am convinced that this reasoning generally can widen the understanding of human conditions with limited written documentation.

I consider my study an attempt at including all women in the concept of 'Roman women', and strengthening hypotheses about their reproduction without ambitions to strictly verify them, which, of course, is an unattainable undertaking. I have aimed at illustrating social, medical and emotional aspects of women's reproductive life with the help of ancient

¹⁰⁶¹ Celsus *Med.* 3.3, Dioscorides 2.126, 2.154, 2.34, 2.63, 3.2, 3.11, 3.48, 3.68, 3.81, 3.109, 3.137, 3.154, 4.2, 4.14, 4.42, 4.60, 4.68, 4.190, 5.40, and Plin. *HN* 26.115–117.

sources and analogical reasoning. In general terms my summarized conclusions are as follows:

Women's social background was patriarchy and social stratification with a clearly defined gender role. The purpose of marriage was procreation and the male party set the fertility rules. Women's status within their social strata was to a great extent determined by their womanly 'virtues'.

Women's medical conditions were set by two schools of knowledge: Greek scientific medicine and traditional Roman healing. Those with access to Greek medicine probably had better chances of avoiding illness or death. Great risks at pregnancy and parturition were young age, deficient hygiene, malnutrition and certain diseases, such as malaria.

Women's emotional conditions were results of the male-dominated society. It is true that love marriages existed among the non-elite and, at the end of the period I focus on, also probably among the elite, but arranged marriages were the rule. Those choosing a less restricted love life had to pay for their choice with a lower status.

Literary sources in particular show many exceptions to these rules, which is to be expected in generalisations about human conditions.

Referenser

Afrikansk skönlitteratur

- Achebe 1994 Achebe, C., *Things fall apart*. New York.
 Adichie 2014 Adichie, C.N., *Half of a yellow sun*. London.
 Amadi 1966 Amadi, E., *The concubine*. Harlow, Essex.
 Atta 2005 Atta, S., *Everything good will come*. Northampton MA.
 Atta 2010 Atta, S., *News from home*. Northampton MA.
 Emecheta 1976 Emecheta, B., *The bride price*. New York.
 Fornä 2006 Fornä, A., *Ancestor stones*. London.
 Gurnah 1995 Gurnah, A., *Paradise*. London.
 Lema 2001 Lema E., *Parched earth*. Dar es Salaam.
 Okri 2007 Okri, B., *Starbook*. London.
 Nwapa 1966 Nwapa, F., *Efuru*. Harlow, Essex.

Skönlitteratur om Afrika

- Holloway 2007 Holloway, K., *Monique and the mango rains*. Long Grove IL.

Antik litteratur

- Apicius Apicius, *En gammal romersk kokbok*. Översättning och kommentarer von Heland, M. Stockholm 1997.
 ApuleiusL. Apuleius Madaurensis, *Den gyllene åsnan*. ÖversättningHåkansson L. Höganäs 1985.
 Apul. *Met.* Apuleius, *Metamorphoses (The Golden Ass)*. Vol. 1–2. Översättning Hanson, J.A. Loeb classical library, Cambridge, MA 1996.
 Aus. *Epitaphia* Ausonius, Vol. 1, Bok 6. Översättning White, H.G.E. Loeb classical library, London 1951.
 Cato Cato, *Om jordbruket*, Översättning Hedberg, S., Wikander, Ö. & Hedberg, S. (red.). Kungliga skogs- och lantbruksakademien 2015.
 Cato *Agr.* Cato, *On agriculture*. Översättning Hooper, W.D. & Ash, H.B. Loeb classical library, London 1954.
 Celsus *Med.* Celsus, *De medicina*. Översättning Spencer, W.G. Loeb classical library vol. 1–3, London 1963.

- Cic. *Att.* Cicero, *Letters to Atticus*. Vol. 1. Översättning Shackleton Bailey, D.R. Loeb classical library, Cambridge, MA 1999.
- Cic. *Cael.* Cicero, *Pro Caelio*, Översättning Gardner, R. Loeb classical library, Cambridge, MA 1958.
- Cic. *Fam.* Cicero, *Letters to friends*. Vol. 1–3. Översättning Shackleton, D.R. Loeb classical library, Cambridge, MA 2001.
- Cic. *Clu.* Cicero, *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*. Översättning Grose Hodge, H. Loeb classical library, Cambridge, MA 1927.
- Cic. *Mur.* Cicero. *In Catilinam* 1–4. *Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*. Översättning Macdonald, C. Loeb Classical Library, Cambridge, MA 1976.
- Columella Lucius Junius Moderatus Columella, *Tolv böcker om lantbruk*. Översättning Hedberg, S. Kungliga skogs- och lantbruksakademien 2009.
- Columella *Rust.* Columella. *On Agriculture*. Vol. 1 – 3. Översättning Ash, H.B. Loeb classical library, Cambridge, MA, 1941.
- Dig. The digest of Justinian*, Mommsen, T. & Krueger, P. (red. latinsk text), Watson, A. (red. engelsk översättning). Philadelphia 1985.
- Dioskorides *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De materia medica*. Volym 38 av *Alertums-wissenschaftliche Texte und Studien*. Översättning Beck, L.Y. Hildesheim 2005.
- Frontin. *Aq.* Frontinus, *Aqueducts of Rome*. Översättning Bennett, C.E. och McElwain, M.B. Loeb classical library, Cambridge, MA 1925.
- Gal. *Alim. fac.* Galen, *On the properties of foodstuff*. Översättning Powel, O. Cambridge 2003.
- Gal. *Nat. fac.* Galen, *On the natural faculties*. Översättning Brock, A.J. Loeb classical library, Cambridge, MA 1916.
- Gal. *De sanitate tuenda* Galen, *Hygiene*. Vol. 1. Översättning Johnston, I. Loeb classical library, Cambridge, MA 2018.
- Gell. N.A. Aulus Gellius, *Attic Nights*. Vol. 1–3. Översättning Rolfe, J.C. Loeb classical library, London 1948.
- Hippoc. *De Hippokratiska skrifierna* 1–2. Översättning Löwegren, M.K., Lund 1909, 1910.
- Hippoc. *Ae.* Hippocrates, *Airs, waters, places*, Översättning Jones, W.H.S. Loeb classical library, Cambridge, MA, 1923.
- Hippoc. *Epid.* Hippocrates, *Epidemics* 1 och 3. Översättning Jones, W.H.S. Loeb classical library, Cambridge, MA 1923.
- Hippoc. *Epid.* Hippocrates, *Epidemics* 2, 4–7. Översättning Smith, W.D. Loeb classical library, Cambridge, MA 1994.
- Hippoc. *Nat. mul., Nat. puer.* (*Nat. of women; Nat. of child*) Hippocrates, *Generation. Nature of the Child. Diseases* 4. *Nature of Women and Barrenness*. Översättning Potter, P. Loeb classical library, Cambridge, MA 2012.
- Hippoc. *De Sterilibus (Barrenness)* Hippocrates, *Generation. Nature of the Child. Diseases* 4. *Nature of Women and Barrenness*. Översättning Potter, P. Loeb classical library, Cambridge, MA 2012.

- Hippoc. *De semine (Generation)* Hippocrates, *Generation. Nature of the Child. Diseases 4. Nature of Women and Barrenness*. Översättning Potter, P. Loeb classical library, Cambridge, MA 2012.
- Hippoc. *Virg., Superf.* Hippocrates, *Coan Prenotions. Anatomical and Minor Clinical Writings, De extracione foetus*. Översättning Potter, P. Loeb classical library, Cambridge MA, 2010.
- Hor. *Carm.* Horace, *Odes and epodes*. Översättning Rudd, N. Loeb classical library, Cambridge, MA 2004.
- Hor. *Epod.* Horace, *Odes and epodes*. Översättning Rudd, N. Loeb classical library, Cambridge, MA 2004.
- Hor. *Sat.* Horace, *Satires*. Översättning Fairclough, H.R. Loeb classical library, Cambridge, MA 1926.
- Juv. *Juvenal and Persius*. Översättning Braund, S.M. Loeb classical library, Cambridge, MA 2004.
- Juvenalis D.J. Juvenalis, *Satirer*. Översättning Ellenberg, B., Stockholm, 2004.
- Lucr. Lucretius. *On the Nature of Things*. Översättning Rouse, W.H.D. Loeb classical library Cambridge, MA 1924.
- Mart. Martial, *Epigrams*. Vol. 1–3. Översättning Shackleton Bailey, D.R. Loeb classical library, Cambridge, MA 1993.
- Mart. Martial, *Epigrams*. Vol. 1–2. Översättning Ker, W.C.A. Loeb classical library, London 1968.
- Musonius Rufus *Musonius Rufus, Lectures & sayings*. Översättning King, C. 2011. www.CreateSpace.com
- Oreibasios Oevres d' Oribase, *Collection medicale, Livres incertain. Synopsis, Euporistes*, Översättning Bussemaker och Daremberg, Paris 1851–1877.
- Ov. *Am.* Ovidius, *Amores, Ovidius' kärleksäventyr*. Översättning Köhler, J.W. Stockholm 1987.
- Ov. *Ars.* Ovidius, *Ärskonsten*. Översättning Köhler J.W., Stockholm 1987.
- Ov. *Her.* Ovidius, *Heroides. Amores*. Översättning Showerman, G. Loeb classical library, Cambridge, MA 1914.
- Ov. *Met.* P. Ovidius Naso, *Metamorfoser*. Tolkade och kommenterade av Björkeson, I., Stockholm 2015.
- Pers. Juvenal and Persius. Översättning Braund, S.M. Loeb classical library, Cambridge, MA 2004.
- Petr. Petronius Arbiter, *Satyricon*. Översättning Heseltine M. Loeb classical library, Cambridge, MA 1969.
- Plautus Plautus, *Amphitryon, The comedy of asses, The pot of gold, Casina, The casket comedy, The two Menachmuses, The braggart warrior, The Ghost, and Stichus*. Vol. 1–5. Översättning Nixon, P. Loeb classical library, Cambridge, MA 1950.
- Plin. *HN* Pliny, *Natural history*. Vol. 1–10. Översättning Rackham, H., Jones, W.H.S., Eichholz, D.E. Loeb classical library, London 1942.
- Plin. *Ep.* Pliny the Younger, *Letters*. Översättning Radice, B. Loeb classical library, Cambridge, MA 1969.

- Plin. *Ep. Plinius den yngres brev*. Översättning Mattsson, A. Lund 1983.
- Plut. *Vit. Lyc./Numa* Plutarch. *Lives*, Vol. 1: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola. Översättning Perrin, B. Loeb classical library, Cambridge, MA 1914.
- Plut. *Vit. Cato Mai.* Plutarch, *Lives*, Vol. 2: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon och Lucullus. Översättning Perrin, B. Loeb classical library, Cambridge, MA 1914.
- Quint. *Inst.* Quintilian, *The orator's Education* Book 6. Vol. 3. Översättning Russell, D.A. Loeb classical library, Cambridge, MA 2002.
- Sen. *Controv.* Seneca (E), *Controversiae*, Vol. 1–2. Översättning Winterbottom, M. Loeb classical library, London 1974.
- Sen. *Helv.* Seneca, *Moral essays*. Vol. 2. *De consolatione ad Helviam*. Översättning Basore, J.W. Loeb classical library, Cambridge, MA 1932.
- Sen. *Ben.* Seneca, *Moral essays*. Vol. 3. *De beneficiis*. Översättning Basore, J.W. Loeb classical library, Cambridge, MA 1935.
- Sen. *Ep.* Seneca, *Epistles*. Vol. 3. Översättning Gummere, R.M. Loeb classical library, Cambridge, MA 1925.
- Soranos. *Gyn. Γυναικεία, Kvinnolära*. Översättning Törnkvist, S. och Ursing I. Jonsered 2001.
- Suet. *Aug., Claud. Dom., Cal.* Suetonius, *Kejsarbiografier*. Översättning Lagerström I. Lund 2001.
- Tac. *Ann.* Tacitus *Annales*, Church, A.J. och Brodribb, W.J. (red.). www.perseus.tufts.edu (Hämtad 2013.09.14)
- Varro Marcus Terentius Varro, *Samtal om lantbruket*. Översättning Hedberg, S., Wikander, Ö. och Hedberg, S. (red.). Stockholm 2015.
- Varro *Rust.* Varro, *On agriculture*. Översättning Hooper, W.D. och Ash H.B. Loeb classical library, London 1954.
- Vitr. Vitruvius, *On Architecture*. Översättning Granger, F. Loeb classical library, London 1955.

Modern facklitteratur

- Abdelgadir *et al.* 2011 Abdelgadir, A.A., Ahmed, E.M. och Mahgoub, S.E., 'Isolation, characterization and quantity determination of Aristolochic acids, toxic compounds in *Aristolochia bracteolata*.' *Environ health insights*, 2011, vol. 5, s. 1–8.
- AbouZahr 2003 AbouZahr, C., 'Global burden of maternal death and disability', *British medical bulletin* 2003, vol. 67, s. 1–11.
- AbouZahr & Wardlaw 2003 AbouZahr, C. och Wardlaw, T., 'Antenatal care in developing countries 1990–2001'. WHO 2003, Geneve. <http://www.who.int/iris/handle/10665/42784> (Hämtad 2018-05-30)
- Abrahamsen 1997 Abrahamsen, V., 'The goddess and healing: Nursing's heritage from Antiquity'. *Journal of holistic nursing*, vol. 15, nr 9, s. 9–24.
- Adedokun *et al* 2011 Adedokun, O.A., Adeyemi, G.E. och Cholli, D., 'Child marriage and

- maternal health risks among young mothers in Gombi, Adamawa state, Nigeria'. uaps 2011.princeton.edu/papers/110373 (Hämtad 2016-03-24)
- Adinma & Adinma 2008 Adinma, E.D. and Adinma, J.I., 'Perceptions and practices on menstruation amongst Nigerian secondary school girls', *African journal of reproductive health*, 2008, vol.12, s. 74–83
- Allwood 1986 Allwood, J., 'Mentaliteter' i *Memorandum from the Board of Åbo akademi research institute* nr 118, Sällström, P., (red.).
- Alver & Selberg 1990 Alver, B.G. och Selberg, T., *Det er mer mellom himmel og jord*. Bergen.
- Araoye 2003 Araoye, M.O., 'Epidemiology of infertility: social problems of the infertile couples'. *West African journal of medicine* vol. 22, nr 2, April–June 2003, s. 190–196.
- Arieti 2002 Arieti, J.A., 'Rape and Livy's view of Roman history' i *Rape in antiquity*. Deacy, S.D. och Pierce, K.F. (red.). London.
- Attah *et al.* 2012 Attah, A.S., O'Brien, M., Koehbach, J. och Sonibare, M.A., Moody, J.O., Smith, T.J., Gruber, C.W., 'Uterine contractility of plants used to facilitate childbirth in Nigerian ethnomedicine.' *Journal of ethnopharmacology*, 2012, vol. 143, s. 377–382.
- Axinn 1993 Axinn, W.G., 'The effects of children's schooling on fertility limitation'. *Population studies*, 1993, vol. 47, nr 3, s. 481–493.
- Bagnall & Frier Bagnall, R.S. och Frier, B.W., *The demography of Roman Egypt*. 1994 Cambridge.
- Baker *et al.* 1988 Baker, B.J., Armelagos, G.T. och Becke, M.J., 'The origin and antiquity of syphilis: Paleopathological diagnosis and interpretation'. *Current anthropology*, 1988, vol.29, nr 5, s. 703–718.
- Barad & Slattery 2007 Barad, E och Slattery, E., 'Gender-based violence laws in Sub-Saharan Africa. Report prepared for the committee on African affairs of the New York City bar.
- Barbieri & Hertrich 2005 Barbieri, M. och Hertrich, V., 'Age difference between spouses and contraceptive practice in sub-Saharan Africa'. Översättning till engelska Grieve, M. *Population*, 2005, vol. 60, nr 5/6, s. 617–654.
- Bartha 2013 Bartha, P., 'Analogy and Analogical Reasoning' i The Stanford encyclopedia of philosophy (Fall 2013 Edition), Zalta, E.N. (red.), s. 1–34. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/reasoning-analogy/>. (Hämtad 2016-03-18)
- Bechtle 1995 Bechtle, G., 'The adultery-rites in the ninth book of Apuleius' *Metamorphoses*'. *Hermes*, 1995, vol. 123, nr 1, s. 106–116.
- Benedetti *et al.* 2005 Benedetti, F., Mayberg, H.S., Wager, T.D., Stohler, C.S. och Zubietta, J.K., 'Neurobiological mechanisms of the placebo effect.' *Journal of neuroscience*, 2005, vol. 25, nr 45, s. 10390–10402.
- Bergson 1987 Bergson, H., *Skrattet*. Översättning Marin, M. Lund.
- Betzig 1992 Betzig, L., 'Roman polygyny'. *Ethology and sociobiology*, 1992, vol. 13, nr 5, s. 309–349.
- Billig 2005 Billig, M., *Laughter and ridicule*. London.
- Binford 1967 Binford, L.R., 'Smudge pits and hide smoking: The use of analogy in archaeological reasoning', *American Antiquity*, 1967, vol. 32, nr 1, s. 1–12.

- Bisel & Bisel 2002 Bisel, S.C. och Bisel, J.F., 'Health and nutrition at Herculaneum' i *The natural history of Pompei*, Jashemski, W.F. och Meyer, F.G. (red.). Cambridge.
- Borgfeldt *et al.* 2010 Borgfeldt, C., Åberg, A., Anderberg, E. och Andersson, U.-B., *Obstetrik och gynekologi*. Lund.
- Borgström 2007 Borgström, A., 'Aktuellt' *Läkartidningen*, 2007, vol. 104, nr 13, s.1009–1011.
- Boström 2000 Boström, H., 'Placebo och placeboeffekter' i *Placebo*, Boström, H. och Dahlgren, H. (red.). Stockholm.
- Boswell 1988 Boswell, J., *The kindness of strangers*, London.
- Bowman 2003 Bowman, C.G., 'Domestic violence: Does the African context demand a different approach?' *International journal of law and psychiatry* 36, 2003, s. 473–491.
- Burke 2008 Burke, P., *What is cultural history?* Cambridge.
- Burnham 2005 Burnham, J.C., *What is medical history?* Cambridge.
- Bradley 1986 Bradley, K.R., 'Wet nursing at home: a study in social relations' i *The family in ancient Rome*. Rawson, B., (red.). London.
- Bradley 1991 Bradley, K., *Discovering the Roman family*. Oxford.
- Bradley 1994 Bradley, K., *Slavery and society at Rome*. Cambridge.
- Bradley 2000 Bradley, K., 'Fictive families: Family and household in the 'Metamorphoses' of Apuleius'. *Phoenix*, 2000, vol. 54, nr 3/4, s. 282–308.
- Brain 1986 Brain, P., *Galen on bloodletting*. Cambridge.
- Brunt 1971 Brunt, P.A., *Italian Manpower*. Oxford.
- Butler *et al.* 2014 Butler, E., Oien, R.F., Lindholm, C., Olofsson, T.C., Nilsson, B. och Vásquez, A., 'A pilot study investigating lactic acid bacterial symbionts from the honeybee in inhibiting human chronic wound pathogens'. *International wound journal* 2014. doi:10.1111/iwj.12360.
- Caldwell 2004 Caldwell, J., 'Fertility control in the classical world: Was there an ancient fertility transition?' *Journal of population research*, 2004, vol. 21, nr 1, s. 1–17.
- Caldwell 2006 Caldwell, J. C., 'Ch. 6. Fertility control in the classical world: Was there an ancient fertility transition?' i *Demographic transition theory*. Caldwell, J.C. (red.). Dordrecht.
- Capasso 2007 Capasso, L., 'Infectious diseases and eating habits at Herculaneum', *International journal of osteoarchaeology* 17, s. 350–357.
- Carcopino 1976 Carcopino, J., *Dagligt liv i antikens Rom*. Översättning Valmin, N. Stockholm.
- Carroll 2006 Carroll, M., *Spirits of the dead*. Oxford.
- Chamberlain 2006 Chamberlain, A., *Demography in archaeology*. Cambridge.
- Chika 2012 Chika, I.S., 'Gender-based domestic violence in Nigeria: A sociolegal perspective'. *Indian journal of gender studies*, 2012, vol. 19, nr 1, s. 137–148.
- Chico *et al.* 2012 Chico, R.M., Mayaud, P., Ariti, C., Mabey, D., Ronsmans, C. och Chandramohan, D., 'Prevalence of malaria and sexually transmitted and reproductive tract infections in pregnancy in sub-Saharan Africa', *Journal of the American medical association*, 2012, vol. 307, nr 19, s. 2079–2086.

- Cokayne 2003 Cokayne, K., *Experiencing old age in ancient Rome*. New York
- Coker & Richter 1998 Coker, A.L. & Richter, D.L., 'Violence against women in Sierra Leone: Frequency and correlates of intimate partner violence and forced sexual intercourse'. *African journal of reproductive health*, 1998, vol. 2, nr 1, s. 61–72.
- Cools & Kotsadam 2015 Cools, S. och Kotsadam, A., 'Resources and intimate partner violence in sub-Saharan Africa', Working paper at the center of equality, social organization, and performance, Department of economics, the University of Oslo.
- Corbier 2001 Corbier, M., 'Child exposure and abandonment' i *Childhood, class and kin in the Roman world*, Dixon, S. (red.). London 2001.
- Coulter 2009 Coulter, C., *Bush wives and girl soldiers*. New York.
- Cucina *et al* 2006 Cucina, A., Vargiu, R., Mancinelli, D., Ricci, R., Santandrea, E., Catalano, P. och Coppa, A., 'The necropolis of Vallerano'. *Internatinal journal of osteoarchaeology* 16, s. 104–117.
- Curtis 1991 Curtis, R.J., *Garum and salsamenta*. Leiden.
- Dasen 2011 Dasen, V., 'Ch. 18: 'Childbirth and infancy in Greek and Roman Antiquity' i *Families in the Greek and Roman worlds*, Rawson, B. (red.). Chichester.
- de Ligt 2004 de Ligt, L., 'Poverty and Demography: the Case of the Gracchan Land Reforms'. *Mnemosyne*, 2004, Fourth Series, vol. 57, nr 6, s. 725–757.
- Demand 1994 Demand, N., *Birth, death and motherhood in Classical Greece*. Baltimore.
- Denard 2007 Denard, H., 'Ch. 8: Lost theatre and performance traditions in Greece and Italy' i *The Cambridge companion to Greek and Roman theatre*, McDonald, M. och Walton, M. (red.). Cambridge.
- Dixon 1990 Dixon, S., *The roman mother*. London.
- Dixon 2001A Dixon S., 'Ch. 7: Familia Veturia' i *Childhood, class and kin in the Roman world*, Dixon, S., (red.). London/New York.
- Dixon 2001B Dixon, S., *Reading Roman women*. London.
- Doss 2011 Doss, C. and the SOFA Team, 'The role of women in agriculture.' *Economic development analysis division (ESA) working paper* 11, 2011. www.fao.org/economic/esa (Hämtad 2013-11-14)
- Duysburgh *et al* 2013 Duysburgh, E., Ye, M., Williams, A., Massave, S., Sié, A., Williams, J., Mpbmemi, R., Loukanova, S. och Temmerman, M., 'Counselling on and women's awareness of pregnancy danger signs in selected rural health facilities in Burkina Faso, Ghana and Tanzania'. *Tropical medicine and international health*, 2013, vol. 18, nr 12, s. 498–509.
- Ekanem *et al* 2012 Ekanem, E.I., Ekott, M. Udo, A.E., Efiok, E.E. och Inyang-Out, A., 'Prevalence of sexually transmitted diseases in pregnant women in Ikot Ekpene, a rural community in Akwa Ibom State, Nigeria'. *Open journal of obstetrics and gynecology* 2, 2012, s. 49–55.
- Engels 1980 Engels, D., 'The problem of female infanticide in the Greco-Roman world', *Classical philology*, 1980, vol. 75, nr 2, s. 112–120.
- Eriksson Baaz & Stern 2013 Eriksson Baaz, M. och Stern, M., *Sexual violence as a weapon of war?* London.

- Erulkar 2007 Erulkar, A., 'Leave no woman behind'. *Ethiopia: baseline report*. UNFPA
- Esper & Mühlbauer 1998 Esper, A. och Mühlbauer, W., 'Solar drying – an effective means of food preservation'. *Renewable energy* 15, 1998, s. 95–100.
- Etard *et al.* 2003 Etard, J.F., Kodio, B. och Ronsmans, C., 'Seasonal variation in direct obstetric mortality in rural Senegal: Role of malaria?' *American journal of tropical medicine and hygiene*, 2003, vol. 68, nr 4, s. 503–504.
- Evans-Grubbs 1993 Evans-Grubbs, J., 'More shameful than adultery: slave-mistress relationships, 'mixed marriages' and late Roman law'. *Phoenix*, 1993, vol. 7, nr 2, s. 125–154.
- Fagan 2006 Fagan, G.G., 'Bathing for health with Celsus and Pliny the elder'. *Classical quarterly* 56, 2006, s. 190–207.
- Fantham *et al.* 1994 Fantham, E., Foley, H.P., Kampen, N.B., Pomeroy, S.B. och Shapiro, H. A., *Women in the classical world*. New York.
- Fathalla 1992 Fathalla, M.F., 'Reproductive health: a global overview'. *Early human development* 29, 1992, s. 35–42.
- Fawcus 2008 Fawcus, S.R., 'Maternal mortality and unsafe abortion'. *Best practice & research clinical obstetrics and gynaecology*, 2008, vol. 22, nr 3, s. 533–588.
- Faxelid *et al.* 2002 Faxelid, E., Hogg, B., Kaplan, A. och Nissen, E. (red.), *Lärobok för barnmorskor*. Lund.
- Flemming 2000 Flemming, R., *Medicine and the making of Roman women*. Oxford.
- Foucault 2002 Foucault, M., *Sexualitetens historia*. Band 3: *Omsorgen om sig*. Översättning Gröndahl, B. Göteborg.
- French 1986 French, V., 'Midwives and maternity care in the Roman world' *Helios*, 1986, New Series 13, nr 2, s. 69–84.
- Frier 1994 Frier, B.W., 'Natural fertility and family limitation in Roman marriage.' *The university of Chicago press*, 1994, vol. 89, nr 4, s. 318–333.
- Frier & McGinn 2004 Frier B.W. och McGinn, A.J., *A casebook on Roman family law*. Oxford.
- Føllesdal 1979 Føllesdal, D., 'Hermeneutics and the hypothetico-deductive method', *Dialectica* 33, s. 319–336.
- Garba *et al.* 2012 Garba, A., Kulima, A., Mustapha, M., Kolo, A., och Babagana, Dr., 'The practice of traditional family planning among rural kanuri communities of north-eastern Nigeria'. *International journal of biological & medical research* 2012, vol. 3, nr 1, s. 1277–1280.
- Garcia 2012 Garcia, V., 'Children malnutrition and horizontal inequalities in sub-Saharan Africa'. *Working paper* 2012 – 019. UNDP, Regional bureau for Africa, s. 1–44.
- Gardner 1991 Gardner, J.F., *Women in Roman Law and society*. Bloomington.
- Gardner 1998 Gardner, J.F., *Family and familia in Roman law and life*. Oxford.
- Garnsey 1980 Garnsey, P., *Non-slave labour in the Greco-Roman world*. Cambridge.
- Garnsey 1988 Garnsey, P., *Famine and food supply in the Graeco-Roman world*. Cambridge.
- Garnsey 1998 Garnsey, P., *Cities, peasants and food in classical antiquity: essays in social and economic history*. Cambridge.
- Garnsey 1999 Garnsey, P., *Food and society in classical antiquity*. Cambridge.

- Garrison 2010 Garrison, D.H., 'Introduction' i *A cultural history of the human body in Antiquity*, Garrison, D.H. (red.). Oxford.
- Gausset 2002 Gausset, Q., 'The cognitive rationality of taboos on production and reproduction in sub-Saharan Africa'. *Journal of the international African institute*, 2002, vol. 72, nr 4, s. 628–654.
- Gerdin *et al.* 2007 Gerdin, E., Sverrisdottir, G., Badi, A., Carlsson, B. och Graf, W., 'The role of maternal age and episiotomy in the risk of anal sphincter tears during childbirth'. *Australian and New Zealand journal of obstetrics and gynaecology* 47, 2007, s. 286–290.
- Getahun *et al.* 2012 Getahun, H., Sculier, D., Sismanidis, C., Grzemska, M. och Raviglione, M., 'Prevention, diagnosis, and treatment tuberculosis in children and mothers'. *Journal of infectious diseases* 205, 2012 (Suppl 2), s. 216–227.
- Glasier *et al.* 2006 Glasier, A., Gülmezoglu, A.M., Schmid, G.P., Moreno, C.G. och van Look, P.F., 'Sexual and reproductive health a matter of life and death'. *Lancet*, 2006, vol. 368, nr 4, s. 1595–1607.
- Glazebrook & Mellor 2013 Glazebrook, A. and Mellor, N., 'Ch. 2: Bodies and sexuality' i *A cultural history of women in Antiquity*, Tulloch, J.H. (red.). London.
- Goodman 1992 Goodman, L.E., *Avicenna*. London.
- Goodman *et al.* 2007 Goodman, C., Brieger, W., Unwin, A., Mills, A., Meek, S. och Greer, G., 'Medicine sellers and malaria treatment in sub-Saharan Africa'. *American journal of tropical medicine and hygiene* 77, 2007, s. 203–218.
- Gordon 2007 Gordon, A.A., 'Ch. 10: Women and development' i *Understanding contemporary Africa*. Gordon, A.A. och Gordon, L.G. (red.). Boulder.
- Gould & Watson 1982 Gould, R.A. och Watson, P.J., 'A dialogue on the meaning and use of analogy in ethnoarchaeological reasoning', *Journal of anthropological archaeology* 1, 1982, s. 355–381.
- Grmek 1991 Grmek, M.D., *Diseases in the ancient Greek world*. Baltimore.
- Gruen 2001 Gruen, E., 'Ch. 6: Plautus and the public stage' i *Oxford readings in Menander, Plautus and Terence*. Segal, E. (red.). Oxford.
- Hallett 2012 Hallett, J.P., 'Ch 27: Women in Augustan Rome' i *Women in the ancient world*. James, S.L. och Dillon, S. (red.). Chichester.
- Hansen 2002 Hansen, W., *Ariadne's thread: a guide to international tales found in classical literature*. New York.
- Hanson 1991 Hanson, A.E., 'Continuity and change: Three case studies' i *Women's history & ancient history*. Pomeroy, S.B. (red.). London.
- Hanson 2001 Hanson, U., 'Kap. 18: Medicinska komplikationer under graviditet och förlösning', i *Lärobok för barnmorskor*. Faxelid, E., Hogg, B., Kaplan, A. och Nissen, E. (red.). Lund.
- Harlow & Laurence 1982 Harlow, M. och Laurence, R., *Growing up and growing old in Ancient Rome*. London.
- Harris 1989 Harris, W.V., *Ancient literacy*. Cambridge MA.
- Harris 1994 Harris, W.V., 'Child-exposure in the Roman Empire', *Journal of Roman studies* 84, 1994, s. 1–22

- Harris 2007 Harris, W.V., 'Ch. 19: The late republic' i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*. Scheidel, W., Morris, I. och Saller, R. (red.). Cambridge.
- Harrison 2006 Harrison, S., 'Literary texture in the adultery-tales of Apuleius, *Metamorphoses* Book 9' i *Desultoria scientia. Genre in Apuleius' Metamorphoses and related texts*. Nauta, R.R. (red.), Leuven.
- Harrison 2013 Harrison, S., *Framing the ass: literary texture in Apuleius' Metamorphoses*. Oxford.
- Hin 2011 Hin, S., 'Ch. 4: Family matters: fertility and its constraints in Roman Italy' i *Demography and the Graeco-Roman World: new insights and approaches*. Holleran, C. och Pudsey, A. (red.). Cambridge.
- Hin 2013 Hin, S., *The demography of Roman Italy*. Cambridge.
- Hobson 2009 Hobson, B., *Latrinae et foricae*. London.
- Hodge 1992 Hodge, A.T., *Roman aqueducts and water supply*. London.
- Holyoak, et al. 2001 Holyoak, K.J., Gentner, D. och Kokinov, B.N. (red.). Introduction. I *The analogical mind*. Cambridge, MA.
- Holyoak 2012 Holyoak, K.J., 'Ch. 13: Analogy and relational reasoning' i *The Oxford handbook of thinking and reasoning*. Holyoak, K.J. och Morrison, R.G. (red.). Oxford.
- Hope 2009 Hope, V.M., *Roman death*. London.
- Hopkins 1965 Hopkins, M.K., 'The age of Roman girls at marriage'. *Population studies*, 1965, vol. 18, nr 3, s. 309–327.
- Howson et al. 1996 Howson, C., Harrison, P., Hotra, D. och Law, M., *In her lifetime*. Washington, D.C.
- Hsiung & Savbäck 2011 Hsiung, J. och Savbäck, S., *Long-time suffering from psychosocial consequences – A problem for women with vaginal fistula in Moshi, Tanzania*. www.gu.se/digitalAssets/1346/1346563-jenny-hsiungvaginala. (Hämtad 2013-11-28)
- Ibeanu et al. 2010 Ibeanu, V., Onuoha, N., Ezeugwu, E. och Ayogu, R., 'Food preservation and security at household level in rural Nsukka, Enugu State, Nigeria'. *Agroscience, journal of tropical agriculture, food, environment and extension*, 2010, vol. 9, nr 2, s. 125–130.
- Imamura et al. 2015 Imamura, F., Micha, R., Khatibzadeh, S., Fahimi, S., Shi, P., Powles, J. och Mozaffarian, D., 'Dietary quality among men and women in 187 countries in 1990 and 2010: a systematic assessment'. *Lancet global health* 3, 2015, s. 132–142.
- Ingvar 2000 Ingvar, M., 'Hjärnans förväntan inför behandling' i Boström, H. och Dahlgren, H. (red.), *Placebo*. Stockholm.
- Jackson 1988 Jackson, R., *Doctors and diseases in the Roman Empire*. London.
- Jager 2013 de Jager, I., 'Literature study: nutritional benefits of legume consumption at household level in rural areas of sub-Saharan Africa'. www.N2Africa.org. s. 1–95. (Hämtad 2015-01-07)
- Johannisson 2000 Johannisson, K., 'Placeboeffekten – ett historiskt-kulturellt perspektiv' i *Placebo*. Boström, I.H. och Dahlgren, H. (red.), Stockholm.
- Johnson 2000 Johnson, W., 'Toward a sociology of reading in classical antiquity'. *The American journal of philology*, 2000, vol. 121, nr 4, s. 593–627.

- Jones 1957 Jones, W.H.S., 'Ancient Roman folkmedicine'. *Journal of the history of medicine*, 1957, s. 459–472.
- Jones *et al.* 1999 Jones, H., Diop, N., Askew, I. och Kabore, I., 'Female cutting practices in Burkina Faso and Mali'. *Studies in family planning* 1999, vol. 30, nr 3, s. 219–230.
- Jongman 2006 Jongman, W.M., 'Ch. 5: Slavery and the growth of Rome' i *Rome the cosmopolis*. Edwards, C., Wolf, G. (red). Cambridge.
- Jongman 2007 Jongman, W.M., 'Ch. 22: The early Roman Empire: Consumption' i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*. Scheidel, W., Morris, I., Saller, R. (red). Cambridge.
- Joshel 1986 Joshel, S.R., 'Nurturing the master's child: Slavery and the Roman childnurse'. *Signs*, 1986, vol. 12, nr 1, s. 3–22.
- Joshel 1992 Joshel, S.R. *Work, identity, and legal status at Rome: a study of the occupational inscriptions*. Oklahoma.
- Jungari & Chauhan 2015 Jungari, S och Chauhan, B.G., 'Obstetric fistula in Assam, India: a neglected cause of maternal morbidities and mortality.' *Healthcare in lowresource settings*, 2015, vol. 3:4663, s. 1–4.
- Juthe 2005 A. Juthe, 'Arguments by Analogy, *Argumentation* 2005, vol. 19, nr 1, s. 1–27.
- Kapparis 2002 Kapparis, K., *Abortion in the ancient world*. London.
- Keenleyside *et al.* 2009 Keenleyside, A., Schwarz, H., Stirling, L. och Ben Lazreg, N., 'Stable isotopic evidence for diet in a Roman and Late Roman population from Leptimius, Tunisia'. *Journal of archaeological science*, 2009, nr 36 s. 51–63.
- Kehoe 2007 Kehoe, D.P., 'Ch. 20: The early Roman Empire: Production', i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*, Scheidel, W., Morris, I., Saller, R. (red). Cambridge.
- Killgrove & Tykot 2012 Killgrove, K. och Tykot, R.H., 'Food for Rome: a stable isotope investigation of diet in the Imperial period'. *Journal of anthropology and archaeology*, 2012, s. 1–9.
- King 1998 King, H., *Hippocrates' woman, reading the female body in ancient Greece*. London.
- King 2001 King, H., *Greek and Roman medicine*. Bristol.
- King 2005 King, H., 'Ch 8: Women's health and recovery in the Hippocratic corpus' i *Health in Antiquity*, King, H., (red.). Abingdon, Oxon.
- Kleiner & Matheson 2000 Kleiner, D. och Matheson, S., 'Her parents gave her the name Claudia', i Kleiner, D. och Matheson, S. (red.), *I Claudia* 2. Austin.
- Komprobst 2007 Komprobst, M., 'Comparing apples and oranges? Leading and misleading uses of historical analogies, *Millennium: Journal of international studies*, 2007, vol. 36, nr 1, s. 29–49.
- Kritz & Gurak 1989 Kritz, M.M. och Gurak, D.T., 'Women's status, education and family formation in sub-Saharan Africa'. *International family planning perspectives*, 1989, vol. 15, nr 3, s. 100–105.
- Kurdoglu *et al.* 2010 Kurdoglu, M., Adali, E., Kurdoglu, Z., Karahocagil, M.K., Kulusari, A., Yildizhan, R., Kucukaydin, Z., Sahin, H.G., Kamaci, M. och Akdeniz, H., 'Brucel-

- losis in pregnancy: a 6-year clinical analysis'. *Archives of gynecology and obstetrics* 281, 2010, s. 201–206.
- Kövecses 2000 Kövecses, Z., *Metaphor and emotion: language, culture, and body in human feeling*. Cambridge.
- Laes 2007 Laes, C., 'Inscriptions from Rome and the history of childhood' i *Age and ageing in the Roman Empire*, Harlowe, M. & Laurence, R. (red). Portsmouth, RI.
- Laes 2010 Laes, C., 'The educated midwife in the Roman Empire' i *Hippocrates and medical education*, Horstmanshoff, M. (red.). Leiden.
- Laes 2011 Laes, C., *Children in the Roman Empire*. Cambridge.
- Lakoff & Johnson 2003 Lakoff, G. and Johnson, M., *Metaphors we live by*. Chicago.
- Langenheim 2004 Langenheim, J.M., *Plant resins*. Cambridge.
- Lateiner 2000 Lateiner, D., 'Marriage and the return of spouses in Apuleius' *Metamorphoses*'. *The classical journal*, 2000, vol. 95, nr 4, s. 313–332.
- Larsson Lovén 1998 Larsson Lovén, L., 'Lanam fecit – woolworking and female virtue' i *Aspects of women in Antiquity*, Larsson Lovén, L. och Strömberg, Agneta (red.). Jonsered.
- Laurence 2005 Laurence, R., 'Ch. 4: Health and the life course at Herculaneum and Pompeii' i *Health in Antiquity*, King, H. (red.). Abingdon, Oxon.
- Lauro 2011 Lauro, D., 'Abortion and contraceptive use in sub-Saharan Africa: How women plan their families'. *African journal of reproductive health* 2011, vol.15, nr 1, s. 13–23.
- Lazer 2011 Lazer, E., *Resurrecting Pompeii*. London.
- Leis et al 2003 Leis, A.A., Percy, W.A. och Versraete, B.C., *The age of marriage in ancient Rome*. Lewiston.
- Lewis & de Bernis 2006 Lewis, G. och de Bernis, L., 'Obstetric Fistula, Guiding principles for clinical management and programme development'. WHO. Geneve.
<http://www.who.int/iris/handle/10665/43343> (Hämtad 2018-05-30)
- Lindskog 2014 Lindskog Bengt I., *Medicinsk terminologi*. Lund.
- Little 1991 Little, D., *Varieties of social explanation: an introduction to the philosophy of social science*. Boulder.
- Littleton 2011 Littleton, J., 'Ch. 13: Moving from the canary in the coalmine' i *Social bio-archaeology*, Agarwal, S.C. och Glencross, B.A. (red.). Chichester.
- Lloyd 1979 Lloyd, G.E.R., *Magic, reason and experience*. Cambridge.
- Lloyd 1983 Lloyd, G.E.R., *Science, folklore and ideology*. Cambridge.
- Lloyd et al. 2000 Lloyd, C.B., Kaufman, C.E., Hewett, P., 'The spread of primary schooling in sub-Saharan Africa: Implications for fertility change'. *Population and development review*, 2002, vol. 26, nr 3, s. 483–515.
- Loaiza & Wong 2012 Loaiza Sr, E. och Wong, S., 'Marrying too young. End child marriage'. UNFPA.
- May 2005 May, R., 'Ch. 7: Chaste Artemis and lusty Aphrodite' i *Satiric advice on women and marriage*, Smith, W.S. (red.). Michigan.
- Mbiti 1969 Mbiti, J.S., *African religions and philosophy*. London.
- McDermott & Arimi 2002 McDermott, J.J. och Arimi, S.M., 'Brucellosis in sub-Saharan Africa: epidemiology control and impact'. *Veterinary microbiology* 90, 2002, s. 111–134.

- McGinn 1998 McGinn, T.A.J., *Prostitution, sexuality, and the law in ancient Rome*. New York.
- McGormick *et al.* 2012 McCormick, M., Büntgen, U., Cane, M.A., Cook, E.R., Harper, K., Huybers, P., Litt, T., Manning, S.W., Mayevski, P.A., More, A.F.M., Nicolussi, K. och Tegel, W., 'Climate change during and after the Roman Empire: Reconstructing the past from scientific and historical evidence'. *Journal of interdisciplinary history*, vol. 43, nr 2, 2012, s. 169–220.
- McMahon 1998 McMahon, J. M., *Paralysin cave*. Leiden.
- Mesce & Clifton 2011 Mesce, D. och Clifton, D., 'Abortion, Facts & figures', PRB. <https://www.prb.org/abortion-facts-figures-2011>. (Hämtad 2014-03-10)
- Meyer 2011 Meyer, E.A., 'Epigraphy and communication' i *Social relations in the Roman world*, Peachin, M. (red). Oxford.
- Mhame *et al.* 2010 Mhame, P., Busia, K. och Kasilo, O., 'Clinical practices of African traditional medicine' i *Decade of African traditional medicine (2001–2010)*, *African health monitor*, WHO-AFRO. www.who.int › Home › African Health Monitor (Hämtad 2018-05-30)
- Milazzo 2014 Milazzo, A., 'Son preference, fertility and family structure'. *Policy research working paper* 6869. The World Bank, Development research group, s. 1–44.
- Minozzi *et al.* 2012 Minozzi, S., Bianchi, F., Pantaro, W., Catalano, P. och Fornaciari, G., 'Ill-treatment of women in ancient Rome: Contribution of paleopathology to the reconstruction of violence. A case report.' *Journal of biological research* 2012, vol. 85, nr 1, s. 250–251.
- Morley 1996 Morley, R., 'Diet in infancy and development outcome'. *Seminars in neonatology*, nr 1, s. 27–34.
- Morley 2005 Morley, N., 'Ch. 11: The salubriousness of the Roman city' i *Health in Antiquity*. King, H. (red.). London.
- Msuya *et al.* 2009 Msuya, S.E., Uriyo, J., Hussain, A., Mbizvo, E.M., Jeansson, S., Sam, N.E. och Stray-Pedersen, B., 'Prevalence of sexually transmitted infections among pregnant women with known HIV status in northern Tanzania'. *Reproductive health*, 2009, vol. 6, nr 4, s. 1–8.
- Nisbet 2003 Nisbet, G., 'A sickness of discourse: The vanishing syndrome of leptosune'. *Greece & Rome*, Second Series, vol. 50, nr 2, s. 191–205.
- Nutton 1983 Nutton, V., 'The seeds of disease: an explanation of contagion and infection from the Greeks to the Renaissance'. *Medical history*, 1983, vol. 27, nr 1, s. 1–34.
- Nutton 2004 Nutton, V., *Ancient Medicine*. London.
- Odey *et al.* 2013 Odey, M.O., Mboso, E.O., Ujong, U.P., Johnson, J.T., Gauje B., and Ategwu, M.A., 'Microflora analysis of selected meat and meat products from Calabar, Cross River State, Nigeria'. *Archives of applied science research*, 2013, vol. 5, nr 3, s. 50–56.
- Okeke 2009 Okeke, I.N., 'Diarrheagenic *Escherichia coli* in sub-Saharan Africa: status, uncertainties and necessities'. *Journal of infection in developing countries*, 2009, vol. 3, nr 11, s. 817–842.
- Okonko *et al.* 2012 Okonko, I.O., Akinpelu, A.O. och Okerentugba, P.O., 'Prevalence of

- sexually transmitted infections among attendees of AFRH centre in Ibadan, Southwest-ern Nigeria'. *Middle-East journal of scientific research* 11, 2012, s. 24–31.
- Okonofua *et al.* 1997 Okonofua, F.E., Harris, D., Odebiyi, A., Kane, T. och Snow, R.C., 'The social meaning of infertility in southwest Nigeria'. *Health transition review* 7, 1997, s. 205–220.
- Olson 2006 Olson, K., 'Matrona and whore: lothing and definition in Roman Antiquity' i *Prostitutes and courtesans in the Ancient world*, Faraone, C.A. & McClure, L.K. (red.). Madison, WI.
- Olugbenga-Bello *et al.* 2011 Olugbenga-Bello, A.I., Abodunrin, O.L. och Adeomi, A.A., 'Contraceptive practices among women in rural communities in South-Western Nigeria'. *Global Journal of Medical Research*, 2011, vol. 11, nr 2, s. 1–9.
- Osuji 2014 Osuji, P.I., *African traditional medicine: autonomy and informed consent*. Stanford, CA.
- O'Toole 2007 O'Toole, T., 'Ch. 3: The historical context' i *Understanding contemporary Africa*. Gordon, A.A. & Gordon, L.G. (red.). Boulder.
- Owens 1991 Owens, E.J., *The city in the Greek and Roman world*. London.
- Papaioannou 2002 Papaioannou, S., 'The staging of adultery: Theatricality and playwrighting in Apuleius, *Met.* 9.14–30.' *The classical bulletin*, 2002, vol. 78, nr 1, s. 27–39.
- Parker 1989 Parker, H., 'Crucially funny or Tranio on the couch: the servus callidus and jokes about torture'. *Transactions of the American philological association* 119, 1989, s. 233–246.
- Parkin 1992 Parkin, T.G., *Demography and Roman society*. Baltimore.
- Parkin 2003 Parkin, T.G., *Old age in the Roman world*. Baltimore.
- Pearson *et al.* 2006 Pearson, L., Larsson, M., Fauveau, V. och Standley, J., 'Ch. 3:3: Childbirth care' i *Opportunities for Africa's newborns: Practical data, policy and programmatic support for newborn care in Africa*, Lawn, J. och Kerber, K. (red.). PMNCH/WHO. Geneve.
- Pettifore 2004 Pettifore, J.M., 'Nutritional rickets: deficiency of vitamin D, calcium, or both?' *American journal of clinical nutrition*, 2004, vol.80, nr 6, s. 1725S–1729S.
- Pierce 2002 Pierce, K.F., 'Ch 8: The portrayal of rape in New comedy' i *Rape in Antiquity*, Deacy, S. & Pierce, K.F. (red.). London.
- Pomeroy 1994 Pomeroy, S.B., *Goddesses, whores, wives, & slaves*, London.
- Potash 1995 Potash, B., 'Ch 4: Women in the changing African family' i *African women south of the Sahara*, Hay, M.J. & Stichter, S. (red.), Harlow.
- Prowse *et al.* 2005 Prowse, T.L., Schwarcz, H.P. och Saunders, S.R., Macchiarelli, R., Bondioli, L., 'Isotopic evidence for age-related variation in diet from Isola Sacra, Italy.' *American journal of physical anthropology* 128, 2005, s. 2–13.
- Prowse *et al.* 2007 Prowse, T.L., 'Isotopic evidence for age-related immigration to imperial Rome.' *American Journal of physical anthropology* 132, 2007, s. 510–519.
- Raia 1983 Raia, A.R. *Women's roles in Plautine comedy*. Paper från *The fourth conference on Greek, Roman, and Byzantine studies*. St. Joseph's college, North Windham, ME.
- Rasch 2011 Rasch, V., 'Unsafe abortions and postabortion care – an overview.' *Acta obstetrica et gynecologica Scandinavica* 90, 2011, s. 692–700.

- Rawson 1992 Rawson, B., 'Ch 1: The Roman family' i *The family in ancient Rome*, Rawson, B. (red.). London.
- Rawson 2003 Rawson, B., *Children and childhood in Roman Italy*. Oxford.
- Redfern 2007 Redfern, R., 'The influence of culture upon childhood: an osteological study' i *Age and ageing in the Roman Empire*. Harlow, M. och Laurence, R. (red.). Portsmouth, RI.
- Rehm 2007 Rehm, R., 'Ch. 10: Festivals and audiences in Athens and Rome' i *The Cambridge companion to Greek and Roman theatre*, McDonald, M. och Walton, M. (red.). Cambridge.
- Richlin 1984 Richlin, A., 'Invective against women in Roman satire'. *Arethusa*, 1984, vol. 17, nr 1, s. 67–80.
- Richlin 1997 Richlin, A., 'Ch. 8: Pliny's brassiere' i *Roman sexualities*, Hallet, J.P. och Skinner, M.B. (red.). Chichester.
- Riddle 1985 Riddle, J.M., *Dioscorides on Pharmacy and medicine*, Austin, TX.
- Riddle 1992 Riddle, J.M., *Contraception and abortion from the Ancient world to the Renaissance*. Cambridge, MA.
- Rimell 2002 Rimell, V., *Petronius and the anatomy of fiction*. Cambridge.
- Rimell 2005 Rimell, V., 'Ch. 9: The satiric maze: Petronius, satire, and the novel' i *The Cambridge companion to Roman satire*, Freudenburg, K., (red.). Cambridge.
- Rizvi 1999 Rizvi, J.H., 'Genital Fistulae. A continuing tragedy'. *Journal of obstetrics and gynaecology research*, 1999, vol. 25, nr 1, s. 1–7.
- Rossier 2007 Rossier, C., 'Attitudes towards abortion and contraception in rural and urban Burkina Faso.' *Demographic research*, 2007, vol.17. art. 2, s. 23 – 58.
- Rotschild 2005 Rothschild, B.M., 'History of syphilis'. *Clinical infectious diseases* 40, 2005, s. 1454 – 1463.
- Rubini *et al.* 2014 Rubini, M., Zaio, P. och Roberts, C., 'Tuberculosis and leprosy in Italy. New skeletal evidence.' *HOMO – Journal of comparative human biology* 65, s. 13–32.
- Sachs 2006 Sachs, L., 'Effects of magic come in from the cold: Pictorial evidence of placebo effect'. *Scandinavian journal of public health* 34, 2006, s. 342–345.
- Sallares 2002 Sallares, R., *Malaria and Rome*. Oxford.
- Sallares *et al.* 2004 Sallares, R., Bouwman, A., Anderung, C. 'The spread of malaria to Southern Europe in Antiquity: New approaches to old problems'. *Medical history*. 2004, vol. 48, nr 3, s. 311–328.
- Sallares 2007 Sallares, R., 'Ch. 2: The Mediterranean climate' i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*, Scheidel, W., Morris, I. och Saller, R., (red). Cambridge.
- Saller 1999 Saller, R.P., 'Pater familias, mater familias, and the gendered semantics of the Roman household'. *Classical philology*, vol. 94, nr 2, s. 182–197.
- Saller 2001 Saller, R., 'Ch. 4: The family and society' i *Epigraphic evidence*, Bodel, J. (red.). London.
- Saller 2007 Saller, R.P., 'Ch. 4: Household and gender' i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*. Scheidel, W., Morris, I., Saller, R., (red). Cambridge.

- Saller 2011 Saller, R., 'Ch 7: The Roman family as productive unit' i *A companion to families in the Greek and Roman worlds*, Rawson, B. (red.). Chichester.
- Say *et al.* 2014 Say, L., Chou, D., Gemmill, A., Tuncalp, Ö., Moller, A.-B., Daniels, J., Gülmezoglu, A.M., Temmerman, M. och Alkema, L., 'Global causes of death: a WHO systematic analysis.' *The Lancet global health*, 2014, vol. 2, nr 6, s. 323–333.
- Scarborough 1969 Scarborough, J., *Roman medicine*. London.
- Scarborough 2010 Scarborough, J., *Pharmacy and drug lore in Antiquity*, Farnham, Surrey.
- Schantz-Dunn 2009 Schantz-Dunn, J., 'Malaria and pregnancy: a global health perspective.' *Reviews in obstetrics & gynecology*. 2009, vol. 2, nr 3, s. 186–192.
- Scheidel 1995 Scheidel, W.V., 'The most silent women of Greece and Rome: Rural labour and women's life in the ancient world (I)'. *Greece & Rome*, Second Series, vol. 42, nr 2, s. 202–217.
- Scheidel 1996 Scheidel, W., 'The most silent women of Greece and Rome: Rural labour and women's life in the ancient world (II)'. *Greece & Rome*, Second Series, vol. 43, nr 1, s. 1–10.
- Scheidel 2001 Scheidel, W.V., *Death on the Nile: disease and the demography of Roman Egypt*. Brill.
- Scheidel 2006 Scheidel, W.V., 'Ch. 8: Germs for Rome' i *Rome the cosmopolis*. Edwards, C., Woolf, G. (red). Cambridge.
- Scheidel 2007A Scheidel, W.V., 'Ch. 3: Demography' i *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*. Scheidel, W., Morris, I. och Saller, R., (red). Cambridge.
- Scheidel 2007B Scheidel, W.V., 'A Model of Income Growth in Roman Italy'. *Historia*, 2007, vol. 56, nr 3, s. 322–346.
- Scheidel 2007C Scheidel, W.V., 'Roman funerary commemoration and the age of first marriage.' *Classical Philology*, 2007, vol. 102, nr 4, s. 389–402.
- Scheidel 2009 Scheidel, W.V., 'Demography, disease, and death in the ancient city of Rome', *Princeton/Stanford working papers in Classics*, 2009 <http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/020903.pdf> (Hämtad 2011-09-03)
- Scheidel 2010 Scheidel, W.V. 'Approaching the Roman economy'. *Princeton/Stanford working papers in classics*. Stanford university. <http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/> (Hämtad 2011-09-03)
- Schoellman & Tertilt 2006 Schoellman, T. & Tertilt, M., 'Laws and growth in sub-Saharan Africa'. *The American economic review*, 2006, vol. 96, nr 2, ss 295–298.
- von Schreeb 2007 von Schreeb, J., 'Ny yrkesgrupp löser läkarbrist i fattiga länder.' *Läkartidningen*, vol. 104, nr 13, s. 1022–1024.
- Scobie 1986 Scobie, A., 'Slums, sanitation and mortality in the Roman world'. *Klio* 68, 1986, vol.2, s. 399–433.
- Shaw 1987 Shaw, B., 'The age of Roman girls at marriage: some reconsiderations.' *Journal of Roman studies* 77, 1987, ss 30 – 46.
- Shaw 1996 Shaw, B.D., 'Seasons of death: Aspects of mortality in Imperial Rome', *Journal of Roman studies* 86, s. 100 – 138.
- Shaw 2001 Shaw, B.D., 'Raising and killing children: Two Roman myths'. *Mnemosyne*,

- Fourth Series, vol. 54, Fasc. 1, s. 31–77.
- Shah & Åhman 2004 Shah, I. och Åhman, E., 'Age pattern of unsafe abortion in developing country regions'. *Reproductive health matters*, 2004, vol.12, nr 24, s. 9–17.
- Shelton 2013 Shelton, J.-A., *The women of Pliny's letters*, London och New York.
- Silberschmidt & Rasch 2001 M. Silberschmidt och V. Rasch, 'Adolescent girls, illegal abortion and "sugar-daddies" in Dar es Salaam: vulnerable victims and active social agents.' *Social science and medicine* 52, 2001, s. 1815–1826.
- Singer 2013 Singer, M., 'Development, coinfection, and the syndemics of pregnancy in sub-Saharan Africa'. *Infectious diseases of poverty*, 2013, 2:26. doi: 10.1186/2049-9957-2-26
- Skard 2003 Skard, T., *Continent of mothers, continent of hope*. London.
- Skinner 2005 Skinner, M.B., *Sexuality in Greek and Roman culture*. Oxford.
- Slobin 1998 Slobin, K., 'Repairing broken rules: Care-seeking narratives for menstrual problems in rural Mali'. *Medical anthropology quarterly*, 1998, New series, vol. 12, nr 3, s. 363–383.
- Smith 2000 Smith, J.M.H., 'Did women have a transformation of the Roman world?' *Gender & History*, vol. 12, nr 3, s. 552–571.
- Sommer 2010 Sommer, M., 'Where the education system and women's bodies collide: The social and health impact of girls' experiences of menstruation and schooling in Tanzania.' *Journal of adolescence* 2010, vol. 33, nr 4, s. 521–529.
- Spangler 2012 Spangler, S. A., 'Assessing skilled birth attendants and emergency obstetric care in rural Tanzania: the inadequacy of using global standards and indicators to measure local realities.' *Reproductive health matters*, 2012, vol. 20, nr 39, s. 133–141.
- Spencer 1992 Spencer, C.S., 'Homology, analogy, and comparative research in archaeology', *Cross-Cultural research* 26, 1992, s. 163–168.
- Stephens 2012 Stephens, D.S., 'Abortion: what is the problem?' *The Lancet*, 2012, vol. 379, s. 594–596.
- Steyn & Mchiza 2014 Steyn, N.P. och Mchiza, Z.J. 'Obesity and the nutrition transition in sub-Saharan Africa', *Annals of the New York academy of science* 1311, 2014, The year in diabetes and obesity, s. 88–101.
- Stoltzfus *et al.* 2004 Stoltzfus, R. J., Mullany, L., and Black, R. E., 'Ch. 3. Iron deficiency anaemia' i *Comparative quantification of health risks* 1. Ezzati, M. (red.). WHO, Geneve.
- Stuart-Macadam 1992 Stuart-Macadam, P., 'Porotic Hypostosis: a new perspective', *American journal of physical anthropology* 87, s. 39–47.
- Sugarman *et al.* 2014 Sugarman, J., Colvin, C., Moran, A., Oxlade, O., 'Tuberculosis in pregnancy: an estimate of the global burden of disease'. *The Lancet*, 2014, vol. 2, nr 12, s. 710–716.
- Temin 2001 Temin, P., 'A market economy in the early Roman Empire'. *The Journal of Roman studies* 91, s. 169–181.
- Temkin 1991 Temkin, O., 'Introduction' i *Soranus' Gynecology*, Baltimore.
- Ten 2007 Ten, V.T.A., 'Menstrual hygiene: a neglected condition for the achievement of several millennium development goals.' *Europe external policy advisors*, 2007, s. 1–22.
- Thomas & Zuberi 2012 Thomas, J.A. och Zuberi, T., 'Demographic change, the IMPACT

- model, and food security in sub-Saharan Africa'. WP 2012-003: February 2012. I serien *African human development report*.
- Todman 2007 Todman, D., 'A history of caesarean section: from ancient world to the modern era.' *Australian and New Zealand journal of obstetrics and gynaecology* 47, 2007, s. 357–361.
- Treggiari 1979 Treggiari, S., 'Lower class women in the Roman economy'. *Florilegium*, 1979, vol. 1, s. 65–86.
- Treggiari 1991 Treggiari, S., *Roman marriage*. Oxford.
- Treggiari 2002 Treggiari, S., *Roman social history*. London.
- Treggiari 2007 Treggiari, S., *Terentia, Tullia and Publilia*. London.
- Törnkvist&Ursing 2001 Törnkvist, S. och Ursing, I., *Medicinskhistorisk inledning till Soranos Kvinnolära*. Jonsered.
- Ujah *et al.* 2005 Ujah, I.A.O., Aisien, O.A., Mutahir, J.T., Vanderjagt, D.J., Glew, R.H. och Uguru, V.E., 'Factors contributing to maternal mortality in North-Central Nigeria: a seventeen-year review.' *African journal of reproductive health*, 2005, vol. 9, nr 3, s. 27–40.
- Uttah *et al.* 2013 Uttah, E., Ogban, E., Okonofua, C., 'Toxoplasmosis: a global infection, so widespread, so neglected'. *International journal of scientific and research publications*, 2013, vol. 3, nr 6, s. 1–6.
- Varone 2002 Varone, A., *Erotica pompeiana*. Rom.
- Veyne 1987 Veyne, P. 'The Roman empire' i *A history of private life*, Veyne, P. (red.). Cambridge, MA.
- Vuorinen & 1995 Vuorinen, H.S. och Mussalo-Rauhamaa, H., 'Public health and children's Mussalo-Rauhamaa well-being and health during antiquity, *Vesalius*, vol. 1, nr 1, s. 31–35.
- Walker *et al.* 2009 Walker, P.L., Bathurst, R.R., Richman, R., Gjerdrum, T. och Andrushko, V.A., 'The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the irondeficiency-anemia hypothesis.' *American Journal of physical anthropology* 139, 2009, s. 109–125.
- Wallace-Hadrill 2008 Wallace-Hadrill, A., *Rome's cultural revolution*. Cambridge.
- Walsh 1970 Walsh, P.G., *The Roman novel*. Cambridge.
- Walsh 1996 Walsh, P.G., 'Introduction' i *Petronius. The Satyricon*. Översättning Walsh, P.G. Oxford.
- Wamani *et al.* 2007 Wamani, H., Åström, A., Peterson, S., Tumwine, J. K. och Tylleskär, T., 'Boys are more stunted than girls in Sub-Saharan Africa.' *BMC pediatrics*, 2007, vol. 7, nr 1, s. 1–10.
- Ward 1992 Ward, R.B., 'Women in Roman baths' *The Harvard theological review*, 1992, vol. 85, nr 2, s. 125–147.
- Watson 1985 Watson, A., 'Preface' i *The digest of Justinian*, Mommsen, T. & Krueger, P. (red. latinsk text), A. Watson (red. engelsk översättning). Philadelphia.
- Wheeler 1991 Wheeler, E.F., 'Intra-household food and nutrient allocation'. *Nutrition Research Reviews* 4, s. 69–81.
- Williamson 2013 Williamson, N.E. *Motherhood in childhood: facing the challenge of adolescent pregnancy*. UNFPA. <https://www.unfpa.org/publications/state-world-population>

- tion-2013 (Hämtad 2018-05-30)
- Wilkins & Hill 2006 Wilkins, J.M. & Hill, S., *Food in the ancient world*, Oxford.
- Wylie 1982 Wylie, A., 'An analogy by any other name is just as analogical', *Journal of anthropological archaeology* 1, 1982, s. 382–401.
- You *et al.* 2015 You D., Hug L., Ejdemyr S., Beise J. 'Levels and trends in child mortality. Report 2015. Estimates developed by the UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation'. UNICEF. New York.
- Zama *et al.* 2014 Zama, I., Argungu, I.B., Yakubu, A., Taylor, J.R., Osaro, E. och Suzette, U., 'Socio-demographic and obstetric factors associated with anaemia among pregnant women in Sokoto, North Western Nigeria'. *Health sciences research*, 2014, vol. 1, nr 5, s. 119–126.

Rapporter och digitalt material

- FAO 2014 'The state of food insecurity in the world', FAO, Rom 2014. www.fao.org/publications/sofi/2014/en/ (Hämtad 2018-05-30)
- HDR 2015 'Human development report 2015'. UNDP. www.undp.org/.../hdr/2015-human-development-report.html (Hämtad 2018-05-30)
- HDR 2016, Africa 'Africa human development report 2016', UNDP. www.undp.org/.../2016-africa-human-development-report.html (Hämtad 2018-05-30)
- Landguiden Utrikespolitiska institutet. <https://www.ui.se/landguiden/>
- Livsmedelsverket 2008 'Bakterier och parasiter vid graviditet'. www.livsmedelsverket.se (Hämtad 2014-11-28)
- Livsmedelsverket 2014 'Råd om mat till dig som är gravid'. www.livsmedelsverket.se (Hämtad 2014-10-29)
- MDG Report 2010 'Assessing progress in Africa toward the Millennium development Goals' www.who.int/pmnch/topics/mdgs/mdg2010report/en/ (Hämtad 2018-05-30)
- Panzi hospital 2012 'Annual Panzi activity report 2012' www.donordirection.org/wp-content/uploads/.../panzi_ar2012.pdf (Hämtad 2014-02-10)
- PMNCH 2006 'Opportunities for Africa's newborns: practical data, policy and programmatic support for newborn care in Africa', WHO, PMNCH. www.who.int/pmnch/media/publications/africanewborns/en/ (Hämtad 2018-05-30)
- UNFPA 2005 'Child marriage factsheet: state of world population 2005'. <http://www.unfpa.org/swp/2005/presskit/factsheet/facts-child-marriage.html> (Hämtad 2018-05-30)
- UNFPA/UNICEF 2012 'Joint programme on female genital mutilation/cutting'. Annual report. https://www.unicef.org/.../FGM-report_11_14_2013_Vol-I.pdf
- UNICEF 2001 'Early marriage: child spouses', *Innocenti digest*, nr 7, March 2001. <https://www.unicef-irc.org/publications/291-early-marriage-child-spouses.html> (Hämtad 2018-05-30)
- UNICEF 2009 'Tracking progress on child and maternal nutrition'. New York. https://www.unicef.org/publications/index_51656.html (Hämtad 2018-05-30)
- UNICEF 2012 Progress for children, nr 10, April 2012. https://www.unicef.org/publications/index_62280.html (Hämtad 2018-05-30)

REFERENSER

- UNICEF 2013 'Female genital mutilation/cutting'. https://www.unicef.org/publications/index_69875.html (Hämtad 2018-05-30)
- WASH 2013 'Water, sanitation and hygiene', Evidence paper May 2013, Department for International development UK. <https://www.gov.uk/government/publications/water-sanitation-and-hygiene-evidence-paper> (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2002 'World report on violence and health', Krug, E., Dahlberg, L., Mercy, J., Zwi, A., Lozano, R. (red.). WHO, Genève. www.who.int/violence_injury.../violence/world_report/en/ (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2003 Technical consultation towards the development of a strategy for promoting optimal fetal development, WHO, Genève. www.who.int/nutrition/topics/fetal_dev_report_EN.pdf (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2011 'Unsafe abortion: global and regional estimates of the incidence of unsafe abortion and associated mortality in 2008'. Department of reproductive health and research. WHO. www.who.int/reproductivehealth/unsafe_abortion/ (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2012 'Safe abortion: technical and policy guidance for health systems'. Department of reproductive health and research. WHO. www.who.int/reproductivehealth/unsafe_abortion/ (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2013 'Female genital mutilation', *Fact sheet*, nr 241. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs241/en/> (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2014A 'Trends in maternal mortality 1990–2013', estimates by WHO, UNICEF, UNFPA, the World Bank and the UNPD. <https://www.unfpa.org/.../trends-maternal-mortality-1990-2013> (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2014B 'Global tuberculosis control 2014'. WHO, Genève. <https://reliefweb.int/report/world/global-tuberculosis-report-2014> (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2014B 'Drug-resistant TB: surveillance and response: supplement to global Supplement tuberculosis report 2014'. WHO. <http://www.who.int/iris/handle/10665/137095> (Hämtad 2018-05-30)
- WHO 2015 'World health statistics 2015'. www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2015/en/ (Hämtad 2018-05-30)
- WHO/UNICEF 2014 'Progress on sanitation and drinking-water – 2014 update', WHO, Genève. <http://www.who.int/iris/handle/10665/112727> (Hämtad 2018-05-30)
- World Bank 2011 'Africa development indicators 2011'. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2361> (Hämtad 2018-05-30)

Reproduktiv hälsa, medel till förståelse av kvinnors villkor i antikens Rom

Barnafödande är centralt i alla samhällen, även i slavsamhället Rom med dess tidvis stora import av människor, men det är också djupt privat och emotionellt. Utmaningen i att försöka fånga några aspekter av hur romerska kvinnors villkor påverkades av detta ligger i att de antika källorna är otillräckliga, framför allt när det gäller icke-elitens kvinnor. Anna-Stina Ekedahl har i denna studie använt jämförelser med några av dagens u-länder som komplement.

LUND
UNIVERSITY

Lunds universitet
Humanistiska och teologiska fakulteterna
Institutionen för arkeologi och antikens historia

ISBN 978-91-88899-13-2

